

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ТАНАСЮК ВІКТОРІЯ ЛЕОНІДІВНА

УДК 930.2:658.6(477)"1931/1936"

ДИСЕРТАЦІЯ

**СТВОРЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО
ПРЕДСТАВНИЦТВА ВСЕСОЮЗНОГО ОБ'ЄДНАННЯ ПО ТОРГІВЛІ З
ІНОЗЕМЦЯМИ «ТОРГЗІН» (1931–1936 РР.)**

Спеціальність – 032 Історія та археологія

Галузь знань – 03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ В.Л. Танасюк

Науковий керівник: **Чучалін Олександр Петрович**, кандидат історичних наук, доцент

Умань – 2021

АНОТАЦІЯ

Танасюк В. Л. Створення та функціонування Українського представництва Всесоюзного об'єднання по торгівлі з іноземцями «Торгзін» (1931–1936 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія. – Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, 2021.

Регулювання економічних процесів є однією із форм участі держави в господарському житті суспільства, а її активне втручання у ці процеси посилюється у часи нестабільності. На період 1920–1930-х рр. в історії України припало формування державної моделі радянської влади, здійснення соціально-економічних, політичних та культурних експериментів. Тому дослідження цього періоду вітчизняної історії вважаємо важливим для оцінки складності й суперечливості сучасного соціально-економічного та політичного становища України.

Перша половина 1930-х рр. об'єктивно стала важливим періодом вітчизняної історії, який змінив, без перебільшення, усі сторони життя суспільства і держави. Інтерес до цього періоду новітньої історії України з боку наукового співтовариства визначається усією внутрішньою логікою розвитку історичної науки, яка прагне вирішити низку фундаментальних проблем генезису і функціонування радянської соціально-економічної системи. Разом з тим, будучи перехідним, період «соціалістичного наступу» не просто піддається теоретичному вивченню і, з усього видно, не може бути зведеним до якогось одного розуміння.

Важливий аспект актуальності теми полягає в необхідності вивчення становища суспільства, що перебувало в умовах тривалої і важкої кризи, однією зі сторін якої стала криза постачання населення в період соціалістичної модернізації. Необхідним є у цьому аспекті вивчення досвіду становлення та функціонування системи «Торгзін» в УСРР першої половини 1930-х рр., що

дасть можливість простежити характер взаємодії радянської влади з суспільством, з'ясувати специфіку функціонування командно-адміністративної системи, яка намагалася демонструвати доступність цін і якість товарів на внутрішньому споживчому ринку. У тогочасних умовах сама радянська держава виступила комерсантом. Саме через діяльність магазинів системи «Торгзін» держава показала себе самим великим спекулянтом в умовах нею ж створеного продовольчого дефіциту та голодомору. Така державна комерційна діяльність стала важливим джерелом наповнення бюджету. Історія створення та діяльності торгзінівської системи в УСРР першої половини 1930-х рр. – це переважно історія людських стратегій у боротьбі за виживання.

Сучасний стан української економіки, занедбаність промислових об'єктів, нищення майна веде до практичної втрати створеного і збудованого попередніми поколіннями та потребує з'ясування ціни, яку заплатили мільйони людей за реалізацію радянської програми модернізації країни в період перших п'ятирічок. Актуальність теми дослідження зумовлена недостатнім рівнем висвітлення проблеми в українській історіографії.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що систематизований у дисертації матеріал, її основні положення та висновки можуть бути використані у подальших дослідженнях соціально-економічної історії України та історії повсякдення міжвоєнного періоду. Результати дослідження можуть мати прикладне значення і використовуватися при підготовці навчальних курсів з історії України, Росії, СРСР, історичного краєзнавства, джерелознавства, для укладення програм для закладів вищої та загальної середньої освіти.

Проведений історіографічний аналіз проблеми діяльності системи «Торгзін» в УСРР першої половини 1930-х рр. дозволяє констатувати відсутність праць істориків радянської доби. Наявні історичні праці зарубіжних та вітчизняних науковців лише частково висвітлюють окремі аспекти проблеми.

Дисертаційна робота виконана із застосуванням широкої джерельної бази. Використані документи уможливили комплексне і цілісне вивчення діяльності «Торгзін» в Україні. Більшість джерел, залучених до написання дисертаційної роботи, раніше не публікувалися і введені до наукового вжитку вперше. Їх інформаційні можливості, поєднання та взаємоперевірка дозволили створити відносно повну і всебічну картину завдань та діяльності торгівельної мережі «Торгзін» в Україні першої половини 1930-х рр., що сприяло вирішення поставлених в дисертації завдань. Ступінь достовірності результатів проведеного дослідження визначається правильним вибором теоретичних підходів і методів історичного дослідження, які послідовно використовувалися у роботі.

Застосування повноцінного методологічного інструментарію, критичний, об'єктивний аналіз та синтез різнопланових джерел посприяли відтворенню реальної картини діяльності системи «Торгзін» в Україні. Поєднанням усіх вищезначених методів, принципів та підходів забезпечувалася науковість дослідження та достовірність його результатів. Використана методологічна основа дисертації, що ґрунтується на філософських гносеологічних підходах діалектики та історизму, створили умови для застосування низки загальнонаукових та спеціальних методів. Вони дали можливість для здійснення комплексного, об'єктивного та всебічного висвітлення обраної для дослідження історичної проблеми та цілісного аналізу діяльності торгзінівської системи в Україні.

У ході дослідження встановлено, що валютно-фінансова криза в СРСР кінця 1920-х – початку 1930-х рр., спричинена як міжнародною ситуацією, так і внутрішніми соціально-економічними протиріччями, спонукала радянську владу шукати ефективних шляхів виходу. Замість пошуку альтернативи недолугій соціально-економічній політиці та приведення економічних важелів у відповідність із законами ринкової економіки, влада вдалася до війни з власним народом. «Ефективними» заходами стали колективізація, яка була покликана зламати опір селянства, голодомор, для знищення непокірних

українців та створення «Торгзіну», як альтернативи голодній смерті, змушуючи людей віддати останнє. У такий спосіб усі цінності, збережені населенням після більшовицьких революційних потрясінь, накопичені за непу, були вилучені державою. Пошук радянською владою можливостей отримання додаткових валютних надходжень для потреб індустріалізації породив систему «Торгзіну». Розпочавши свою діяльність на початку 1930-х рр. з невеликих магазинів з обслуговування іноземців, «Торгзін» був перетворений у систему викачування у населення золота, фамільних цінностей, антикваріату в обмін на продукти харчування та товари першої необхідності. Розквіт торгівельної мережі «Торгзіну» та його прибутків припав на голодні 1932–1933 рр.

Доведено, що джерела фінансування індустріалізації були різноманітними. Поряд з політикою розкуркулення та колективізацією селянських господарств, яка дозволила державі викачувати ресурси села для потреб міста та експорту, «Торгзін» відіграв свою ключову роль у валютному забезпеченні держави. Він став феноменом економічно успішного, хоча і вкрай цинічного масштабного державного ринкового підприємництва в соціалістичній «неринковій» економіці. Саме в «Торгзіні» не було ні грама соціалізму. Політику його цін визначали виключно валютні інтереси держави.

Ключовим чинником у розвитку системи «Торгзін» та її поширенні на територію України стало формування дієвої торгівельної мережі та кадрове забезпечення. Створення системи «Торгзін» розпочалося у Москві з формування його правління, яке поширило свою діяльність і на радянські республіки, призначивши там своїх уповноважених з обмеженими функціями, підпорядкування яким республіканських контор було номінальним. Україна стала другою, після СРСР, радянською республікою, що мала добре розвинену торгзінівську мережу, пік результатів діяльності якої припав на голодні 1932–1933 рр. Організація діяльності Всеукраїнської контори «Торгзін» та її обласних осередків на пряму залежали від позиції правління Всесоюзного об'єднання у Москві. Основним критерієм у формуванні кадрової політики

системи стала партійна приналежність, за національним складом переважали євреї. Регулярні «чистки» апарату «Торгзін» органами ОДПУ від «соціально-чужих» елементів» спричиняли кадровий голод, долати який керівництво намагалося системою стимулюючих заходів.

Особливість організації та діяльності системи «Торгзін» спонукала до запровадження нею власних грошових знаків, здійснення виключної цінової політики та системи розрахунків. В усій системі заходів «Торгзін» з мобілізації валютних цінностей політиці цін надавалося першочергового значення. Процес ціноутворення тут був далеким від досконалості, не мав гнучкості, був надзвичайно централізованим та уніфікованим.

«Торгзін» був породженням індустріалізації, нещастя і бідкування народу. За понад чотири роки своєї діяльності «Торгзін» скупив у населення золота на суму 127,3 млн крб., або 98,7 тон чистого золота, що склало біля 40% промислового видобутку в СРСР за 1932 – 1935 рр. Приймали тут валюту, цінності, що збереглися ще з дореволюційних часів, царські золоті монети, столове срібло, платину, діаманти, антикваріат. Часто це були старовинні речі, високохудожні вироби, колекційні монети, шедеври мистецтва. Усе це приймалося на вагу, без врахування реальної вартості. У результаті «Торгзін» приймав деякі речі по вартості, що була занижена в десятки, а то і сотні разів.

Голод зіграв ключову роль в бурхливому розвитку «Торгзін». Під час голодомору 1932–1933 рр. мережа пунктів «Торгзін» стала найбільш прибутковою серед закладів радянської торгівлі. У перший рік голодомору населення СРСР віднесло до «Торгзін» 24 т золота, а у 1933 р. – 45 т. У піковий для голодомору 1933 р. Всеукраїнська контора прийняла від населення більше 9 т золота, що склало п'яту частину від усієї золотодобувної промисловості СРСР у той рік. Торгзінівська система, що існувала в першій половині 1930-х рр., у часи важкого лихоліття врятувала тисячі людських життів. Однак вона виривала з лежачої голодної смерті лише тих, хто мав золото та інші дорогоцінні речі. Більше 80% проданих «Торгзіном» товарів складали продукти харчування, серед яких близько 60% припадало на хліб. За вітриною

добрих намірів «Торгзіну» крилися цинічні, чітко окреслені меркантильні інтереси радянської держави.

Важливу роль у фізичній підтримці українського населення (особливо інтелігенції) в умовах тотального дефіциту та голоду відіграли закордонні перекази, що надсилалися від родичів з еміграції або українських закордонних організацій. Однак ця допомога зіграла двояку роль. ОДПУ збирало дані на таких адресатів і використало їх через кілька років під час масових репресій, звинувативши отримувачів допомоги у зв'язках з еміграцією та шпигунстві на користь іноземних держав.

Створенням і використанням «Торгзіну» радянська влада знайшла легальний спосіб поповнення населенням валютних державних накопичень. Так держава змогла взяти під свій контроль отримання громадянами закордонної валюти і мати від того неабиякий зиск. Наданням «Торгзіну» монопольного права на отоварювання отримувачів переказів в черговий раз було досягнуто ціною утисків приватних інтересів радянських громадян. Крім того, отримання громадянами переказів та їх валютно-обмінні операції опинилися на контролі органів державної безпеки. Отримувачі закордонної допомоги піддавалися переслідуванням і репресіям та формували списки звинувачених у «антирадянській агентурній діяльності» в СРСР. Наркомат внутрішніх справ СРСР розгорнув масштабну роботу з пошуку отримувачів закордонних переказів. До кінця 1933 р. множилися дані незапитуваних переказів. Тисячі українців так і не дочекалися закордонного порятунку від страшної голодної смерті.

Незважаючи на важливу місію з акумуляції цінностей та «ефективної» валюти, яка покладалася на магазини системи «Торгзін», наявність дефіцитних для того часу товарів, ніяким чином не виправдовували організовану в них систему та культуру обслуговування, вірніше їх відсутність. «Ненав'язливий» сервіс в закладах радянської торгівлі демонстрував безвідповідальне відношення чиновників та їх працівників до виконання своїх обов'язків і

цинізм держави у продовольчій політиці, особливо важких голодних першої половини 1930-х рр.

Діяльність «Торгзін» стала унікальним фактом радянської дійсності першої половини 1930-х рр. Вона демонструє відсутність класового підходу, винахідливість радянського керівництва та масштабність валютної підприємливості держави. Поява такої організації стала можливою в умовах здійснення радянської індустріалізації, гострого валютного дефіциту і впровадження карткової системи. «Торгзін» працював на вичерпування і поглинання валютних накопичень населення. У централізованій плановій економіці 1930-х рр. «Торгзін» процвітав і приносив прибутки, експлуатуючи недоліки і використовуючи огріхи планової економіки, її нестабільність і гостру кризу.

Ключові слова: «Торгзін», Всеукраїнська контора, торговельна мережа, обмінно-валютні операції, товарна номенклатура, голодомор, валюта, цінності.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Танасюк В.Л. «Магазини системи «Торгзін»: завдання та особливості радянської спецторгівлі першої половини 1930-х рр.». *Гілея: науковий вісник*. 2019. Випуск 145. С. 168–171.
2. Танасюк В.Л. Обмінно-валютні операції у системі Всесоюзного об'єднання «Торгзін». *Історія торгівлі, податків та мита*. 2019. Випуск 1–2 (19–20). С. 157–166.
3. Танасюк В.Л. Голодомор і «Торгзін»: джерела доходу торговельної мережі 1932–1933 рр. *Український селянин*. 2020. Випуск 1–2. С. 42–47.
4. Танасюк В.Л., Чучалін О.П. Кадрова політика в системі Всесоюзного об'єднання «Торгзін» (перша половина 1930-х рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2020. С. 51–60.

Статті у наукових виданнях інших держав

5. Tanasiuk Viktoriia. The activities of the Torgsin system in Ukraine (between 1931 and 1935). *Przegląd Nauk Historycznych*. 2020. Tom 19. № 2. S. 163–182.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

6. Танасюк В.Л. Організація діяльності крамниць Всесоюзного об'єднання «Торгзін». *Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 1–2 листопада 2019 р.). Дніпро, 2019. С. 28–31.

7. Танасюк В.Л. Система розрахунків Всеукраїнської контори «Торгзін». *Актуальні тенденції розвитку суспільних наук*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 8–9 листопада 2019 р.). Київ: ГО «Київська наукова суспільствознавча організація», 2019. С. 28–31.

8. Танасюк В.Л. Українська торгівельна мережа системи «Торгзін». *Теорія та практика сучасної науки та освіти*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 29-30 листопада 2019 р.). Дніпро, 2019. С.177–179.

9. Танасюк В.Л. Діяльність «Торгзину» в УСРР 1932 р. *Україна. Європа. Світ. Історія та сучасність*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 6–7 грудня 2019 р.). Київ, 2019. С.43–46.

10. Танасюк В.Л., Барвінок О.В. «Торгзін» на території УСРР 1931–1933 рр.: створення та діяльність. *Історія України в регіональному та глобальному вимірах*: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Маріуполь, 20 лютого 2020 р.). Маріуполь: Донецький державний університет управління, 2020. С.37–40.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дослідження

11. Танасюк В.Л. Місце «Торгзину» в умовах економічних перетворень в УСРР початку 1930-х рр. *III Таврійські історичні наукові читання*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 29–30 березня 2019 р.). Київ. С. 27–37.

12. Танасюк В.Л. Єврейство в системі «Торгзін» (перша половина 1930-х рр.). *Історичні Мідраші Північного Причорномор'я*: матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції (м. Миколаїв, 25–25 червня 2020 р.). Миколаїв, 2020. С. 327–335

13. Танасюк В.Л. «Торгзін» і його клієнти: образ достатку та ієрархія споживання. *Priority directions of science and eechnology Development: international scientific and practical conference (January 24–26, 2021) SPC “Scicjnf.com.ua”*, Kyiv, Ukraine. 2021. P. 1155–1159.

ABSTRACT

Tanasiuk V. L. The Establishment and Functioning of the Ukrainian Representative Office of the All-Union Hard-Currency Stores “Torgsin” (1931–1936). – Qualification scientific work with the manuscript copyright.

The thesis for a PhD in History and Archeology (032 – History and Archeology). – Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, 2021.

Government regulation of economic processes is one of the forms of state participation in the economic life of society, and its active intervention in these processes increases sharply in times of instability. The 1920s and 1930s witnessed the emergence of the Soviet model in the history of Ukraine, as well as the implementation of socioeconomic, political and cultural experiments. Therefore, the study of this period of Ukrainian history is considered to be important for evaluating the complexity and contradictions of the current socio-economic and political situation in Ukraine.

The first half of the 1930s became an important period in Ukrainian history, which changed, without exaggeration, all aspects of society and the state. One can explain the interest of the scientific community in this period of current Ukrainian history by the whole internal logic of history's development. Indeed, history seeks to solve many fundamental issues in the establishment and functioning of the Soviet socio-economic system. However, the socialist offensive as a transitional period is

not easily amenable to theoretical study and cannot be reduced to a single understanding.

An important aspect of the research value lies in studying the conditions of the society under a long and severe crisis, including the crisis of supply in the course of socialist modernization. In this regard, one should study the establishment and functioning of state-run hard-currency stores “Torgsin” (an acronym for “*torgovlia s inostrantsami* (trade with foreigners)) in the USSR in the first half of the 1930s. It will make it possible to specify the character of Soviet authorities’ interaction with society and clarify the specifics of the command-administrative system which strived to demonstrate the affordability and quality of goods in the domestic consumer market. In those days, the Soviet state itself acted as a businessman. It is through the activities of Torgsin that the Soviet state had proved to be the biggest speculator under the food shortage and famine it itself created. Such commercial activity became an important source of filling the budget. The history of Torgsin’s operations in the USSR in the first half of the 1930s is mainly the history of human strategies in the struggle for survival.

It must be noted that the current state of the Ukrainian economy, the mismanagement of industrial facilities and the destruction of the property are leading to the practical loss of what was created and built by previous generations. Therefore, it is vital to determine the price paid by millions of people for the Soviet modernization during the first five-year plans. The relevance of the research topic relies on the insufficient coverage of the issue in question in Ukrainian historiography.

The practical value of the thesis lies in the fact that its main provisions and conclusions can be used in further research on both the socio-economic history of Ukraine and the history of the interwar period. Besides, the obtained results can be incorporated in academic courses on the history of Ukraine, Russia, the USSR, regional studies through history, source studies, as well as in curricula of universities and schools.

A historiographical analysis of Torgsin's operations in the USSR in the first half of the 1930s indicates the lack of relevant works by Soviet historians. The available historical works of foreign and Ukrainian scholars only partially cover some aspects of the issue in question.

The thesis relies on a wide source base. The analyzed documents have made it possible to study Torgsin's operations in Ukraine rather holistically. Most of the sources have not been previously published and, importantly, have been first introduced into scientific use. Their combination and mutual verification have allowed one to create a relatively complete and comprehensive picture of the tasks and activities of Torgsin in Ukraine in the first half of the 1930s. In turn, it contributed to achieving the objectives of the thesis. The reliability of the obtained results is determined by the correct choice of theoretical approaches and methods of historical research used.

The use of methodological tools, critical and objective analysis and synthesis of various sources has allowed one to specify the activities of state-run hard-currency stores "Torgsin" in Ukraine. The combination of all the above-mentioned methods, principles and approaches has ascertained the scientific nature of the thesis and the reliability of its results. The used methodological basis which involves philosophical epistemological approaches of dialectics and historicism has created the conditions for applying many general scientific and special methods. They have provided an opportunity for comprehensive and objective coverage of the historical issue in question, as well as a comprehensive analysis of Torgsin's functioning in Ukraine.

The thesis shows that the currency and financial crisis in the USSR in the late 1920s and early 1930s, caused by both the international situation and internal socioeconomic contradictions, prompted the Soviet government to search for effective ways out. The Soviet authorities went to war with their own people instead of searching for an alternative to clumsy socio-economic policies and bringing economic levers in line with the laws of a market economy. "Effective" measures included collectivization to break the resistance of the peasantry, the Terror-Famine (Holodomor) to destroy the rebellious Ukrainians, as well as the creation of Torgsin

as an alternative to starvation, forcing people to give away everything they owned. In this way, all the values preserved by the population after the Bolshevik revolutionary upheavals and accumulated in the course of the New Economic Policy (NEP) were confiscated by the state. The search by the Soviet authorities for opportunities to obtain additional foreign exchange earnings for industrialization led to Torgsin. In the early 1930s, these hard-currency stores first provided services to foreigners. Subsequently, they were transformed into a system of “pumping out” gold, family valuables and antiques of the population in exchange for food and necessities. The peak of Torgsin and its profits coincided with the Terror-Famine of 1932-1933.

The thesis indicates various sources of financing industrialization. Torgsin played a key role in the currency supply of the state along with the policy of dekulakization and collectivization of peasant farms, which allowed the Soviet authorities to abuse rural resources for the needs of cities and exports. Torgsin became a phenomenon of economically successful, albeit extremely cynical, large-scale state market entrepreneurship in a socialist “non-market” economy. Indeed, it was Torgsin that lacked socialism. Its pricing policy was determined exclusively by the currency interests of the state.

The key factor in Torgsin’s development and spread to Ukraine was the creation of an effective trade network and human resourcing. The establishment of Torgsin started in Moscow with the formation of its management, which extended their activities to Soviet republics and appointed their commissioners with limited functions. The subordination of republican offices to these commissioners was rather nominal. Ukraine became the second Soviet republic, after the USSR, which had a well-developed network of Torgsin stores. The organization of the All-Ukrainian Representative Office of Torgsin and its regional branches directly depended on the All-Union Office in Moscow. The main criterion in shaping the human resourcing of the system was party affiliation dominated by Jews. Regular “cleansing” of Torgsin’s staff by the Joint State Political Directorate from “socially

alien elements” caused a staff shortage, which the management attempted to overcome with a system of incentives.

The organization and functioning of Torgsin prompted it to introduce its own currency units, as well as implement an exclusive pricing policy and payment system. It must be noted that Torgsin gave paramount importance to the pricing policy within the system of its measures to mobilize currency values. The pricing process was extremely centralized, unified and inflexible.

Torgsin was a product of industrialization and people’s misery. For more than four years of its functioning, Torgsin had bought gold worth 127.3 million rubles, or 98.7 tons of pure gold. All this accounted for about 40% of industrial production in the USSR between 1932 and 1935. It collected currency and valuables preserved from pre-revolutionary times (royal gold coins, silverware, platinum, diamonds, antiques). Often it was antiques, collectable coins, masterpieces of art, whose price was determined by weight, not real value. Consequently, Torgsin obtained some values at a cost underestimated by tens or even hundreds of times.

The Terror-Famine of 1932-1933 played a key role in Torgsin’s rapid development. The network of Torgsin hard-currency stores became the most profitable among Soviet trade establishments during those years. The population of the USSR brought Torgsin 24 tons of gold in the first year of the famine and 45 tons in 1933. The All-Ukrainian office received more than 9 tons of gold from the population, which was one-fifth of the entire gold mining industry of the USSR that year. The Torgsin system, which existed in the first half of the 1930s, saved thousands of lives in times of hardship. However, it only helped those who owned gold and other precious things. More than 80% of the goods sold by Torgsin were food, of which about 60% was bread. Thus, the cynical, well-defined mercantile interests of the Soviet state lay behind Torgsin’s good intentions.

Foreign fund transfers sent from relatives in exile or Ukrainian foreign organizations played an important role in the physical support of the Ukrainian population (especially the intelligentsia) under the conditions of total deficit and famine. However, this assistance played a dual role. The Joint State Political

Directorate collected data on such recipients and used them several years later during mass repressions, accusing them of ties with emigrant organizations and espionage in favour of foreign states.

Torgsin allowed the Soviet authorities to find a legal way to replenish foreign-currency savings with the help of the population. Thus, the state managed to control foreign currency earnings by citizens and benefit from them greatly. Torgsin's monopoly on the redemption of transfer recipients was once again achieved at the cost of oppressing the private interests of Soviet citizens. Both the receipt of transfers by citizens and currency exchange operations came under the control of state security agencies. Recipients of fund transfers were persecuted and repressed. Furthermore, they were included in the lists of those accused of "anti-Soviet activities" in the USSR. The People's Commissariat of Internal Affairs of the USSR launched a large-scale campaign to find recipients of foreign fund transfers. By the end of 1933, the data of unsolicited transfers had been multiplied. Thousands of Ukrainians never found foreign rescue from terrible starvation. The availability of then-scarce products did not justify the organized system and culture of service, or rather their absence, despite Torgsin's important mission of accumulating values and "effective" currency. The "unobtrusive" service in Soviet stores demonstrated the irresponsible attitude of officials and their employees towards their duties, as well as the state's cynicism in food policy, especially during the first "severely hungry" half of the 1930s.

Torgsin became a unique fact of the Soviet reality in the first half of the 1930s. It demonstrated the lack of a class approach, the "inventiveness" of the Soviet authorities and the scale of the state's foreign exchange campaign. The emergence of such an organization became possible in the context of Soviet industrialization, acute currency shortage and, finally, the introduction of the ration card system. Torgsin worked to deplete and "absorb" foreign currency savings. Torgsin prospered and made a profit in the centralized planned economy of the 1930s, exploiting the shortcomings of the planned economy, its instability and the acute crisis.

Key words: Torgsin, All-Ukrainian office, trade network, foreign fund transfers, product range, famine, currency, values.

LIST OF AUTHOR'S PUBLICATIONS

Research works in which the main scientific results of the thesis are published

Articles in scientific professional publications of Ukraine

1. Танасюк В.Л. «Магазини системи «Торгзін»: завдання та особливості радянської спецторгівлі першої половини 1930-х рр.». Гілея: науковий вісник. 2019. Вип. 145. С. 168–171.
2. Танасюк В.Л. Обмінно-валютні операції у системі Всесоюзного об'єднання «Торгзін». Історія торгівлі, податків та мита. 2019. Випуск 1–2 (19–20). С. 157–166.
3. Танасюк В.Л. Голодомор і «Торгзін»: джерела доходу торгівельної мережі 1932–1933 рр. Український селянин. 2020. Випуск 1–2. С. 42–47.
4. Танасюк В.Л., Чучалін О.П. Кадрова політика в системі Всесоюзного об'єднання «Торгзін» (перша половина 1930-х рр.). Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. 2020. С. 51–60.

Articles in scientific journals of other countries

5. Tanasiuk Viktoriia. The activities of the Torgsin system in Ukraine (between 1931 and 1935). Przegląd Nauk Historycznych. 2020. Tom 19. № 2. S. 163–182.

Research works which certify the approbation of the materials of the thesis

6. Танасюк В.Л. Організація діяльності крамниць Всесоюзного об'єднання «Торгзін». Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 1–2 листопада 2019 р.). Дніпро, 2019. С. 28–31.
7. Танасюк В.Л. Система розрахунків Всеукраїнської контори «Торгзін». Актуальні тенденції розвитку суспільних наук: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 8–9 листопада 2019 р.). Київ: ГО «Київська наукова суспільствознавча організація», 2019. С. 28–31.

8. Танасюк В.Л. Українська торгівельна мережа системи «Торгзін». Теорія та практика сучасної науки та освіти: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 29-30 листопада 2019 р.). Дніпро, 2019. С.177–179.
9. Танасюк В.Л. Діяльність «Торгзину» в УСРР 1932 р. Україна. Європа. Світ. Історія та сучасність: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 6–7 грудня 2019 р.). Київ, 2019. С.43–46.
10. Танасюк В.Л., Барвінок О.В. «Торгзін» на території УСРР 1931–1933 рр.: створення та діяльність. Історія України в регіональному та глобальному вимірах: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Маріуполь, 20 лютого 2020 р.). Маріуполь: Донецький державний університет управління, 2020. С.37–40.

Published works that additionally reflect scientific results of the research

11. Танасюк В.Л. Місце «Торгзину» в умовах економічних перетворень в УСРР початку 1930-х рр. III Таврійські історичні наукові читання: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 29–30 березня 2019 р.). Київ. С. 27–37.
12. Танасюк В.Л. Єврейство в системі «Торгзін» (перша половина 1930-х рр.). Історичні Мідраші Північного Причорномор'я: матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції (м. Миколаїв, 25–25 червня 2020 р.). Миколаїв, 2020. С. 327–335
13. Танасюк В.Л. «Торгзін» і його клієнти: образ достатку та ієрархія споживання. Priority directions of science and echnology Development: international scientific and practical conference (January 24–26, 2021) SPC “Scicjnf.com.ua”, Kyiv, Ukraine. 2021. P. 1155–1159.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- ВКП(б)** – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
- ВО «Торгзін»** – Всесоюзне об'єднання «Торгзін»
- ВУК «Торгзін»** – Всеукраїнська контора «Торгзін»
- ДАВО** – Державний архів Вінницької області
- ДАОО** – Державний архів Одеської області
- Інпостач** – Всесоюзна контора постачання іноземців
- Інтурист** – Всесоюзне акціонерне товариство «Іноземний турист»
- КП(б)У** – Комуністична партія (більшовиків) України
- Лісоекспорт** – Всесоюзне акціонерне товариство з експорту лісу
- Наркомат** – народний комісаріат
- НКЗС СРСР** – Народний комісаріат зовнішньої торгівлі Союзу Радянських Соціалістичних Республік
- ОДПУ** – Об'єднане державне політичне управління
- Радторгфлот** – Радянський торгівельний флот
- РНК УСРР** – Рада Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки
- Союзборошно** – Всесоюзне об'єднання з контролю за виробництвом та збутом борошна
- Союзкруп** – Всесоюзне об'єднання круп'яної промисловості
- СРСР** – Союз Радянських Соціалістичних Республік
- Торгзін** – торгівля з іноземцями
- УЕН** – Українська економічна нарада
- Укрм'ясотрест** – Український трест м'ясної промисловості
- УСРР** – Українська Соціалістична Радянська Республіка
- ЦДАВО України** – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
- ЦДАГО України** – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	18
ВСТУП	20
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	26
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	26
1.2. Джерельна база дослідження.....	35
1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження.....	42
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ «ТОРГЗІНУ» В УКРАЇНСЬКІЙ СРР	50
2.1. Поширення системи «Торгзін» в УСРР.....	50
2.2. Формування торговельної мережі та її кадрове забезпечення.....	81
2.3. Грошові знаки, ціни та система розрахунків.....	116
РОЗДІЛ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ МЕРЕЖІ «ТОРГЗІН» В УКРАЇНІ	135
3.1. Джерела доходу української мережі «Торгзін».....	135
3.2. Здійснення обмінно-валютних операцій.....	158
3.3. Товарна номенклатура та організація обслуговування клієнтів.....	173
ВИСНОВКИ	189
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	194
ДОДАТКИ	219

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Регулювання економічних процесів є однією із форм участі держави в господарському житті суспільства, а її активне втручання у ці процеси посилюється у часи нестабільності. В історії України на період 1920–1930-х рр. припало формування державної моделі радянської влади, здійснення соціально-економічних, політичних та культурних експериментів. Тому дослідження цього періоду вітчизняної історії вважаємо важливим для оцінки складності й суперечливості сучасного соціально-економічного та політичного становища України.

Перша половина 1930-х рр. об'єктивно стала важливим періодом вітчизняної історії, який змінив, без перебільшення, усі сторони життя суспільства і держави. Інтерес до цього періоду новітньої історії України з боку наукового співтовариства визначається усією внутрішньою логікою розвитку історичної науки, яка прагне вирішити низку фундаментальних проблем генезису і функціонування радянської соціально-економічної системи. Разом з тим, будучи перехідним, період «соціалістичного наступу» не просто піддається теоретичному вивченню і, з усього видно, не може бути зведеним до якогось одного розуміння.

Важливий аспект актуальності теми полягає в необхідності вивчення становища суспільства, що перебувало в умовах тривалої і важкої кризи, однією зі сторін якої стала криза постачання населення в період соціалістичної модернізації. Необхідним є у цьому аспекті вивчення досвіду становлення та функціонування системи «Торгзін» в УСРР першої половини 1930-х рр., що дасть можливість простежити характер взаємодії радянської влади з суспільством, з'ясувати специфіку функціонування командно-адміністративної системи, яка намагалася демонструвати доступність цін і якість товарів на внутрішньому споживчому ринку. У тогочасних умовах сама радянська держава виступила комерсантом. Саме через діяльність магазинів системи «Торгзін» держава показала себе самим великим спекулянтом в умовах нею ж створеного продовольчого дефіциту та

голодомору. Така державна комерційна діяльність стала важливим джерелом наповнення бюджету. Історія створення та діяльності торгзінівської системи в УСРР першої половини 1930-х рр. – це переважно історія людських стратегій у боротьбі за виживання.

Сучасний стан української економіки, занедбаність промислових об'єктів, нищення майна веде до практичної втрати створеного і збудованого попередніми поколіннями та потребує з'ясування ціни, яку заплатили мільйони людей за реалізацію радянської програми модернізації країни в період перших п'ятирічок. Актуальність теми дослідження зумовлена недостатнім рівнем висвітлення проблеми в українській історіографії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалася відповідно до наукової проблематики кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини «Історико-регіональні аспекти історії України» (номер державної реєстрації 0116U004805).

Метою дисертаційної роботи є дослідження та науково-історична реконструкція організації та діяльності системи Всесоюзного об'єднання «Торгзін» в УСРР першої половини 1930-х рр.

Відповідно до поставленої мети визначено основні **наукові завдання дослідження:**

- з'ясувати стан наукової розробки проблеми в історіографії, систематизувати й охарактеризувати джерела, окреслити теоретико-методологічні засади дослідження;
- вивчити організаційно-правові засади, що вплинули на поширення діяльності системи «Торгзін» в УСРР, проаналізувати основні етапи її становлення;
- дослідити процес просторового розширення мережі та особливості її кадрового забезпечення;
- з'ясувати політику цін у системі та встановити особливості здійснення розрахунків;

- дослідити обмінно-валютні операції, що здійснювалися «Торгзіном» в Україні, з'ясувати основні напрямки надходження іноземної валюти до УСРР з-за кордону, висвітлити процедуру оформлення грошових переказів, показати їх місце у загальних показниках валютних надходжень;

- дати характеристику кадрового складу торгзінівської системи, встановити чисельність та заходи з покращення його якості;

- проаналізувати фінансово-господарські форми та особливості організації діяльності мережі;

- з'ясувати місце і роль торгзінівської торгівлі в житті українського суспільства першої половини 1930-х рр.

Об'єктом дослідження є соціально-економічна історія України міжвоєнного періоду.

Предметом дослідження виступають організаційно-правове формування, господарсько-торгівельна діяльність та кадрова політика системи «Торгзін» в УСРР першої половини 1930-х рр.

Хронологічні рамки дослідження зумовлені тематичною спрямованістю та завданнями, охоплюють 1931–1936 рр., що відповідають часу існування системи «Торгзін» в УСРР. Нижня хронологічна межа обумовлена утворенням 1 серпня 1931 р. у Харкові Всеукраїнської контори як представництва Всесоюзного об'єднання «Торгзін». Верхньою хронологічною межею стало прийняття 14 листопада 1935 р. постанови РНК СРСР «Про ліквідацію Всесоюзного об'єднання «Торгзін» з 1 лютого 1936 р. Для надання праці завершеності матеріали окремих розділів виходять за окреслені хронологічні межі.

Територіальні межі дослідження окреслюються адміністративно-територіальним кордоном Української Соціалістичної Радянської Республіки першої половини 1930-х рр.

Методологічні основи дослідження. Дисертаційна робота ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, науковості, системності і комплексності, а також загальнонаукових, спеціально-історичних та

конкретно-історичних наукових методах. Наукове дослідження побудоване на основі комплексного застосування широкого спектру історичних джерел із означеної проблеми, а також цілісному і системному підходах для розкриття особливостей поширення та функціонування системи «Торгзін» в УСРР першої половини 1930-х рр.

Наукова новизна отриманих результатів визначається метою та завданнями дослідження, полягає у теоретичному і концептуальному формуванні проблеми, авторській концепції її аналізу.

У дисертації вперше:

- в українській історіографії порушено та висвітлено питання організації діяльності представництва Всесоюзного об'єднання «Торгзін» в УСРР першої половини 1930-х рр.;

- проведено комплексний історіографічний аналіз актуальної наукової проблеми;

- на основі ґрунтовного аналізу означеної проблеми введено до наукового обігу низку раніше не опублікованих архівних джерел;

- з урахуванням сучасних історіографічно-дослідницьких концепцій та застосування теоретико-методологічних підходів розкрито особливості поширення й основні напрями діяльності системи «Торгзін» в УСРР;

- комплексно досліджено організаційно-правові засади становлення та функціонування торгзінівської мережі в Україні, її кадрового забезпечення;

- окреслено особливості здійснення обмінно-валютних операцій та заходів з вилучення у населення валюти та цінностей.

Уточнено:

- зміст та обсяг понять («радянська торгівля», «Торгзін», «торгзінівська система», «магазин», «універмаг», «торгова точка»), що застосовувалися для характеристики об'єкта дослідження;

- статистичні дані щодо кадрового складу мережі, джерел доходу системи та результатів її діяльності в УСРР.

Поглиблено:

- дослідження історичних умов здійснення радянською владою політики модернізації та її соціально-економічних наслідків;
- знання змісту документів центральних органів влади СРСР і УСРР, як історичних джерел з вивчення проблеми функціонування системи «Торгзін» в Україні;
- знання про грошові знаки «Торгзін», особливості формування політики цін та систему розрахунків;
- висновки про характер взаємодії радянської влади з суспільством, специфіку функціонування її командно-адміністративної системи.

Набуло подальшого розвитку:

- вивчення проблеми соціально-економічного становища УСРР першої половини 1930-х рр.;
- дослідження проблеми пошуку владою джерел для формування валютних резервів радянської держави в період індустріалізації;
- з'ясування специфіки організації радянською державою закладів спеціальної торгівлі, формування асортименту їх товарів та особливостей обслуговування клієнтів.

Практичне значення одержаних результатів. Основні положення дисертації можуть бути використані в рамках подальших досліджень соціально-економічної історії України та історії повсякдення міжвоєнного періоду. Результати дослідження можуть мати прикладне значення – використовуватися при підготовці навчальних курсів з історії України, Росії, СРСР, історичного краєзнавства, джерелознавства, при укладенні програм для закладів вищої та загальної середньої освіти.

Апробація результатів дослідження. Дисертаційна робота обговорювалася на розширених засіданнях кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, на щорічних звітних наукових конференціях університету, міжнародних і всеукраїнських наукових заходах. Основні положення дослідження відображені у доповідях та повідомленнях на конференціях: Міжнародній

науково-практичній конференції «Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії» 1–2 листопада 2019 р. (м. Дніпро); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні тенденції розвитку суспільних наук» 8–9 листопада 2019 р. (м. Київ); Міжнародній науково-практичній конференції «Теорія та практика сучасної науки та освіти» 29–30 листопада 2019 р. (м. Дніпро); Міжнародній науково-практичній конференції «Україна. Європа. Світ. Історія та сучасність» 6–7 грудня 2019 р. (м. Київ); Міжнародній науково-практичній конференції «III Таврійські історичні наукові читання» 29–30 березня 1920 р. (м. Київ); IX Міжнародній науково-практичній конференції «Історичні мідраші Північного Причорномор'я» 25–26 червня 2020 р. (м. Миколаїв); Міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритетні напрями розвитку науки та техніки» 24–26 січня 2021 р. (м. Київ); II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Історія України в регіональному та глобальному вимірах» 20 лютого 2020 р. (м. Маріуполь).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 13 наукових працях автора, 4 з яких – у наукових фахових виданнях України, 1 – у науковому виданні, що входить до наукометричної бази даних Scopus, 8 – додатково висвітлюють наукові результати.

Структура та обсяг дисертації відповідають поставленій меті й завданням дослідження. Робота складається з анотації, переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів, дев'яти підрозділів, висновків, списку використаних джерел (305 найменувань), додатків (10 сторінок). Загальний обсяг дисертації становить 229 сторінок, з них обсяг основного тексту – 174 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Вивчення стану наукової розробки означеної проблеми дозволяє констатувати факт браку історіографічної дискусії та переконує у відсутності комплексного дослідження проблеми організації, розвитку мережі та діяльності Всеукраїнської контори «Торгзінуну». Перед тим, як перейти до аналізу наявної літератури з цих питань, вважаємо за потрібне визначити критерії її періодизації. Аналіз та структурування історіографії здійснено з використанням базового для історичних досліджень проблемно-хронологічного методу. Врахування дослідницьких традицій та використання хронологічного принципу дало можливість усю наявну наукову літературу з окресленої проблеми розділити на групи: 1) зарубіжна історіографія; 2) сучасна російська історіографія; 3) праці представників української діаспори; 4) сучасна українська історіографія.

У цьому переліку відсутня група, до якої мала би бути віднесена радянська історіографія. За всі десятиліття існування радянської влади проблематика «Торгзінуну» не вивчалася, радянська історіографія уникала згадок про нього. Існування «Торгзінуну» в Україні було тісно пов'язано з голодомором 1932–1933 рр. Як слушно зазначає історик Л. Гриневич: «Публічне заперечування голоду, переховування у спецсховах архівів і бібліотек «політично незручних» документів і літератури, жорстка цензура Головліта – становили лише одну складову сформованої вже у 1930-х рр. офіційної політики «примусової амнезії» [204, с. 389]. У її надрах на десятки років для радянських дослідників було поховано незручну для офіційної влади проблему «Торгзінуну», яка за короткий час свого існування (з 18 липня 1930 р. до 1 лютого 1936 р.) з маленької конторки в системі московської міської торгівлі переросла у потужне об'єднання, яке успішно поширило

свою діяльність і в Україну, та стало в один ряд з експортними організаціями СРСР.

Враховуючи специфіку проблематики, в радянській історіографії замовлення на подібні дослідження не були сформовані. Значна частина архівів радянських організацій, у тому числі і фонди Всесоюзного об'єднання «Торгзін» та Всеукраїнської контори «Торгзін», були недоступними для радянських дослідників. Тому період існування торгзінівської системи практично випав із поля зору професійних дослідників. Лише в середині 1950-х рр. на хвилі суспільно-політичних змін в СРСР дослідники опосередковано звернулися до історії організації. Насамперед мова йде про економістів О. Гусакова та Й. Димшица [205]. Автори намагалися у короткій формі викласти основні питання радянських грошей і кредиту, розглядали окремі етапи формування грошово-кредитної системи в процесі розвитку соціалістичної економіки. Не обминули у цьому контексті і питання існування «Торгзину», який також використовувався радянською державою в інтересах соціалістичного будівництва. Праці О. Смирнова [279], З. Атласа [174], Л. Фрея [301] додали загальної інформації про результати роботи системи, але без посилань на конкретні джерела її отримання. Однак уже з 1960-х рр. згадки про «Торгзін» в літературі припинилися.

Сотні праць написані про радянську індустріалізацію і жодної немає про «Торгзін». Цей феномен російська дослідниця О. Осокіна коротко і влучно охарактеризувала: «... бідністю історіографії при достатку джерел» [258, с. 311]. На жаль, радянськими істориками не ставилося питання: звідки у бідної та відсталой в господарському плані держави кошти на будівництво промислових гігантів перших п'ятирічок? Історіографія радянської доби не спонукала суспільство до аналітики та роздумів про економічну складову соціалістичної індустріалізації. Радянські історики, будучи на службі комуністичної ідеології, дослідницький матеріал подавали «готовим до вживання», переконуючи пересічних громадян у думці, що «партія про все подбала». Закритий доступ до переважної більшості архівних джерел, табу на

окремі теми наукового пошуку спричинили дефіцит інформації для належного пояснення та повного розуміння картини політичних, економічних і соціальних процесів першої половини 1930-х рр. Тому виникає цілком резонне і, водночас, риторичне питання до радянських істориків, як можна було обминути таку важливу і об'ємну за змістом тему діяльності «Торгзіну» як в СРСР загалом, так і в радянських республіках зокрема?

Про існування «Торгзіну» в зарубіжних виданнях згадується епізодично [183; 236; 246; 305]. Західноєвропейські та американські вчені, позбавлені доступу до засекречених архівних фондів, лише констатували факт його існування. Зокрема, завдяки створенню в грудні 1985 р. Комісії конгресу США для дослідження Голодомору в Україні 1932–1933 рр., на чолі з Дж. Мейсом [180], її персоналом було проведено дослідження та за спеціально розробленою програмою зібрано свідчення жителів України, яким вдалося вижити у ті страшні роки. Одне з питань запитальника безпосередньо стосувалося і діяльності «Торгзіну». За результатами роботи Комісії Конгресу США 22 квітня 1988 р. була представлена доповідь у трьох томах. Саме завдяки опублікуванню зібраних Комісією матеріалів практично чи не вперше світ познайомився з діяльністю «Торгзіну». Не складно було прийти до висновку, що саме заперечення існування голодомору спричинило й приховування існування цієї організації [208]. Київське чотиритомне перевидання у 2008 р. цієї доповіді вміщує понад 3 тис. сторінок свідчень очевидців, зі слів яких і стає зрозумілою справжня суть існування «Торгзіну» в голодній Україні [181].

У 1986 р., саме в розпал діяльності Комісії конгресу США, вийшла друком книга британського дипломата, історика та публіциста Р. Конквеста «Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор». Ця книга була першим англomовним науковим виданням іноземного вченого про голод в Україні та інших регіонах СРСР, де, у тому числі, згадується і про діяльність закладів «Торгзіну». На думку британського історика, «Торгзін» став одним із способів «видобування цінностей з селянської родини», що демонстрував

чергові зусилля влади, спрямовані на пошук ресурсів, які можна було використати на світовому ринку [221].

Представники української еміграції у своїх публікаціях також згадують про «Торгзін» у контексті Великого Голоду. Так, Г. Сова у своїй брошурі «Голод в Україні 1933 р.» згадує про організацію радянською владою у той час «... державної торговельної організації під назвою «Торгсин» – торговельний синдикат», яка користувалася шаленим успіхом у важкий для українського населення час [276].

Особливий інтерес для дослідження представляє і праця українського письменника-емігранта Г. Сірика, який у книзі «Під сонцем обездолених» детально описує свої спогади з відвідування магазину «Торгзін» у Кролевці на Сумщині. Ця автобіографічна розповідь дає сучасному читачеві уявлення про розміщення, зовнішній та внутрішній вигляд магазину, що був типовим для провінційних торгзінівських закладів, організацію обслуговування клієнтів, запити населення на товари, передає дух епохи [274, с. 129–140]. Про «Торгзін» як один із способів порятунку селян писав у своїх спогадах на чужині Р. Суслик. Хто мав золоті чи срібні речі, міг виміняти через «Торгзін» у держави борошно, крупи, цукор тощо, «при чому ціна на продукти була високою, а срібні та золоті речі оцінювали в «Торгзіні» дуже дешево» [280, с. 24].

У науковій розробці проблеми ситуація змінилася з розпадом СРСР. Уперше в науковому світі про «Торгзін» заговорили після виходу в світ наукових досліджень О. Осокіної [250–262]. Саме їй вдалося ще на початку 1990-х рр. натрапити в центральних російських архівах на документи, що стосувалися діяльності «Торгзину». Дослідниці вдалося ґрунтовно проаналізувати процес створення та розгортання діяльності Всесоюзного об'єднання, встановити заходи держави з мобілізації через торгзінівську мережу золота, цінностей та валюти для потреб радянської індустріалізації. Вражаючими стали статистичні дані про масштаби діяльності організації та

об'єми отриманих від населення цінностей в обмін на продукти харчування та товари першої необхідності.

У книзі «Алхимия советской индустриализации. Время Торгсина» [250] О. Осокіна підкреслює, що «Торгзін» став цинічним засобом поповнення бюджету радянської держави, яка розпочала модернізацію, будучи банкрутом і не маючи золотовалютних запасів. Стрімкий стрибок аграрної країни в індустріальне майбутнє було зроблено особистими заощадженнями її громадян. Крім того, через діяльність «Торгзину» авторка детально описує повсякденне життя радянського суспільства, культуру споживання першої половини 1930-х рр., вади планової економіки, причини суцільного дефіциту закладів радянської торгівлі, достатку магазинів системи «Торгзін» та чорного ринку.

Серія статей, написаних О. Осокіною на основі досліджених матеріалів і документів архівних установ, що стосувалися діяльності «Торгзину», доводить економічну роль і ефективність організації, яка стала своєрідним «філософським каменем» сталінської індустріалізації. Торгзінівської система забезпечувала приховану конвертацію радянських карбованців і посередніх товарів в життєво необхідну для радянської держави валюту і золото. Проаналізовані статистичні дані дозволили авторці розкрити таємниці «Торгзину», до яких відносимо і продаж продуктів харчування голодному населенню за цінами, що в кілька разів перевищували радянські експортні ціни. Статистичними даними О. Осокіна доводить парадоксальність збитковості роздрібною торгівлі «Торгзину» за його високої валютної рентабельності, яка в період масового голоду перевищила рентабельність експорту хліба, лісу і нафти.

Опублікування О. Осокіною результатів своїх досліджень зробило фурор в науковому світі. Темою стали цікавитися професійні історики, політологи, економісти, соціологи і не лише в історичному контексті. У 2007 р. побачила світ книга відомого російського боніста О. Денисова «Бумажные денежные знаки РСФСР, СССР и России 1918–2005 годов» [213]. Її третя

частина присвячена відомчим випускам паперових грошей, які використовувалися нарівні з загальнодержавними грошовими знаками. Зокрема, описані й «Товарні ордери «Торгзіну» (ТОТ), вміщено зображення їх різних випусків.

У 2012 р. у журналі «Современные исследования социальных проблем» була опублікована стаття О. Аборвалової «Советская торговля в 30–40 гг. XX века», де в контексті вивчення впливу політичного чинника на специфіку розвитку торгових відносин цього періоду авторка розглядає причини появи «Торгзіну» як необхідність пошуку нових джерел фінансових надходжень. У статті підкреслено, що радянській державі для цього довелося відмовитися від своїх соціалістичних принципів [170, с. 5].

У 2015 р. вийшла в світ книга відомого в Росії історика і культуролога Н. Лебиної «Советская повседневность. Нормы и аномалии. От военного коммунизма к большому стилю» [225]. У ній авторка, вдало використовуючи дихотомію «норма/аномалія» на матеріалах 1920–1950-х рр., демонструє трансформацію більшовицької політики у сфері харчування, житла, моди. Приділяє тут Н. Лебина увагу і діяльності «Торгзіну», характеризує його як альтернативу товарному дефіциту, можливості для населення придбати вишукані товари та делікатеси. У навчальному посібнику для закладів спеціальної професійної освіти за авторства Д. Єрмілової «История домов моды» в контексті модних тенденцій 1930-х рр. оцінюється товарний асортимент «Торгзіну», потреби тогочасних покупців, які користувалися його послугами [215].

Останнім часом стали з'являтися наукові праці з питань організації та діяльності «Торгзіну» на регіональному рівні. Зокрема, у дослідженнях О. Орешкіна «Организационно-правовые мероприятия по противодействию хищениям и злоупотреблениям в работе торговой сети Ивановской областной конторы «Торгсин» в 1933–1935 гг.» [247], І. Павлової «Торгсины в Западносибирском крае» [263], А. Семенової «Деятельность Вятского отделения Всесоюзного объединения «Торгсин» [273], К. Колбіна «Золото

для індустріалізації (к історії курганського відділення «Торгсина») [219] розглядаються організаційно-правові заходи зі створення та діяльності обласних контор на території РСФРР. Аналіз дослідниками основних етапів становлення регіональних осередків «Торгзін», висвітлення особливостей функціонування їх складових частин, підрахунок виконання валютного плану та плану реалізації товарів дозволяє зрозуміти сутність об'єднання.

Повна ліквідація ідеологічних заборон, розсекречення архівних фондів радянської доби дали можливість українським історикам побачити величезні фактологічні прогалини та перекручення на ниві радянського історіописання. Розширення кола так званих «дозволених тем» ще на початку доби перебудови та гласності в СРСР, наштотувало професійних істориків на значний масив документів, які радикально змінювали усталені в радянській історіографії догми щодо діяльності партійних і радянських органів влади, особливостей здійснення ними економічної та соціальної політики держави.

Сучасний стан української історіографії характеризується зосередженням уваги на маловідомих сторінках вітчизняної історії. Ще донедавна на дослідження соціально-економічних, політичних та культурних процесів в Українській СРР першої половини 1930-х рр. існувало ідеологічне табу та заборона доступу до архівних матеріалів, а самі події вітчизняної історії цього періоду перебували лише в сутінках пам'яті їх безпосередніх учасників. Здобуття Україною незалежності, відкриття архівних фондів створюють для сучасних істориків можливість переосмислення нав'язаних радянською історіографією догм і схем, нового прочитання документів та написання правдивої української історії її радянського періоду.

Тематика наукових досліджень, присвячених створенню та, особливо, діяльності як Всесоюзного об'єднання «Торгзін», так і його Всеукраїнської контори, досить нова на українському історіографічному полі та належить до малодосліджених і, практично, не розроблених наукових проблем. Пов'язано це з особливістю наукової проблеми, яка відноситься до важливих і вкрай трагічних сторінок першої половини 1930-х рр. Цей період вітчизняної історії

потребує переосмислення контурів предметного поля, створює можливості для виявлення ключових проблем та впровадження нових візій. Появі національної схеми української історії, утвердженню україноцентризму в дослідженнях українських істориків сприяють активне вивчення архівних джерел та розширення доступу науковців до їх фондів. Українські дослідники доби незалежності незаангажовані радянським ідеологічним монізмом, зорієнтовані на національно-державницьку схему написання нової історії української доби. Дослідження сучасних українських істориків проблеми виникнення та існування «Торгзину» на теренах України швидше віднесемо до спроб заповнити «білі плями» новітньої української історії як на загальнодержавному, так і на локальному рівнях.

Першим у вивченні діяльності «Торгзину» в Україні став доктор історичних наук, співробітник Інституту історії НАН України, провідний дослідник голодомору 1932–1933 рр. В. Марочко [229–235]. Дослідником було введено до наукового обігу маловідомі документи центральних та обласних архівних установ України, проаналізовано діяльність Всеукраїнської контори «Торгзін», Київської обласної контори, їх кадровий та національний склад.

Цей напрям наукових досліджень в Україні продовжив набирати популярності [206]. Пріоритетними для молодих українських дослідників стали регіональні особливості становлення та функціонування торгзінівської системи в УСРР першої половини 1930-х рр. З проблем організації діяльності обласних контор «Торгзину» захищено кілька дисертацій, зокрема, О. Мельничук «Київська обласна контора «Торгсину» (1931–1936 рр.): становлення та функціонування» [240] та М. Горохом «Створення та функціонування системи «Торгсину» на Чернігівщині» [198]. Окрім того, М. Горохом детально проаналізовано фонди регіональних архівних установ та написано близько двох десятків статей про особливості та результати функціонування торгзінівської мережі Чернігівської області [192–201]. У дисертації І. Скоморович досліджено теоретико-методологічні основи

функціонування інституту грошової системи, розкрито її сутність та структурні елементи. Автор розкриває процес становлення та розвитку вітчизняної грошової системи в умовах функціонування командно-адміністративної економіки, досить коротко аналізує валютні операції та фінансову діяльність «Торгзін» [277].

Окремими аспектами функціонування обласних контор зацікавилися у своїх дослідженнях: І. Шуйський – Харківської [304], Я. Міщук – Вінницької [243], вивченням проблеми функціонування «Торгзін» в Криму, здійсненні там шипчандлерських операцій займався О. Попов [267].

Однак, незважаючи на це, порушена нами в дисертації наукова проблема не мала спеціального комплексного вивчення. Потребують детального дослідження та осмислення питання створення та організації діяльності Всеукраїнської контори «Торгзін», розвитку та розширення торговельної мережі, її кадрове забезпечення, організація торгівлі, джерела доходу, особливості валютно-обмінних операцій та об'єми вилучення в українського населення цінностей до загальносоюзної скарбниці золотовалютних запасів радянської індустріалізації.

Отже, для праць дослідників історії «Торгзін» характерна фрагментарність, перевага надавалася акцентам на окремих сторонах діяльності Всесоюзного об'єднання або його структурних підрозділів, організації діяльності в регіонах. Вивчення незначного історіографічного доробку з означеної проблеми доводить відсутність цілісної картини функціонування Всеукраїнської контори «Торгзін», як і загального аналізу існування торгівельної мережі на території України. Відкриття нових сторінок державної історії, формування україноцентризму в історичних дослідженнях сприятиме зростанню національної свідомості українців, буде моральною опорою у їх боротьбі за розбудову незалежної України.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельну базу дослідження сформувала сукупність різного роду документів та матеріалів. Вивчення джерел із окресленої наукової проблеми, здійснення їх систематизації за ключовими носіями історичної інформації, прикладна класифікація, культура використання дають можливість неупереджено встановити сутність та зміст радянської соціальної та економічної політики.

За своїм характером і змістом джерела з теми дослідження нами систематизовані за декількома групами. Основу джерельної бази дисертації склали архівні документи. Гарантом об'єктивності висновків історичного дослідження є прискіпливе вивчення його джерельної бази, належне опрацювання її архівного складника. Це ставить перед дослідником об'єктивні вимоги пошуку та залучення раніше невідомих джерел, нового прочитання тих документів, які вважалися основоположними для наукових оцінок. На порядок денний сучасного наукового процесу виходить потреба правильного тлумачення джерел, об'єктивної оцінки їх достовірності та інформативних можливостей. Стосується це також переоцінки окремих типів та видів джерел для дослідницької практики історика.

Архівні матеріали створюють можливість зануритися в атмосферу епохи. Огляд кожного документа дає вичерпну інформацію про його статус. Документи офіційного характеру засвідчені штампами, печатками та підписами офіційних осіб. Вони мають номер вхідної і вихідної документації, дату, гриф «таємно» або «не підлягає оголошенню». Ці документи вміщують інформацію про кількість екземплярів, та вказівки, кому ще надсилали ці документи. Зовнішній огляд таких матеріалів дозволяє сформувати думку про особливості документообігу досліджуваного періоду, з'ясувати важливість питань, що розглядалися центральними органами влади з означеної проблеми.

Джерельне забезпечення нашого наукового дослідження є достатньо репрезентативним, представлене різноманітними за походженням

опублікованими та неопублікованими матеріалами. Методика здійснення наукового пошуку спонукала систематизувати та згрупувати увесь комплекс використаних для нашого дослідження джерел наступним чином: 1) нормативно-правові акти вищих органів влади та управління; 2) діловодна документація державних установ та організацій; 3) статистичні та довідкові матеріали; 4) матеріали періодичних видань.

Першу групу джерел, використаних у дослідженні, сформував основний масив документів, що відклалися у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (Ф. 539; Ф. 812; Ф. 4051), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (Ф. 1). Вищою інстанцією у системі радянської влади було політбюро ЦК ВКП(б)–КП(б)У, яке приймало рішення практично з усіх питань, що стосувалися організації діяльності «Торгзіну», затвердження планів, термінів їх виконання, цін, товарного асортименту, формування мережі магазинів тощо. Рішення, прийняті на засіданнях політбюро ЦК, оформлялися у постанови, циркуляри, директиви та постанови уряду, профільних наркоматів та інших центральних органів влади.

Аналіз фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (Ф. 539; Ф. 812; Ф. 4051), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (Ф. 1) дав можливість визначити пріоритетні напрями політики держави стосовно її економічного розвитку, планів та очікуваних перспектив, суспільних відносин. Архівний фонд Наркомату робітничо-селянської інспекції УСРР (Ф. 539) дав можливість дослідити протоколи, постанови й акти, що приймалися наркоматом і дозволяють з'ясувати особливості функціонування системи «Торгзін» в УСРР, дають інформацію про діяльність комісії з перевірки кадрового складу організації. Саме у звітах за результатами діяльності цієї комісії були розкриті всі сторони діяльності «Торгзіну», проблеми та пошук шляхів їх вирішення. Використання матеріалів цієї групи у дисертації продиктовано, у тому числі, і намаганням співвіднесення реалій торговельної діяльності

системи «Торгзін» в Україні з усім контекстом торговельної діяльності радянської держави першої половини 1930-х рр.

Другу групу джерел склало діловодство Всеукраїнської контори «Торгзін» та її обласних контор. Використані матеріали фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (Ф. 4051), Державного архіву Вінницької області (Ф. 485), Державного архіву Одеської області (Ф. 1241), збірників документів. Опрацьовані циркуляри, розпорядження, інструкції та переписка Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР, Державного банку СРСР, Всесоюзного об'єднання, Всеукраїнської контори «Торгзін» дали можливість дослідити організаційно-правові засади формування системи, її структуру, особливості організації діяльності торговельної мережі, процес її розширення та ліквідації. Саме завдяки цим документам вдалося довести, що Всеукраїнська контора «Торгзін» не була самостійною організацією, а цілковито підпорядковувалася правлінню Всесоюзного об'єднання. Зволікання Москвою у надані ВУКу чітко виписаних прав та обов'язків, дозволяло їй ігнорувати існування Всеукраїнської контори, не узгоджувати дії та здійснювати управління обласними конторами напряму, перетворюючи цим самим ВУК на зайву паралельну організацію.

Аналіз документів фонду Всеукраїнської контори «Торгзін» дозволив відстежити чисельність мережі «Торгзін» та особливості формування кадрового складу. Вивчення списків співробітників центрального апарату та регіональних відділень, їх особових облікових карток дали можливість з'ясувати кадровий склад мережі, його національну приналежність, рівень освіти та досвід роботи. Протоколи комісії з персональної чистки апарату «Торгзін» дозволили відстежити кадрову політику держави, пов'язану з пошуком «соціально чужих елементів», документи викривають негаразди системи, дозволяють з'ясувати причини плінності кадрів.

Кон'юнктурні огляди, кварталні та річні фінансові звіти, інструкції Всесоюзного об'єднання, що стосувалися питань руху експортних та

імпортних вантажів, закупівлі у населення золота та інших цінностей. Протоколи засідань балансової та інвентаризаційної комісії дозволили відстежити джерела доходу «Торгзіну», особливості товарообігу, фінансову активність організації, процедуру забезпечення її товарами, ціни на товари, види грошових знаків, що використовувалися мережею, та систему розрахунків.

Аналіз цих документів створив можливості прослідкувати діяльність ВУК та її регіональних організацій у питанні реалізації державної політики у сфері торгівлі, способи забезпечення населення продуктами харчування та товарами першої необхідності, методи вилучення у населення валюти, золота та інших цінностей. Вдалося також зрозуміти систему здійснення обмінно-валютних операцій, побачити винахідливість держави у питаннях використання голодного попиту населення та торгівельної мережі «Торгзіну» для максимального вилучення отриманої радянськими громадянами закордонної валюти.

Звіти утворюють невід'ємну частину будь-якої системи діловодства. У Всеукраїнській конторі «Торгзін» та її обласних конторах створювалися документи, у яких відобразилися дані про їх кадровий склад, фінансовий стан організації, постачання товарами пунктів торгівлі, характер торгівлі і торговельної політики, товарообіг, клієнтуру.

Особливий інтерес представляють описи зовнішнього і внутрішнього вигляду магазинів, їх санітарний стан, асортимент товарів, інструкції з обслуговування покупців та здавальників цінностей. Листи-звернення громадян, звіти комісій змальовують картину становища, в якому опинилося населення першої половини 1930-х рр. та життєвих ситуацій, що штовхали голодних людей по кілька днів вистоювати в чергах, щоб обміняти останні сімейні коштовності на хліб та крупу. Характеристика організації діяльності торгівельних пунктів «Торгзіну» демонструє вади радянської торгівлі досліджуваного періоду.

Третю групу джерел сформували статистичні матеріали. У звітних документах фіксувалися статистичні дані – чисельність пунктів торгівлі, ціни на товари, кількісний склад співробітників, їх заробітна плата, наповнення пайків, обсяги зданих населенням цінностей, плани заготівлі валюти та звіти про хід їх виконання тощо. Залучення цих документів дозволило оцінити рівень організації торгівлі та товарообігу, відстежити їх динаміку, дати детальну характеристику матеріального забезпечення кадрового складу центрального апарату ВУК, регіональних контор та торговельних пунктів.

Усі матеріали Всеукраїнської контори «Торгзін» та її обласних контор, що зберігаються в архівних установах України і опрацьовані нами, відносилися до секретного діловодства. Всеукраїнська контора та обласні контори «Торгзін» мали секретну частину або кореспонденція для них надходила через секретну частину уповноваженого Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР. Про важливість цієї документації і збереження її статусу, як закритої для широкого загалу інформації, свідчить навіть той факт, що кандидатура завідувача секретною частиною завжди погоджувалася повноважним представником Об'єднаного державно-політичного управління області. Уся система «Торгзін» – Всесоюзне об'єднання, республіканські, крайові та обласні контори мали перелік секретних питань, інформація про які була закритою і поширювалася лише серед керівництва цими структурами.

Особливістю архівного фонду ВУК є те, що джерельна база тут представлена не окремими документами, а цілими комплексами. Широкий спектр використаних джерел дозволяє говорити про їх наочність і репрезентативність. Оскільки вони об'єднані одним предметом – дослідженням діяльності Всеукраїнської контори «Торгзін», постачання населення продуктами харчування та промисловими товарами, в них проходить однорідна інформація: норми, ціни, контингенти, асортимент, попит, заходи органів влади, реакція людей тощо. Вивчення такого роду

джерел дало можливість здійснювати взаємоперевірку розміщеної в них інформації.

Крім того, у роботі використані не лише документи окремих відомств, але й матеріали, що мають різне походження – документи органів влади, статистичні відомості, листи відповідальних осіб та пересічних громадян. Це сприяло взаємо доповненню та критичному аналізу отриманих даних. Критичний аналіз джерел ствердив у думці про достовірність вміщеної у них інформації. Влада завжди потребувала правдивої інформації для оцінки ситуації в економіці й суспільстві та отримувала її. Тому інформація службового використання та ціла низка документів партійного і відомчого походження мають гриф «Таємно», «Цілком таємно», «Не публікувати», «Не оголошувати». Ці документи призначалися для інформування вищого державного керівництва, тому надають гарантії достовірності вміщених у них даних.

Особливість джерельної бази дослідження полягає в тому, що нами використані не окремі документи, а масові комплекси. Вони об'єднані спільним предметом – організація та діяльність Всеукраїнської контори «Торгзін», постачання продуктами та непродовольчими товарами магазинів. У цих документах проходить однорідна інформація: норми, ціни, асортимент, контингенти, заходи органів влади тощо. Масовість і однорідність джерел дають можливість для взаємоперевірки наявної в них інформації.

Четверту групу джерел сформували матеріали періодики. Цей тип джерел дозволив дослідити заходи, які проводилися владою щодо організації діяльності торгзінівської системи в Україні, їх зміну відповідно до місцевих умов, основні проблеми організації регіональної торгівлі та вилучення у населення цінностей, пошук шляхів їх подолання. Періодичні видання забезпечують додатковим, часом ніде більше не опублікованим, оперативним фактичним матеріалом, наявність якого дає можливість з'ясувати ставлення сучасників до подій, що мали місце.

До цієї групи джерел віднесемо інформаційний бюлетень Всесоюзного об'єднання «Торгзін» – «Торгсиновец». Він видавався «Внешнеторгиздатом», друкувався у типографії Держбанку СРСР в Москві і був розрахований на вузьке коло читачів, оскільки мав наклад 1500 екземплярів і гриф, як і всі документи системи «Торгзін» – «Не підлягає розголошенню».

На особливу увагу заслуговують публікації у закордонних виданнях першої половини 1930-х рр. В основному це були згадки в пресі журналістів та туристів, що бували в СРСР у період існування «Торгзіну», а також зарубіжних спеціалістів, які працювали на радянських підприємствах того часу [268]. У цих повідомленнях відображалася радянська дійсність, сприйняття іноземцями організації забезпечення населення в СРСР. Причини появи та діяльність «Торгзіну» розуміли як зацікавленість радянської держави у швидкому отриманні валюти, а її громадян – у можливості придбати необхідний та якісний товар. Своїми дописами автори інформували співвітчизників про організацію обслуговування клієнтів у торгзінівських магазинах, асортимент товарів та процедуру скуповування у населення цінностей.

Цінна інформація для нашого дослідження представлена у публікаціях британського журналіста Г. Джонса, який уперше в західній пресі заявив під власним іменем про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні [201; 202]. Його статті, як безпосереднього свідка подій, були опубліковані в березні 1933 р., після того, як він відвідав Україну і Північний Кавказ. Основним лейтмотивом його поїздки було з'ясування впливу колективізації сільського господарства в СРСР на життя селян. У його статтях знаходимо твердження про відсутність інформації щодо фінансового та валютного стану в СРСР. Дані про розміри золотого запасу держави не публікувалися. Не публікувалися також дані й про кількість золота, валюти та цінностей, вилучених магазинами «Торгзін» в українського населення [228].

Отже, дисертаційне дослідження проводилося з застосуванням широкої джерельної бази: архівних та опублікованих документів, статистичних матеріалів та періодики. Інформаційні можливості джерел, їх поєднання та взаємоперевірка дозволили створити відносно повну і всебічну картину завдань та діяльності торгівельної мережі «Торгзін» в УСРР першої половини 1930-х рр., що сприяло вирішенню поставлених в дисертації завдань. Ступінь достовірності результатів проведеного дослідження визначається правильним вибором теоретичних підходів і методів історичного дослідження, які послідовно використовувалися у роботі.

1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження

Реконструкція історії існування системи «Торгзін» на території України першої половини 1930-х рр. вимагала застосування теоретико-методологічних засад та понятійного апарату, які сприяли б у досягненні мети дослідження та виконанні поставлених завдань. Методологічну основу дисертації сформувала система загальнотеоретичних принципів і конкретно історичних методів пізнання, що ґрунтуються на діалектичних засадах. Структура дисертації та текст її елементів побудовані за проблемно-хронологічним методом, що дало можливість дослідити ключові сюжети теми у їх діалектичному зв'язку і розвитку, логічній послідовності та взаємозв'язку. Вивчення матеріалів дослідження здійснювалося на засада історизму, наукової об'єктивності, всебічності, системності, наукового плюралізму, а також на новітніх історіософських напрацюваннях провідних українських дослідників історії науки. Усе це передбачало пізнання явищ з урахуванням конкретно-історичного підходу, використання достовірних фактів, вивчення подій і явищ, як взаємопов'язаних і взаємозалежних частин великих соціально-політичних систем і підсистем у всьому комплексі їх ключових ознак та проявів.

Дотримання принципу історизму завжди є необхідною умовою успішного наукового пошуку. Застосування принципу історизму в дослідженні дало змогу виявити причини, основні періоди становлення і розвитку Всеукраїнської контори «Торгзін» та її торгівельної мережі у відповідності з конкретно-історичними обставинами, з позиції історичної еволюції на фоні тих подій, які відбувалися в СРСР, Україні, регіонах і суспільстві. Дотримання принципу історизму створило можливість співвіднести отриману з джерел інформацію із загальним історичним тлом та попередньо набутими знаннями. Існування «Торгзіну» в Україні першої половини 1930-х рр. нами вивчалось в контексті інших соціально-економічних та політичних подій того часу, тенденцій загальносвітового розвитку, загальних змін в СРСР і УСРР першої половини 1930-х рр. Застосування у дослідженні принципу історизму дозволило вивчити створення та діяльність цієї організації у розвитку: з'ясувати обставин її виникнення, чинники, що впливали на процес становлення та розширення мережі і залучення нових клієнтів, результати діяльності та причини, що вплинули на припинення її існування.

Принцип наукової об'єктивності є базовим принципом дослідницького пошуку, передбачає, перш за все, неупередженість у ставленні до історичного минулого, оцінок та узагальнень, опираючись на факти в їх натуральному вимірі, не допускаючи при цьому їх спотворення чи підлаштування під певну схему. Дотримання засад об'єктивності та незаангажованості є необхідним, оскільки в радянському минулому історія була завжди об'єктом постійних політико-ідеологічних маніпуляцій. Переважна більшість дослідників радянського періоду змушені були виконувати соціальне замовлення партійно-радянського керівництва. У результаті, об'єктивне висвітлення подій першої половини 1930-х рр. в СРСР унеможлиблювалося, а проблема «Торгзіну» взагалі опинилася серед тем, загублених радянськими істориками.

Для об'єктивного вивчення предмету дослідження важливим є принцип конкретного аналізу визначеного явища в певних умовах. Його використання створює можливості для того, щоб як найдостовірніше передати хід історичного процесу. Діяльність Всеукраїнської контори «Торгзін» у дослідженні розглядалася в сукупності як позитивних, так і негативних її проявів. Принцип всебічності у нашому науковому дослідженні реалізується у вигляді комплексного підходу до об'єкта дослідження. Він дозволив урахувати множинність властивостей, сторін і відносин в існуванні та діяльності «Торгзін» в Україні.

Застосування принципу персоніфікації дало змогу вивчати стан соціально-економічного розвитку радянського суспільства першої половини 1930-х рр. через призму життєвих ситуацій конкретних людей. Дисертаційна робота персоніфікована на основі використання біографічного методу. Історично-науковий матеріал, доповнений життєвими історіями конкретних людей, надавав змогу бачити проблеми, з якими доводилося постійно стикатися тогочасній радянській людині.

Специфіка досліджуваної наукової проблеми зумовила використання просопографічного методу, який є тісно пов'язаним з історичною біографістикою. До предмету її дослідження варто віднести життєписи певних осіб в сукупності усіх їх індивідуальних рис і взаємовідносин із соціальним оточенням, а також формування колективних біографій, коли нами розглядалися питання певної групи осіб, пов'язаних спільною професійною діяльністю. Використання антропологічного підходу дало можливість проаналізувати взаємовідносини між обслуговуючим персоналом пунктів торгівлі і їх клієнтами, а також їх ставлення до подій, що відбувалися в торгзівській системі. Використання антропологічного підходу дало можливість у ході дослідження перенести центр тяжіння з дослідження подій на дослідження поведінки людей в них.

Використання історико-порівняльного методу дослідження дозволило порівняти тенденції розвитку торгівлі в центрі та на периферії, з'ясувати їх

регіональні особливості. Облік основних даних в організації торгової діяльності системи «Торгзін» в Україні було здійснено за допомогою статистичного методу. Застосуванням проблемно-хронологічного методу вдалося осмислити зібраний матеріал за виокремленими проблемами, а в середині них – за періодами.

Міждисциплінарний характер дисертації проявився в застосуванні методів економічних і соціальних наук. У дослідженні велика увага приділена не лише інтерпретації економічних показників, але і дослідженню та опису повсякденного життя громадян в умовах товарного дефіциту, голоду та діяльності системи «Торгзін». За допомогою використання принципів соціальної історії школи «Аналів» [177; 300] у дисертації намагалися відтворити «тотальну» історію, тобто у досліджуваній проблемі відтворити всі існуючі суспільні зв'язки – історичні, економічні та культурні. Використання принципів соціальної історії дозволило наповнити дослідження атмосферою того часу. Звернення у дослідженні уваги на повсякденне життя співробітників «Торгзину», працівників прилавка та покупців дає можливість показати життя безпосередніх учасників тогочасних подій, через їх соціальні, економічні та побутові проблеми з'ясувати становище радянських людей, в якому вони опинилися в першій половині 1930-х рр.

Головним методом дослідження є науково-історичний аналіз, в основі якого лежить принцип об'єктивності та цілісного наукового пізнання, багатофакторності розвитку. За допомогою застосування методу історико-наукового аналізу, а також логічного підходу та дотримання хронології у викладенні матеріалу, реконструйовано перебіг процесу створення та розширення діяльності «Торгзину», забезпечення його товаром, розширення надання послуг, вилучення у населення валюти, золота та цінностей.

Серед загальнонаукових методів значне місце надаємо індуктивному та дедуктивному методам. За їх допомогою вдалося накопичити певний емпіричний матеріал, обґрунтувати результати наукового пошуку.

Використовуючи ці методи у дисертації вдалося сформуванати теоретичні положення, проілюструвати та аргументовано підкріпити загальні поняття конкретними фактами. Використання методу абстрагування у ході систематизації зібраного емпіричного матеріалу сприяло виокремленню ключових явищ, що допомогло більш глибокому розкриттю предмета дослідження та формуванню основних теоретичних положень дисертації.

Всеукраїнська контора «Торгзін» та її торгівельна мережа розглядається нами як складна система Всесоюзного об'єднання, що існувала в певних історичних умовах. Тому під час вирішення дослідницьких завдань нами використаний історико-системний метод, який дозволив розкрити цілісність об'єкта дослідження у взаємодії його структурних елементів і зовнішніх політичних, економічних і соціальних чинників, що на нього впливали, а також показати особливості її функціонування і розвитку.

Дослідження проблеми становлення та розширення торгзінівської системи в УСРР, впливу соціально-економічної кон'юнктури першої половини 1930-х рр. було б неможливим без опрацювання статистичних матеріалів. Для більш повної характеристики результатів діяльності торгівельної мережі «Торгзін» в Україні було доцільним застосування статистико-аналітичного методу, на основі якого виділено ключові аспекти процесів та з'ясовано їх взаємодію.

Використані джерела дозволили з позиції домінуючих дослідницьких практик національного історіописання, яке нині по новому розставляє концептуальні віхи та аксіологічні акценти, формує мірила вартості та академічні орієнтири, що в результаті спонукає до тотальних ревізій минувшини, нове прочитання та реінтерпретацію класичних історичних текстів.

Цілісне уявлення про предмет дослідження, поглиблення дослідження з позиції цілісності охоплення історичної реальності, яка була вилучена для пізнання, розкриття внутрішніх закономірностей становлення й розвитку торгзінівської системи на території України стало можливим завдяки

застосуванню системного підходу. Його методологічний потенціал дав можливість з'ясувати основи державної економічної політики першої половини 1930-х рр., розглянути особливості розвитку радянської торгівлі, а також процесів становлення і розвитку «Торгзіну» як цілісного утворення.

В умовах суцільної інформатизації суспільства, ключовим інтелектуальним продуктом якого є документи, стало доцільним використання інформаційного підходу, який передбачає ефективне використання пізнавального потенціалу науково-інформаційної діяльності. Використання інформаційного підходу бачимо в сукупності процесів одержання, накопичення, переробки та поширення інформації. Тому інформаційна діяльність стала невід'ємним атрибутом творчого процесу, одним із ключових елементів наукового дослідження, засобом досягнення його мети й наукових завдань, перевірки достовірності наукових положень.

Дослідження торгзінівської мережі в Україні вимагало розглядати її як складну теоретичну систему, що є множиною взаємопов'язаних підсистем і елементів, має свою ієрархію та функції. Відповідно, застосовувалися певні методологічні принципи, що забезпечували системну спрямованість дослідження і пізнання його об'єкта. Так, зокрема, принцип цілісності дав змогу розділити досліджуваний об'єкт на окремі частини, що органічно інтегровані в єдине ціле. Принцип ієрархічності застосовувався при дослідженні супідрядності та підпорядкованості систем нижчого рівня системам вищого рівня. Принцип структурованості забезпечив вивчення закономірних зв'язків між частинами цілого, особливостей його внутрішньої будови.

Застосований нами термінологічний принцип дав можливість вивчити історію термінів та понять, що застосовувалися для характеристики діяльності об'єкта дослідження, спонукав до уточнення їх змісту та обсягу. З'ясуванню значення понять сприяв метод термінологічного аналізу і метод операціоналізації понять. Встановлення значення понять та уточнення дефініцій дало можливість оцінити масштаби діяльності системи «Торгзін» в

Україні. Насамперед це стосується терміну «радянська торгівля», яким позначено всю сукупність форм товарообігу й обслуговування населення, процес обміну товарами, послугами, цінностями та грошима в досліджуваний період. Термін «Торгзін» дав назву закладам торгівлі з іноземцями, хоча розширення його діяльності та дозвіл радянським громадянам отоварюватися за валюту або цінності позбавили цей термін його первісного значення. Однак сучасники не завжди знали точне розшифрування назви організації і часто це робили на свій манер, називаючи її «торговий синдикат», «торгівля синами», не обходилося і без народної імпровізації на злобу дня – «Товарищи, опомнитесь! Россия гибнет! Сталин истребляет народ!» [172, с. 349].

Вживання в дисертації словосполучення «система «Торгзін»» окреслює систему закладів та організацій, до якої входили Всесоюзне об'єднання, Центральна діамантова база, Всеукраїнська контора, інші республіканські, крайові та обласні контори, а також уся наявна торгівельна мережа (міжрайбази, універмаги, магазини, лабази, кіоски, павільйони, ларьки). У структурі «Торгзін» були універмаги. Цим терміном називали заклади, що торгували усім асортиментом торгзінівських товарів, були переведені на господарський розрахунок та мали самостійну бухгалтерську звітність. «Магазинами» називалися заклади торгівлі з продажу однорідних товарів (продовольчі магазини, промтоварні магазини, антикварно-художні магазини, комісійні магазини тощо), що також були переведені на господарський розрахунок і мали самостійну бухгалтерську звітність. «Торговою точкою» називали заклад торгівлі невеликого розміру, підзвітний найближчому територіально розташованому універмагу або магазину і торгував однорідними товарами (лабаз) або товарами розширеної номенклатури (кіоск, павільйон, ларьок).

Отже, використання повноцінного методологічного інструментарію, критичний, об'єктивний аналіз та синтез різнопланових джерел посприяли відтворенню реальної картини діяльності системи «Торгзін» в Україні.

Поєднанням усіх вищезначених методів, принципів та підходів забезпечувалася науковість дослідження та достовірність його результатів. Використана методологічна основа дисертації, що ґрунтується на філософських гносеологічних підходах діалектики та історизму, створили умови для застосування низки загальнонаукових та спеціальних методів. Вони дали можливість для здійснення комплексного, об'єктивного та всебічного висвітлення обраної для дослідження історичної проблеми та цілісного аналізу діяльності торгзінівської системи в Україні.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ «ТОРГЗІНУ» В УКРАЇНСЬКІЙ СРР

2.1. Поширення системи «Торгзінусу» в УСРР

Прихід більшовиків до влади в Росії у листопаді 1917 р. і в Україні на початку 1920 р., поставив їх перед глобальними економічними проблемами. Ключовими з них була промислова відсталість та господарська розруха. Ще у дореволюційні часи брак внутрішніх можливостей для будівництва російської промисловості спонукав уряди Російської імперії залучати іноземний капітал, у першу чергу англійський, французький та бельгійський. На кінець Першої світової війни зовнішній борг Росії склав майже 11 млрд. крб. Провідні російські експерти того часу доводили, що розвиток важкої промисловості неможливий без залучення іноземних кредитів, тому головним завданням уряду вважали створення сприятливих умов для припливу іноземних інвестицій. Однак більшовики своїм ставленням до зовнішнього світу відбили бажання у закордонних інвесторів вкладати кошти в радянську економіку, а відмова радянського уряду на чолі з В. Леніним визнавати борги колишньої Російської імперії ще більше ствердила їх у цій думці.

Соціально-економічні перетворення та політика модернізації, здійснювані радянською владою в СРСР у 1920-х – початку 1930-х рр., вимагали мобілізації фінансових ресурсів. Нова економічна політика, запроваджена навесні 1921 р., у перші роки свого існування дала позитивний результат для радянської держави. Вдалося розпочати відновлення економіки. Щорічний приріст промислового виробництва у 1922–1924 рр. перевищував 30%. У цей час була проведена грошова реформа, здійснено обмін старих знецінених карбованців («радзнаків») через деномінацію на

нові, запроваджено тверду, забезпечену золотом, валюту – червінці, які стали котируватися на деяких закордонних біржах. Завдяки реформі вдалося впорядкувати грошову систему країни, яка опинилася на межі колапсу, зупинити інфляцію, створити підґрунтя для успішного впровадження непу. На основі твердої валюти прискорилося відновлення економіки. За 1924/1925 господарський рік промислове виробництво зросло в півтори рази.

До 1926 р. червінці можна було вивозити за кордон, ними навіть торгували на іноземних ринках. Здійснюючи валютні інтервенції, Державний банк підтримував їх курс по відношенню до золота та іноземних валют. Проте у ході згорання ринкових процесів, започаткованих новою економічною політикою, вводили різноманітні заборони на торгівлю золотом, іноземними валютами, припинили функціонування бірж. Радянський карбованець став закритою валютою [277, с. 239].

Здавалося, що були створені передумови для серйозного економічного зростання. Основою подальшого господарського підйому мала стати успішна хлібозаготівельна кампанія. Однак плани хлібозаготівель були зірваними. На думку сучасних дослідників, причиною стало зниження сільськогосподарського податку і послаблення зовнішньоекономічного примусу селян, які були готові продавати державі хліб на певних умовах. Вимагалось забезпечити стабільність валюти, яка б стимулювала тримати заощадження у червінцях і тим самим кредитувати державу, а також постачати село достатньою кількістю промислових товарів, як споживчих, так і виробничого значення [185].

Зрив планів хлібозаготівель, а, відповідно, і сільськогосподарського експорту, викликав і валютні проблеми. Золотовалютні резерви країни скорочувалися. Держава вирішила вдатися до надзвичайних заходів. Пропагувалася ідея, що неп себе вичерпав і на його базі неможливо здійснити індустріалізацію, для якої потрібна була валюта. Відмовлятися від політики індустріалізації не збиралися, тому валютний голод вирішили долати двома шляхами. Першим – вилученням у селян запасів зерна. Другим

– пошуком способів вилучення наявної на руках у населення валюти, а також золота, срібла, діамантів, антикварних виробів та предметів мистецтва, які сподівалися продати за кордоном за валюту.

Кризові явища в радянській економіці активно почали проявлятися починаючи уже з 1924 р. Їх можна пов'язувати і з початком процесу поступового посилення адміністративного регулювання діяльності державних підприємств. Наслідком стала поява дефіциту окремих товарів, що переріс у загальний товарний голод, який набув перманентного характеру.

Програма нової економічної політики до кінця 1920-х рр. була згорнута. Відмова від непу була вимушеним тактичним кроком під тиском обставин, а не стратегічною лінією ВКП(б) на перспективу. Економічний плюралізм та швидка диференціація суспільства породжували соціальну напругу та приходили в суперечність з існуючим політичним режимом. Більшовицьке партійно-державне керівництво вдалося до рішучої відмови від ринкових відносин попередніх років та вирішило здійснити активний наступ на капіталістичні елементи міста і села.

Значний вплив на господарство СРСР мала і світова економічна криза 1929–1933 рр. «Велика депресія» створила в радянській економіці велику фінансову дірку, яка загрожувала зривом процесу індустріалізації. Обвал цін на світовому ринку, особливо на продовольство та сировину, які були основою радянського експорту, спонукав Кремль до здійснення варварської політики щодо українського селянства. Суцільна колективізація та політика хлібозаготівель, що призвели до масового голодомору в українських селах, так і не могли врятувати промисловість СРСР від дефіциту валюти та забезпечити потреби індустріалізації. Для боротьби з продовольчим дефіцитом, створеним самою ж владою, в країні упродовж 1929–1935 рр. була запроваджена жорстка карткова система розподілу продуктів харчування, яка поставила мільйони людей перед реальною загрозою голодної смерті.

Значними проблемами у здійсненні валютної політики була відносна обмеженість асортименту експортних товарів. Однак, курс на модернізацію промислового потенціалу країни вимагав фінансування. Крім використання його традиційних джерел, зокрема шляхом зниження закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію, здійснювався пошук і додаткових ресурсів. Для цього керівництво країни вдавалося до різних заходів, у тому числі і не зовсім популярних. Зокрема, запровадження додаткового податку на індустріалізацію, понаднормового робочого часу, збільшення продажу горілки, поширення облігацій внутрішньої державної позики, вилучення церковних цінностей, а також валюти, заощаджень та цінностей, що знаходилися у власності населення. За даними економічного управління, ОДПУ в СРСР на руках у населення знаходилися цінності на суму близько 400–450 млн крб. [190, с. 323]. Стояло питання пошуку способів його вилучення.

У керівництві держави вважали, що вилучення у населення цінностей та їх продаж Наркоматом зовнішньої торгівлі СРСР за кордон на валюту принесе значний економічний зиск. Курс на прискорену індустріалізацію і ліквідацію приватного сектору призвів до формування серйозного дисбалансу в радянській економіці і до господарської кризи, вийти з якої було вирішено шляхом масштабного політичного і економічного насилля. Ще 22 квітня 1918 р. декретом Ради Народних комісарів РСФРР «Про націоналізацію зовнішньої торгівлі» радянська держава встановила для себе монопольне право здійснення зовнішньоторговельної діяльності [173, с. 208]. Одним із інструментів держави у пошуку валюти стала «Спеціальна контора для торгівлі з іноземцями на території СРСР» («Торгзін»), створена постановою Наркомату зовнішньої та внутрішньої торгівлі СРСР 18 липня 1930 р. [258, с. 63]. Більшовики розпочали новий економічний експеримент.

Спочатку це була звичайна контора Мосторгу, яка займалася продажем антикваріату іноземцям та обслуговувала команди іноземних суден у радянських портах. Ситуація змінилася, коли з 4 січня 1931 р. ця контора

була перетворена у Всесоюзне об'єднання по торгівлі з іноземцями на території СРСР («Торгзін»), яке діяло до 1 лютого 1936 р. [251, с. 86]. Його центральний апарат розміщувався у Москві за адресою Кузнецький міст, 14. Такими заходами радянська держава намагалася сконцентрувати валютні торгівельні операції з іноземцями на території Союзу в одному відомстві [258, с. 19]. Паралельно з «Торгзіном» іноземцями на території СРСР займалися й інші, створені для цього організації: «Інтурист», «Інпостач», «Готель», Сектори валюти і міжнародних розрахунків Наркомату фінансів СРСР, ОДПУ. «Інтуристу» і «Готелю» заборонялося відкривати свої кіоски, магазини і ресторани поза межами готелів, щоб не створювати конкуренції «Торгзіну».

З початку «Торгзін» розширив географію своєї присутності через шипчандлерство – портову торгівлю – на міста Архангельськ, Новоросійськ, Владивосток, Поті, Одесу, Миколаїв, Херсон, Феодосію, Таганрог. Створення портових «Торгзінів» було частиною загального процесу мобілізації і централізації валютних коштів на потреби індустріалізації. «Торгзін» був покликаний перетворити портову торгівлю на канал стабільних надходжень валюти до бюджету держави. У кінці 1930 р. при правлінні Всесоюзного об'єднання «Торгзін» було створено Портовий директорат [258, с. 166]. У грудні 1930 р. список клієнтів «Торгзіну» розширився за рахунок іноземних фахівців, що працювали в СРСР. Їх у цей час нараховувалося близько 3,5 тис. В основному це були інженери і кваліфіковані робітники з Німеччини, Австрії, Польщі, США, Канади.

З часом Всесоюзне об'єднання «Торгзін» мало уже у своєму складі крайові, республіканські та обласні контори і підпорядковувалося Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР. Саме на «Торгзін» покладалося завдання організації роздрібної торгівлі з іноземцями на території Союзу РСР, а також постачання іноземних суден та радянських кораблів закордонного плавання різноманітними промисловими товарами і продуктами харчування. Ця торгівля здійснювалася на іноземну валюту або, на так звану, ефективну

валюту – радянські червінці, отримані в результаті обміну іноземної валюти у відділеннях Державного банку СРСР. З метою збільшення можливостей отримання валюти на засіданні колегії Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР 28 липня 1931 р. було прийнято рішення про постачання торгівельної мережі Всесоюзного об'єднання «Торгзін» експортними товарами, ціни на які визначалися виключно Наркоматом зовнішньої торгівлі СРСР [103, арк. 196].

Гострий дефіцит промислових товарів в Радянському Союзі, спричинений неспроможністю соціалістичної легкої та харчово-смакової промисловості задовольнити попит населення на її товари, централізована система розподілу продуктів за продовольчими картками, запроваджена з 1929 р., спонукали радянських громадян отоварюватися на «чорному» ринку або шукати можливості це зробити в торгзінівських магазинах. Останні заманювали пересічного покупця блиском вітрин та достатком вишуканого краму.

З осені 1931 р. магазини «Торгзіну» стали обслуговувати не лише іноземців, а й радянських громадян, які отримали право купувати там товари в обмін на наявні у них валюту і побутове золото (каблучки, сережки, натільні хрестики тощо) [273, с. 35–40]. Ідея такого лихварського обміну належала директору московського універмагу №1 Єфрему Курлянду, котрий ще у березні 1932 р. запропонував її Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР [256, с. 111]. З листопада 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) доручило Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР організувати скупку побутового золота через магазини «Торгзіну» в обмін на дефіцитні товари. Саме московський універмаг №1 першим розпочав процес заготівлі золота, дозвіл на який дав голова правління Всесоюзного об'єднання «Торгзін» Мойсей Шкляр.

10 грудня 1931 р. Раднаркомом СРСР була прийнята постанова про надання права Всесоюзному об'єднанню «Торгзін» здійснювати операції зі скупки золота. Цією ж постановою Держбанк СРСР зобов'язували надавати на вимогу «Торгзіну» фахівців-оцінщиків дорогоцінних металів. Для цього між Держбанком СРСР та Всесоюзним об'єднанням «Торгзін» було укладено

договір, за яким філії «Торгзіну» мали бути укомплектовані оцінщиками. Про результати проведеної у цьому напрямку роботи голова правління Держбанку СРСР М. Колманович вимагав проінформувати його уже до 25 січня 1932 р. [103, арк. 200].

В умовах гострого валютного дефіциту «Торгзін» став рятівним колом для держави в отриманні додаткових, позабюджетних надходжень. Темпи надходження валюти від закордонних експортних операцій з хлібом не дали очікуваного ефекту. Тому радянське керівництво вдалося до пошуку валюти серед внутрішніх резервів. Врятувати ситуацію мав власний народ, який ще з царських часів зберігав золоті монети старої чеканки, коштовності, антикварні вироби, дорогоцінні речі, предмети культу, а також валюту, що надходила з-за кордону. Добровільна їх здача в державу, попри агітацію органів влади та чекістські каральні заходи, не приносила очікуваного ефекту. Тому держава взялася створювати умови, за яких, щоб вижити, люди повинні були віддати останнє.

Цілком очевидним є той факт, що голодомор 1932–1933 рр. був завчасно спланованою і добре організованою акцією. Позбавивши селян хліба та інших засобів до існування, уряд потім змусив їх купувати через магазини системи «Торгзін» у них же вилучений хліб за сімейні цінності та валюту. Зі створенням «Торгзіну» держава продемонструвала своє монополіне право на повномасштабне підприємництво. В океані пайкових розподільників, закритих кооперативів, спецстолових, в умовах карткової системи існували оазиси відкритої державної торгівлі. Ціни тут визначалися попитом голодного населення, для якого «Торгзін» створював додаткову можливість вижити, а державі – отримання чималих грошових коштів [254, с. 160].

На «Торгзін», який мав тепер діяти у всесоюзному масштабі, покладалися завдання проведення операцій з обслуговування іноземців та радянських громадян, які купували товари за іноземну валюту; реалізації товарів усім громадянам за грошові перекази, що надходили з-за кордону; постачання іноземних суден закордонного плавання; відпуску товарів в обмін

на побутове золото; постачання концесійних фірм, які користуються правом безмитного ввезення різних продуктів із-за кордону. Усі ці операції вимагали чіткості в роботі системи «Торгзін» [61, арк. 11]. Всесоюзне об'єднання мало для цього у своєму розпорядженні значні фонди експортних товарів (продуктів харчування, предметів широкого вжитку, антикварних товарів, хутра, будівельних матеріалів тощо). Крім того, наказом Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР від 10 серпня 1931 р. на «Торгзін» покладалася організація посилочних операцій. При Всесоюзному об'єднанні «Торгзін» створювалося Управління посилочних операцій, директором якого був призначений Яків Берлінський [1, арк. 89]. Ці операції прирівнювалися до експортних, тому експортним об'єднанням СРСР потрібно було забезпечувати безперебійне постачання «Торгзіну» необхідними для здійснення посилочних операцій, експортними товарами за встановленими експортними цінами.

«Торгзін» нічого не вивозив за кордон, але відносився до категорії експортних організацій, оскільки перетворював товарні ресурси країни у валюту. Він продавав товари на території СРСР, торгівля ним здійснювалася на валютні цінності, а також постачав товари експортної якості. У державних валютних планах «Торгзін» був поставлений в один ряд з основними організаціями–експортерами СРСР (Лісекспорт, Хлібоекспорт, Нафтоекспорт, Союзхутро тощо). Валютний план «Торгзіну» і план постачання для «Торгзіну» виділялися окремим параграфом, або пред'являлися як окремий план.

Переваги торгзінівського статусу як експортної організації полягали в тому, що він економив на витратах з перевезення товарів за кордон, їх страхуванні, зберіганні, утриманні експортного апарату тощо. З іншого боку, ціни на реалізацію товарів він призначав, незважаючи при цьому на світову економічну кризу і конкуренцію на міжнародному ринку. «Торгзін» здійснював продаж товарів на вітчизняному ринку, в умовах тотального дефіциту й голоду, де держава тримала монополію ціноутворення, а

радянський покупець був не вибагливим та загнаним в глухий кут життєвих обставин.

Розширення діяльності «Торгзін» сприяло утворенню 1 серпня 1931 р. у Харкові його Всеукраїнської контори як представництва Всесоюзного об'єднання по торгівлі з іноземцями, яку очолив Андрій Давидович Перев'язко [56, арк. 4]. Цим у Москві намагалися створити ілюзію децентралізації оперативного управління усією системою. Завданнями Всеукраїнської контори (ВУК) було безпосереднє керівництво з організації торгівельної мережі, управління торгівельною і валютно-фінансовою діяльністю обласних контор «Торгзін» в Україні, регулювання цін, керівництво кадровою політикою.

З самого початку організації роботи контори правлінням Всесоюзного об'єднання «Торгзін» не було їй надано керівних та регулюючих функцій і вона змушена була фактично займатися питаннями представництва перед Уповноваженим Наркомату зовнішньої торгівлі УСРР і центральними українськими організаціями. За відсутності чітко визначених функцій, Всеукраїнська контора не могла налагодити належним чином взаємовідносин зі своїми відділеннями, які в цій ситуації фактично підпорядковувалися правлінню Всесоюзного об'єднання «Торгзін» у Москві. За такої постановки питання Всеукраїнська контора «Торгзін» перетворювалася на зайву, паралельну з Москвою інстанцію, яка безрезультатно дублювала роботу правління і не мала при цьому ніяких офіційних прав у питанні регулювання і планування діяльності відділень в Україні. Торгзінівські обласні контори в УССР фактично функціонували як московські філії. За такого загального становища справ по конторі, в діяльності її секторів практично не було ніякої необхідності, оскільки їх робота систематизувалася у Москві.

За короткий час існування Всесоюзного об'єднання «Торгзін» керівництво країни побачило його життєвість і актуальність. Сприянням в розширенні географії мережі цієї організації вбачали велике політичне і економічне значення. Якщо наприкінці 1931 р. об'єднання нараховувало

лише 30 магазинів, то до жовтня 1932 р. їх число зросло до 257, а на початку 1933 р. – до 400. У серпні 1933 р. їх було по Союзу РСР уже 1500. Станом на 1 січня 1932 р. Всеукраїнська контора «Торгзін» нараховувала 10 відділень – Харківське, Херсонське, Київське, Вінницьке, Житомирське, Одеське, Дніпропетровське, Миколаївське, Маріупольське, Бердичівське [1, арк. 27]. У голодний 1933 р. кількість магазинів в Україні зростала: у січні діяло 74, у липні – 249, а в серпні – 256 магазинів [231, с. 91].

До початку 1932 р. в Україну був призначений Уповноважений правління Всесоюзного об'єднання «Торгзін». Одночасно він керував і Харківською обласною конторою. Розміщувалися вони разом у приміщенні одного з магазинів, мали спільне діловодство. У січні 1932 р. робилися спроби виокремити Всеукраїнську контору «Торгзін» в окрему самостійну одиницю. До квітня місяця вона не мала ні організаційної структури, а ні положення про організацію діяльності та чітко виписаних функцій. Паралелізм у роботі, безвідповідальність і відсутність контролю за виконанням – характерні особливості діяльності апарату «Торгзін» в УСРР цього періоду його історії.

Облік особового складу як Всесоюзного об'єднання, так і Всеукраїнської контори здійснювався не належним чином. Організація його роботи практично не контролювалася, штати були роздутими. На той час Всеукраїнська контора «Торгзін» нараховувала у своєму складі 19 співробітників, Харківська – 32. Разом з працівниками магазинів вони налічували 187 осіб (99 з яких були євреї, 56 – українців, 40 – росіяни, 2 – німці). Особливістю кадрової політики цієї структури було те, що якісний показник кадрового складу обліковувався не кількістю фахівців відповідного рівня освіти та кваліфікації, а партійною належністю. Досить високим був показник плинності кадрів. Зокрема, у цих двох конторах за перших чотири місяці 1932 р. він склав 63% [56, арк. 5].

З 1 квітня 1932 р. в Україні створюються обласні контори «Торгзін», а Всеукраїнська контора ліквідовувалася. Замість неї було утворено

представництво Всесоюзного об'єднання «Торгзін» в УСРР на чолі з уповноваженим, але без оперативних функцій. Однак така ситуація трималася не довго. 29 червня 1932 р. Українська економічна нарада (УЕН) прийняла постанову «Про утворення Всеукраїнської контори «Торгзін», якою започаткувала в системі уповноваженого Наркомзовнішторгу при РНК УСРР українську систему «Торгзину», як філію Всесоюзного об'єднання [231, с. 90].

Тому уже в липні 1932 р. знову організовується Всеукраїнська контора «Торгзін», із затвердженим положенням, але також без права оперативних функцій. Лише у вересні 1932 р. для ВУК були визначені більш розширені права і обов'язки з управління і керівництва українською мережею «Торгзін» [55, арк. 3].

Усі ці надто часті структурні зміни вкрай негативно впливали на роботу торгівельної мережі, створюючи зайвий паралелізм, зволікання і неповороткість у керівництві й управлінні нею та в оперативній роботі. Свідченням ненормальної ситуації та не виписаним чітко статусом Всеукраїнської контори «Торгзін» є лист її очільника Йосипа Львова, який очолив Всеукраїнську контору у січні 1933 р., до всіх обласних контор. Більшість із них ухилялися ставити до відома керівництво Всеукраїнської контори про хід виконання поставлених завдань та стан мережі [13, арк. 79].

Невизначеність становища Всеукраїнської контори, безпосереднє керівництво українськими відділеннями з боку правління Всесоюзного об'єднання «Торгзін» у Москві, відсутність чітких директив створило ситуацію, коли українські облконтори не вважали за потрібне підпорядковуватися Всеукраїнській конторі, не надавати їй свої плани та звіти. У зв'язку з такими проблемами в організації управління станом на початок 1932 р. ВУК не сформувала для існуючих на той час 11 відділень загального торгово-фінансового плану. Оскільки на Всесоюзне об'єднання покладалося завдання у 1932 р. по СРСР дати країні не менше 400 мільйонів карбованців в іноземній валюті, то, відповідно, по Українській СРР

передбачалося отримати близько 12 мільйонів карбованців. Із них, 1 мільйон 210 тисяч карбованців передбачалося отримати за постачання іноземних суден, 1 мільйон 95 тисяч карбованців – за прийом від населення золота, 6 мільйонів 40 тисяч карбованців – за отримання іноземної валюти, 3 мільйони 560 тисяч карбованців – за іноземні перекази. Цей, і так високий план, Всеукраїнська контора «Торгзіну» для себе ще підвищила до 16 мільйонів 760 тисяч карбованців [61, арк. 11].

Зважаючи на занадто важливе значення створення «Торгзіну», на якого покладалося ключове завдання – збільшення валютного фонду СРСР, відповідальність за результативну діяльність торгзінівської мережі в регіонах лежала на місцевих партійних та радянських органах. В УСРР, відповідно, цими питанням переймалося політбюро Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України. Ним було схвалено утворення Всеукраїнської контори «Торгзін». Відділу кадрів ЦК КП(б)У доручалося в короткий термін подати кандидатуру на керівника організації та виділити не менше 4 відповідальних працівників для укомплектування контори.

Однак, не обійшлося і без критики. Зокрема, республіканська партійна номенклатура була незадоволена підпорядкуванням української мережі «Торгзіну» централізованому керівництву з боку Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР, перебоями у постачанні філій «Торгзіну» крамом від низки господарських об'єднань (Укрпдодовоч, Укрмолоко тощо) та абсолютно недостатньою увагою до роботи «Торгзіну» місцевих партійних організацій. Тому, для забезпечення належного виконання затверджених для Всеукраїнської контори «Торгзін» контрольних цифр на 1932 р., політбюро ЦК КП(б)У зобов'язувало Наркомат постачання та уповноваженого Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР при уряді УСРР турбуватися про розширення мережі, зміцнення апарату філій відповідальними кадрами партійців, про що особливо наголошувалося, безперебійне постачання мережі промисловими та продовольчими товарами експортної якості, встановити

суворий контроль за використанням товарних фондів виключно за їх призначенням [61, арк. 1–2].

Однак, план отримання «Торгзіном» прибутків для держави ще кілька разів коригувався і за його остаточним варіантом на українську систему «Торгзін» Москвою було покладено у 1932 р. завдання залучення валюти і золота в загальній сумі понад 20 млн. крб. [2, арк. 10]. Відповідно до цього завдання була проведена організаційна перебудова мережі та управління, збільшена її пропускна можливість через відкриття нових торгівельних точок і розширення існуючих магазинів.

Завдання Ради праці й оборони та Української економічної ради про розгортання мережі було виконано уже станом на 1 квітня 1932 р. В Україні функціонувало 50 торгових точок в 36 містах [61, арк. 8]. Та попри усі ці заходи, завдання мобілізувати валюту за збільшеним планом на 4 квартал 1932 р. в сумі 9 млн 500 тис. крб. вимагало подальшого розширення торгівельних одиниць по всіх областях УСРР, аби максимально наблизити торгові та приймальні пункти «Торгзіну» до покупців товару та продавців золота.

«Торгзін» був дітищем політбюро ЦК ВКП(б), яке стояло на захисті його інтересів, оскільки він працював на індустріалізацію. Кремль намагався контролювати діяльність закладів системи «Торгзін» на всіх рівнях, спрямовувати їх діяльність у потрібне для країни русло. В особливих папках політбюро ЦК ВКП(б) першої половини 1930-х рр. рішення з експортних питань практично завжди вміщували директиви по «Торгзіну». Політбюро санкціонувало прийом тих чи інших цінностей. За його наказом у пресі по всій країні була організована кампанія з роз'яснення завдань і важливості роботи «Торгзіну», видано кілька урядових постанов, які зобов'язували місцеві партійні та радянські органи сприяти діяльності організації. У Кремлі затверджували плани «Торгзіну», визначали політику його цін, асортимент товарів, регулювали відносини з постачальниками, приймали рішення про закупівлю імпортованих товарів тощо [258, с. 58].

Питаннями виконання «Торгзіном» валютного плану в Україні також переймалося і керівництво Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР. Свідченням цього є лист наркома Аркадія Розенгольца до голови Раднаркому УСРР Власа Чубаря та генерального секретаря ЦК КП(б)У Станіслава Косіора, датований 5 липня 1932 р. Чиновника цікавив стан налагодження роботи «Торгзіну» в Україні, особливо у великих містах – Києві, Одесі, Харкові, оскільки в республіці передбачалося отримання значної кількості золота і валюти. Зокрема, нарком вважав, що у другому півріччі 1932 р. по «Торгзіну» Харків може і повинен дати 3 мільйони 300 тисяч карбованців, Київ – 4 мільйони карбованців, Одеса – 3 мільйони 600 тисяч карбованців, а вся Україна – 20 мільйонів карбованців. У 1933 р. з України планували зібрати взагалі усі 65 мільйонів карбованців золотом [61, арк. 1].

Звертає на себе увагу дата листа. Станом на липень 1932 р. в Українській СРР уже не було запасів борошна, а з більшості районів республіки було вивезено навіть посівний матеріал. На той момент в УСРР нараховувалося більше сотні районів, у яких вирував голод і вони потребували продовольчої допомоги. Крім того, влітку 1932 р. Українська СРР мала повернути в рахунок погашення позики 8 мільйонів 250 тисяч пудів зерна понад встановлену норму хлібозаготівель. Це означало, що про пересічних громадян ніхто з кремлівського керівництва не думав і як вони виживатимуть – нікого там не цікавило. Тому й зрозумілими стають очікування Москви в отриманні від України такого бажаного для індустріалізації золота і валюти. Політика у цьому питанні була добре продуманою і підґрунтя підготовлене завчасно.

На голову Ради Народних Комісарів УСРР В. Чубаря покладалися обов'язки провести в радянському порядку заходи з безперервного виконання планів постачання «Торгзіну» товарами. Відповідальність за виконання планів мобілізації золота і валютних ресурсів через систему «Торгзін» на цьому засіданні було покладено персонально на секретарів обкомів. За забезпечення «Торгзіну» недохідними для торгівлі товарами

відповідали керівники профільних наркоматів, центральних установ і постачальних організацій. Українська контора «Торгзінуну» отримала право заготівлі сільськогосподарських продуктів на загальних підставах з іншими організаціями, які здійснювали децентралізовану заготівлю. У свою чергу Наркомат зовнішньої торгівлі СРСР доручав своєму уповноваженому в Україні Михайлу Каттелю встановити перелік сільськогосподарських продуктів і райони їх заготівель. Секретарю ЦК КП(б)У Менделю Хатаєвичу доручалося час від часу, за потреби, скликати наради з питань, пов'язаних з виконанням планів «Торгзінуну» [59, арк. 153].

Такий адміністративний ажіотаж був пов'язаний з тим, що саме в цей час хвиля масового голоду накрила Україну. Рятуючи свої сім'я, люди почали нести до «Торгзінуну» останнє. Дітище Кремля мало виправдати тамтешні очікування. Однак, не дивлячись на всі організаційні передумови, система давала збій. Виконання валютного плану «Торгзінуну» за попередній період ставало неможливим. За 8 місяців (січень-серпень) 1932 р. українською мережею «Торгзінуну» було реалізовано товарів на суму лише 7 мільйонів 760 тис. карбованців, тобто біля 38,8% річного плану. Аналіз стану помісячного виконання плану (травень – 84%; червень – 69,4%; липень – 50,9%; серпень – 21,5%) засвідчив стійку тенденцію до зниження його показників.

Ці показники стали результатом погіршення умов централізованого постачання української мережі «Торгзінуну» у 1932 р. З боку правління Всесоюзного об'єднання у Москві не приділялося достатньої уваги своєчасному направленню нарядів до «Торгзінуну» в УСРР, а також не застосовувалися заходи для товарного забезпечення цих нарядів. У третьому кварталі недопостачання української мережі «Торгзінуну» набуло катастрофічних форм. Зокрема, із запланованих на цей час 11,5 тисяч тонн борошна було відвантажено лише 1 тисячу 272 тонни, тобто біля 11%. При цьому варто відзначити, що постанова РНК УСРР від 21 серпня 1932 р. про відпуск «Торгзінуну» 10 тисяч тонн відповідних сортів борошна, Наркоматом

постачання УСРР виконувалася надзвичайно повільно. При цьому не приділялося ніякої уваги відпуску «Торгзіну» необхідних для виконання визначеного для нього плану експортних і вищих сортів борошна. Надсилали лише низькі сорти борошна, які не приносили належного валютного ефекту і спричинили зрив виконання плану.

Так само із 905 тонн круп за нарядам (при фактичній потребі мережі в 5 тис т), було відвантажено за другим і третім кварталами лише 175 т, тобто 19% наряду або 3,4% від потреби. За заявкою на 700 т макаронів, українська мережа цього товару зовсім не отримала. Із 208 т м'яса, виділених Союзм'ясом, було відпущено Укрм'ясом всіх м'ясопродуктів лише 71 т. Сала, смальцю, олії і овочів не виділялося зовсім (за виключенням виданого Укрплодовочами розпорядження про відпуск овочів для іноземних суден). Незадовільним також було постачання української системи «Торгзіну» і промисловими товарами. Зовсім не отримали взуття, хоча передбачалася поставка в 10 тисяч пар. Із мінімальної кількості мануфактури, фактично за нарядам у 1000 кіп, було відпущено лише 200 кіп [61, арк. 7].

Зазначені вище умови постачання з боку союзних органів не лише обумовили зрив плану «Торгзіну» в третьому кварталі 1932 р., але й надзвичайно ускладнили важливу частину роботи «Торгзіну» – залучення переказів з-за кордону. Неможливість задоволення переказоотримувачів низкою товарів, що відповідали б їх попиту, створювало суттєву заборгованість з неотоварених іноземних переказів, які досягали по Україні 1 млн. крб. Окрім значної шкоди, що наносилася цим роботі «Торгзіну», не дивлячись на широке рекламування за кордоном повного і швидкого виконання усіх доручень переказоотримувачів, підривалася сама можливість подальшої ефективної роботи Всеукраїнської контори «Торгзін», втрачалася довіра з боку її клієнтури. Масового характеру набувало і безпосереднє відкликання переказів.

На засіданні Ради праці й оборони СРСР 28 серпня 1932 р. була прийнята постанова, згідно з якою перед Раднаркомом СРСР ставилося

завдання переглянути список підприємств, що співпрацювали з «Торгзіном». Останній мав укласти з ними відповідні договори. Перед наркоматами легкої промисловості, постачання та важкої промисловості СРСР було поставлено завдання сприяти тому, щоб продукція на замовлення «Торгзіну», виготовлялася на спеціальних підприємствах або цехах. Крім того, відсутність вітчизняної високоякісної сировини для виготовлення товарів для «Торгзіну» мала компенсуватися імпортною сировиною. Цей захід мав бути передбачений імпортним планом «Торгзіну» на наступний 1933 р., який мав скласти 6–7 млн крб. [158].

У результаті, доведений до Всеукраїнської контори «Торгзін» на 1932 р. валютний план у сумі 20 мільйонів карбованців було виконано лише на 74%, товарів реалізовано на 13 мільйонів 161 тисячу карбованців, що склало 71,1% від запланованого. Причини невиконання українською мережею «Торгзіну» планів лежали, у більшій мірі, в організаційній площині. Низький рівень організації постачання крамниць товарами, невідповідність асортименту товарів попиту, незацікавленість постачальних організацій (Союзкрупна, Союзборошно, Укрм'ясопром, Укрмаслозбут) у виконанні нарядів для «Торгзіну», надзвичайно складна система продажу товарів клієнтам тощо. Ці та інші причини призвели до проблем з виконанням ВУК «Торгзін» планів. Однак головна причина в такій організації роботи крилася більшою мірою у відсутності єдиної системи керівництва українською мережею через подвійне структурування та управління з боку Всесоюзного об'єднання та Всеукраїнської контори «Торгзін».

Надмірна централізація постачання «Торгзіну», разом з повним нерозв'язанням питання про зміст і порядок децентралізованого постачання, досить негативно відбилася на одній з найважливіших функцій «Торгзіну» – обслуговуванні іноземних суден. В обстановці централізованого товарного постачання і за недостатньої гнучкості та повороткості торгзінівських портових організацій, мала місце ціла низка фактів незадоволення заявок іноземних суден та конфліктів з їх капітанами. Цим створювався небажаний

для СРСР імідж, а система потребувала максимальної децентралізації усієї роботи, яка стосувалася обслуговування «Торгзіну» та організації власної системи заготівлі продукції та постачання мережі.

Під час організації роботи торгівельних точок «Торгзіну» не обходилося і без порушень прав покупців. Частими були порушення з боку місцевих органів міліції, кримінального розшуку і фінансових органів щодо клієнтів торгівельної мережі. З боку правоохоронних органів практикувалися безпідставні арешти покупців, вилучення у них придбаного товару, обкладання податками осіб, що отримали перекази тощо. Такі дії змушували керівництво «Торгзіну» звертатися до органів ОДПУ, Наркомату фінансів СРСР з питанням про необхідність вивчення ситуації, притягнення до відповідальності за перевищення службових обов'язків відповідальних осіб та розроблення заходів щодо недопустимості подібних випадків у майбутньому.

Потреба держави в додаткових надходженнях валюти та цінностей вимагала від правління Всесоюзного об'єднання перегляду існуючої мережі «Торгзіну» та здійснення заходів до її розширення. Партійні та радянські органи влади на місцях повинні були сприяти у наданні «Торгзіну» кращих приміщень під магазини, склади, не допускаючи при цьому зволікання і зайвих формальностей. Здійснювати нагляд за дотриманням виконання цих завдань повинна була прокуратура республіки.

Ключова роль у ефективній діяльності системи «Торгзін» та виконанні покладених на неї завдань полягала у належному здійсненні кадрової політики. Незадовільний стан кадрів системи «Торгзін» став болючим питанням для керівництва республіки. Тому відділ кадрів ЦК КП(б)У спільно з Наркоматом праці УСРР отримали завдання провести заходи з підвищення якості цих кадрів, виділивши для роботи в «Торгзіні» достатню кількість підготовлених і перевічених бухгалтерів, продавців, складських працівників. До номенклатури ЦК КП(б)У були включені посади управляючих обласними конторами «Торгзіну» та їх заступників, а до номенклатури обкомів – посади

директорів великих універмагів і баз. При цьому обкомам КП(б)У доручалося переглянути склад цих працівників. Керівний склад і спеціалісти контор «Торгзіну» отримували право на забезпечення пайками на загальних підставах нарівні з відповідальними працівниками центральних і обласних організацій КП(б)У.

У Кремлі надавали особливого значення виконанню системою «Торгзін» валютного плану. Керівництво «Торгзіну» отримало попередження, що невиконання планів надалі буде розглядатися як невиконання найважливіших партійних завдань, з усіма наслідками, які з цього могли бути. Всеукраїнська контора «Торгзіну» і Українська контора Держбанку мали серйозно підійти до підготовки операцій зі скупки золота, срібла та інших цінностей, забезпечивши їх організацію відповідними кадрами, приміщеннями, пунктами прийому тощо. Всеукраїнська контора «Торгзіну» зобов'язувалася прийняти до виконання план мобілізації золота і інвалютних ресурсів на 1933 р. в сумі 35 мільйонів карбованців та негайно залучити до виконання цього завдання усі свої обласні контори [59, арк. 154].

Керівництво «Торгзіну» постійно намагалось масштабно представити його діяльність і отримати від населення якомога більше цінностей. Для цього уже в жовтні 1932 р. правління Всесоюзного об'єднання «Торгзін» пропонувало відкрити у великих містах ательє мод, аптеки, стоматології, перукарні, комісійні магазини, продавати путівки в будинки відпочинку і санаторії, обслуговувати вагони-ресторани в потягах тощо. Від населення навіть надходили пропозиції про торгівлю житлом за валюту. Окремі пропозиції усе ж вдалося реалізувати [258, с. 238].

Результати не забарилися. 4 травня 1933 р. комісія Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР констатувала значні досягнення в роботі «Торгзіну» за перший квартал поточного року. Вдалося домогтися зростання надходжень іноземної валюти та цінностей у порівнянні з останнім кварталом 1932 р. на 67,7%. Окремі обласні контори демонстрували навіть перевиконання плану на 140–160%. Цьому сприяла кон'юнктура ринку та

підвищення Наркоматом зовнішньої торгівлі СРСР цін на товари хлібофуражної групи, що дало можливість наростити виручку упродовж кварталу на 3 мільйони карбованців. Крім того, за п'ять місяців (грудень 1932 р. – квітень 1933 р.) торгівельна мережа Всесоюзного об'єднання «Торгзін» зростає з 282 до 1058 торгових точок [109, арк. 121].

Однак, станом на червень 1933 р. так і не було прийнято Положення про Всеукраїнську контору «Торгзін». Затримка із його затвердженням тягнула за собою низку організаційних та оперативних проблем у її відносинах з функціональними відділами та спеціалізованими конторами правління Всесоюзного об'єднання. Покладені на Всеукраїнську контору права та обов'язки не могли стати дієвими, оскільки не було з'ясовано низку організаційних положень у відносинах з обласними конторами, з одного боку, та секторами ВУК, з іншого. Не були чітко виписані взаємовідносини між Москвою і Харковом в організації роботи, системі підпорядкування і підзвітності української торгзінівської мережі [32, арк. 1]. Місцеві партійні та радянські керівники, повноважні представники Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) були зобов'язані включитися у процес спрямування діяльності організації в потрібне русло. Вони рекомендували і затверджували кандидатури управляючих контор і торгзінівських директорів, санкціонували відкриття магазинів «Торгзіну», несли відповідальність за виконання валютних планів. На місцеве керівництво покладалися обов'язки із забезпечення «Торгзіну» необхідними приміщеннями [258, с. 59].

У той же час часто спостерігалось неприязне або байдуже ставлення до «Торгзіну» з боку місцевих партійних і радянських органів. Іноді це можна було пояснити завантаженістю іншою роботою, а в більшій мірі – корисливістю і мстивістю. В обмін за підтримку і допомогу, місцева номенклатура вимагала від торгзінівських магазинів привілеїв.

13 вересня 1933 р. на засіданні колегії Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР було заслухано доповідь очільника голови правління Всесоюзного об'єднання «Торгзін» Артура Сташевського та визначено перспективи

роботи організації, формування оперативного плану для виконання валютного плану в другому півріччі 1933 р. – першому півріччі 1934 рр. Зміна кон'юнктури на хлібному ринку вимагала поставити питання про торгівлю через мережу «Торгзін» більш високоякісними товарами та високосортними хлібопродуктами. Для цього навіть пропонувалося передати організації оснащені за останнім словом техніки млини. Однією зі статей успішного виконання плану повинна була стати торгівля товарами м'ясо-жирової промисловості, у тому числі якісними ковбасами, копченостями тощо. «Торгзін» отримав монопольне право на торгівлю вищими сортами вин, коньяків, свіжих і сухих фруктів.

Торгівельна мережа «Торгзін» мала бути максимально задіяна у реалізації промислових товарів. Для цього підприємства, які виконували замовлення «Торгзін», отримали завдання значно покращити якість і асортимент продукції. Для виготовлення якісної продукції їх зобов'язували закупити за рахунок коштів імпортного плану зразки іноземного виробництва.

Прийом закупочними пунктами «Торгзін» дорогоцінних металів поставив гостро питання їх охорони та організації належної процедури інкасації. Обласні відділи ОДПУ дали розпорядження своїм відділам зв'язку налагодити відносини з валютно-фінансовими секторами торгзінівських обласних контор у питанні організації перевезення закуплених у населення коштовностей до місцевих відділень Державного банку СРСР. У жовтні 1933 р. між цими організаціями було укладено договори, за якими обласні відділи ОДПУ брали на себе відповідальність щоденної інкасації цінностей та валюти [110, арк. 2].

Оскільки ціна питання була дуже високою, то й міра відповідальності була значною. Організація інкасації здійснювалася щоденно і безперервно з 9 до 19 години. Для кожної торгової одиниці визначався свій час. Інкасацію здійснювали фельд'єгері, яких можна було ідентифікувати за посвідченнями особи та відповідними контрольно-маршрутними листами.

28 грудня 1933 р. Всесоюзне об'єднання «Торгзін» уклало договір з правлінням Державного банку СРСР, який брав на себе безперебійне обслуговування закупочних пунктів торгзінівської мережі оцінщиками-приймальниками дорогоцінних металів, відповідальність за їх якість і вагу, інкасацію та збереження цінностей, збереження та розсилку товарних книжок [46, арк. 68].

Не дивлячись на провал у виконанні валютного плану попереднього року, Всесоюзним об'єднанням «Торгзін» для Всеукраїнської контори на наступний 1934 р. був встановлений валютний план уже в сумі 22 мільйонів карбованців. Аналіз перебігу його виконання у першому кварталі 1934 р. було заслухано на засіданні Української Республіканської Експортної Ради. Результати роботи були невтішними. Виконання плану першого кварталу було провалено. Причиною такого стану речей залишалася організаційна плутанина щодо управління українською мережею «Торгзін». Недостатнє оперативне керування з боку ВУК обласними конторами, відсутність чіткої організаційної вертикалі і погодження дій призводило до неналежного маневрування ресурсами. Наслідком ставав надлишок товарів в одних магазинах та їх дефіцит в інших.

Результативність роботи Всеукраїнської контори «Торгзін» залежала у значній мірі від уваги та сприяння місцевих партійних та радянських органів, від оперативності постачальницьких організацій – Заготзерно, Укрмаслопром, Укрм'ясотрест тощо. Значним важелем в успішній роботі «Торгзину» була політика регулювання цін [32, арк. 197].

На виконання розпорядження Всесоюзного об'єднання «Торгзін» у лютому 1934 р. при кожній обласній конторі була створена Особлива інспекція для обстеження роботи торгівельної мережі. У кожному магазині з оборотом у 300 тисяч карбованців на рік була передбачена посада особливого інспектора. Наприклад, при Харківській обласній конторі інспекція була укомплектована у складі начальника особливої інспекції та інспектора при обласній конторі, 8 інспекторів при магазинах та особливих інспекторів при

міжрайбазах. За короткий проміжок часу існування Особливої інспекції при Харківській обласній конторі сформувався актив з 25 інспекторів. Активізація їх роботи відразу дала відчутний ефект у плані проведення ревізій, виявлення зловживань, розкрадання та отримала схвалення з боку Уповноваженого наркомату зовнішньої торгівлі при уряді УСРР та Всеукраїнської контори «Торгзін». Однак уже на початку квітня 1934 р. надійшло розпорядження Всесоюзного об'єднання «Торгзін» про розформування Особливої інспекції у кожній облконторі і залишення лише одного інспектора по всій області [45, арк. 28].

Для боротьби зі зловживаннями та крадіжками в торгівельній мережі та на базах «Торгзіну», а також на виконання рішень XVII з'їзду ВКП(б) у питанні розвитку радянської культурної торгівлі та відповідної постанови ЦК ВКП(б) від 29 липня 1934 р., уже створювалися посади громадських інспекторів [45, арк. 25]. До кола їх обов'язків входив контроль за санітарним станом торгівельних точок, баз та складів, перевірка якості та дотримання термінів зберігання товарів, їх переоцінка, актування надлишків та недостач, нагляд за преїскурантами цін, якістю обслуговування клієнтів тощо. Усі виявлені у ході інспекції проблеми відображалися у відповідних актах, які складалися громадським інспектором у присутності директора магазину і відправлялися до Особливої інспекції обласної контори.

До кінця 1934 р. статус Всеукраїнської контори «Торгзін», її повноваження, права та обов'язки так і не були чітко виписані та належним чином юридично оформлені. Хоча було розроблено «Положення про Всеукраїнську контору Всесоюзного об'єднання «Торгзін», але на той час воно так і не було прийняте. У документі визнавалося, що ВУК є філією Всесоюзного об'єднання для керівництва операціями з роздрібною торгівлі, які здійснювалися обласними конторами на території УСРР. Для виконання цих завдань правління виділяло Всеукраїнській конторі оборотні засоби, суми на витрати в цілому та ліміти на кредитування в банку з окремих видів операцій. Фактично ж Всеукраїнська контора «Торгзін» продовжувала

виконувати роль посередника між правлінням Всесоюзного об'єднання та обласними конторами «Торгзін» в Україні. Вона виступала представником УСРР у вищих державних органах з питань діяльності «Торгзін» в Україні, узагальнювала звітність, заявки на товари, зарплату співробітникам тощо [20, арк. 391].

Однак 4 січня 1935 р. головою Всесоюзного об'єднання «Торгзін» все ж таки було підписане «Положення про республіканську і обласну (крайову) контору «Торгзін» [46, арк. 97]. Та не дивлячись на промовисте і багатообіцяюче формулювання назви документу, у ньому жодним словом не згадувалося про статус та повноваження саме республіканських контор. Уся його суть зводилася до регулювання діяльності обласних контор, які існували на всій території СРСР і фактично підпорядковувалися Всесоюзному об'єднанню у Москві. Республіканські контори виконували посередницьку функцію, оскільки обласні контори входили до системи Всесоюзного об'єднання «Торгзін», перебували на госпрозрахунку, мали свій штат, кошторис, засоби і завершений баланс, керувалася директивами голови правління Всесоюзного об'єднання або його заступника. Через свої спеціальні відділи і роздрібну мережу виконували товарно-галузеві операції.

Також у цей час було прийнято і «Положення про Центральну діамантову базу Всесоюзного об'єднання «Торгзін» [46, арк. 101]. Це була спеціалізована контора, яка входила до складу Всесоюзного об'єднання «Торгзін» на засадах самостійного господарського розрахунку, мала свій штат, кошторис, засоби та завершений баланс, що зливався з загальним балансом об'єднання. Завданнями Центральної діамантової бази була організація через обласні, крайові та республіканські контори скупки діамантів на території СРСР як у чистому вигляді, так і у виробках, перлах, кольоровому камінні та підготовка їх до експорту. На Центральну діамантову базу також покладалася прийомка, контроль, облік і зберігання дорогоцінних металів, що надходили від скупників контор.

Бажання правління Всесоюзного об'єднання «Торгзін» запровадити і закріпити в системі господарський розрахунок, а також посилити відповідальність його спецконтор за роботу всієї системи по товарах номенклатури, була сформована нова структура його апарату. Розпорядженням правління Всесоюзного об'єднання «Торгзін» створювалися нові спеціалізовані контори: продовольча, текстильно-взуттєва з окремою хутровою групою, м'ясо-жирова, будівельно-технічних товарів, імпорту, портова [55, арк. 173]. Вони займалися плануванням випуску промислових товарів по наркоматах, питаннями товарообігу, переробкою та самозаготівлею, здійснення заходів з реалізації товарів, вивченням кон'юнктури ринку, розробкою заходів із запровадження нових видів товарів тощо. При цьому в центральному апараті Всесоюзного об'єднання зберігалися і попередньо сформовані спеціальні структурні одиниці: директорат закордонних операцій, центральна бухгалтерія, сектори: планово-фінансовий, внутрішнього постачання, транспорту, складів та управління справами.

На початку січня 1935 р. головою правління Всесоюзного об'єднання «Торгзін» також було підписано положення про Спеціалізовану контору з портової торгівлі [46, арк. 44]. Документом узаконювалося їх право на всебічне обслуговування закордонних та радянських суден закордонного плавання, реалізація планів портової торгівлі «Торгзіну». Спецконтора підпорядковувалася безпосереднього голові правління об'єднання, входила до системи «Торгзін» на засадах повного господарського розрахунку, отримувала можливість формувати свої штати, засоби та самостійний баланс, об'єднаний із загальним балансом «Торгзіну». До її функцій належали організація, керівництво та планування портової торгівлі, вивчення цін на товари в закордонних портах та перегляд і затвердження Всесоюзним об'єднанням цін на товари радянської портової торгівлі, розроблення їх преїскуранту. Актуальними були питання підготовки кадрів, організація обміну досвідом, вивчення попиту іноземних суден на товари і послуги,

розширення асортименту новими товарами та організація їх реклами в радянських і закордонних портах.

По усій системі республіканських та обласних контор упродовж січня 1935 р. ліквідувалися міжрайонні бази, які ще залишалися. Товарне обслуговування торгових точок тепер мало здійснюватися обласними товарними базами та контролюватися обласною конторою. В усіх республіканських та обласних конторах створювалися спецвідділи: текстильно-трикотажний і швейно-взуттєвий, продовольчий, м'ясо-жировий, будівельних матеріалів та різних товарів. При Одеській, Донецькій та Дніпропетровській обласних конторах створювалися портові спеціалізовані відділи, керівництво якими здійснювалося спеціально призначеним заступником управляючого республіканською чи обласною конторою. Для керівництва магазинами управляючим облконторою призначалися директори. Через них спецвідділи облконтор здійснювати управління торгівельними точками.

Для покращення та врегулювання обслуговування отримувачів закордонних переказів та здавальників цінностей, які жили в місцевостях, де не було відділень «Торгзін», з травня 1935 р. при обласних і крайових конторах організувалися посилочні бази [115, арк. 143]. Однак таке нововведення не виключало права кожного магазину за дорученням прикріплених до нього клієнтів, надсилати їм потрібні товари поштовими посилками. В усіх обласних конторах посилочні бази знаходилися при центральних універмагах і входили до їх складу на правах відділу магазину. Вони не мали своїх самостійних фондів і для обслуговування клієнтів користувалися товарами універмагів. Тому директори універмагів несли персональну відповідальність за належну організацію роботи посилочних баз, як і усієї структури універмагів.

Торгзінівська система передбачала і видачу пайків управлінському апарату. Зокрема, розпорядженням ВО «Торгзін від 5 квітня 1935 р. визначався номенклатурний перелік на право отримання пайків [52, арк. 69].

Вони могли видаватися лише з отриманням обласною конторою ліміту на кожний місяць окремо. Право на їх отримання мали управляючі контор, їх заступники, головні бухгалтери, начальники секторів, керівники товарних груп. Однак це не означало, що усі зазначені в розпорядженні посадовці автоматично отримували право на пайок. Перш ніж надати посадовцю право на отримання пайка, як одного з видів заохочення, управляючий конторою мав врахувати цінність і кваліфікацію співробітника. У виняткових випадках пайки могли отримати й інші категорії співробітників, окрім технічного обслуговуючого персоналу, якщо управляючий вважав, що вони мають особливу цінність, як працівники, для контори. Не мали права отримувати пайки особи, які отримали адміністративні стягнення, неприпустимою вважалася зрівнялівка.

З працівників, що отримували пайок, вираховувалася вартість товарів за діючими на час видачі пайків преїскурантами цін Всесоюзного об'єднання «Торгзін». Вартість пайка вираховувалася із заробітної плати співробітників.

Згідно розпоряджень та інструкцій Всесоюзного об'єднання «Торгзін» станом на 1 січня 1935 р. передбачалося проведення повної інвентаризації матеріалів, тари, майна, грошових коштів і розрахункових рахунків усієї мережі [46, арк. 71]. При обласних конторах створювалися інвентаризаційні комісії, очолювані управляючим контори або його заступником. До складу таких комісій входили співробітник бухгалтерії, юрисконсульт, товарознавці та представник від місцевої громадської організації. У такому складі створювалися інвентаризаційні комісії і при міжрайбазах. Їх обов'язком була організація інвентаризації в підпорядкованих їм структурах та надання інформації комісіям обласних контор.

Для здійснення технічної роботи з інвентаризації в усіх магазинах, на складах, у підсобних підприємствах наказом по облконторі створювали свої інвентаризаційні підкомісії. Усі виявлені під час інвентаризації залишки оформлювалися відповідним актом.

У квітні 1935 р. стан справ по Всеукраїнській конторі «Торгзін» та окремо в Київській обласній конторі перевіряли представники правління Всесоюзного об'єднання на чолі з його головою Меєром Левенсоном [46, арк. 179]. Голова правління Всесоюзного об'єднання залишився незадоволеним станом справ, особливо організацією кадрової роботи. У ході перевірки була виявлена відсутність періодичної атестації співробітників. Мало місце призначення співробітників магазинів безпосередньо обласною конторою, що знімало відповідальність директорів магазинів за персонал. Однак, зауваження з кадрових питань не були такими, які б вимагали радикальних дій щодо керівництва ВУК.

Наслідки перевірки не змусили себе довго чекати, було прийнято жорсткі кадрові рішення. Розпорядженням голови правління Всесоюзного об'єднання «Торгзін» М. Левенсона від 17 квітня 1935 р. тимчасово виконуючим обов'язки Уповноваженого ВУК «Торгзін» був призначений Саул Брук, його заступником – Мойсей Арнольдов. Виконуючого до цього часу обов'язки Управляючого ВУК Йосипа Братникова зобов'язували передати справи та прибути в розпорядження Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР [46, арк. 177].

Формування організаційної структури Всесоюзного об'єднання «Торгзін» тривало упродовж усього часу його існування. У червні 1935 р. було прийнято «Положення про Центральну товарну базу» [46, арк. 254]. Вона створювалася для обслуговування транспортно-складських операцій спеціалізованих контор об'єднання та здійснення розрахункових операцій з постачальниками і отримувачами товарів, входила до складу об'єднання. Центральна база мала право укладати договори, здійснювати кредитні та грошові операції, відкривати і закрити рахунки, відповідати в судах тощо. До її складу входили спецконтори Всесоюзного об'єднання «Торгзін», спецбази і транспортно-експедиційна контора.

Однак, уже починаючи з четвертого кварталу 1935 р. раптово розпочали процедуру ліквідації «Торгзину». Прийом цінностей у населення і видача

товарних книжок призупинилося з моменту прийняття 14 листопада 1935 р. постанови №2487 Ради Народних Комісарів СРСР «Про ліквідацію Всесоюзного об'єднання «Торгзін» з 1 лютого 1936 р. [136, арк. 217]. На виконання цієї постанови упродовж наступних двох місяців розгорнулася інтенсивна робота з передачі торгівельної мережі Наркомату внутрішньої торгівлі СРСР та проводилися операції з отоварювання виданих іменних розрахункових книжок і торгівля на іноземну готівкову валюту [135, арк. 7].

Секретний фінальний звіт Всесоюзного об'єднання «Торгзін», підготовлений в грудні 1935 р., розкриває таємний бік існування організації. Результати діяльності системи «Торгзін» за 5 років були приголомшливі. Вдалося з'ясувати, що якби реалізовані Всесоюзним об'єднанням «Торгзін» в середині країни товари були експортовані за кордон, то за них би можна було отримати максимум 83,3 мільйони карбованців. В СРСР «Торгзін» продав радянським покупцям ці товари в рази дорожче експортних і отримав суму в 275 мільйонів карбованців. Фактично, за здані цінності населення отримало в три рази менше товарів, а держава через систему «Торгзін» перетворила у валюту неконвертовані радянські карбованці, неякісні продукти та товари широкого вжитку.

У 1934 і 1935 рр. «Торгзін» стабільно тримав 2 місце серед експортних об'єднань Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР, поступаючись лише експорту нафти. Не враховуючи валютні затрати на імпортовані товари в розмірі 13,8 млн. крб., чиста валютна виручка Всесоюзного об'єднання «Торгзін» склала 273,4 млн. крб. Залученої через «Торгзін» валюти вистачило, щоб покрити вартість імпортованого обладнання для десяти гігантів соціалістичної промисловості: Горьківського автозаводу (43,2 мільйони карбованців), Сталінградського тракторного (35 мільйонів карбованців), Автозаводу ім. Сталіна (27,9 мільйони карбованців), Дніпробуду (31 мільйонів карбованців), Держпідшипника (22,5 мільйони карбованців), Челябінського тракторного (23 мільйони карбованців), Харківського тракторного (15,3 мільйонів

карбованців), Магнітки (44 мільйони карбованців), Кузнецька (25,9 мільйони карбованців), Уралмашу (15 мільйонів карбованців) [258, с. 226].

Радянських громадян переконували в тому, що вони зробили величезний внесок у справу соціалістичної індустріалізації Радянського Союзу. Насправді ж, вилученням радянською владою у населення останніх сімейних реліквій, коштовностей та валюти, що надсилалася родичами з-за кордону для порятунку від голодної смерті, Кремль бажав отримати додаткові позабюджетні джерела конвертованої валюти, яка була необхідною у тому числі і для фінансування таємних зовнішньополітичних проектів. Цинізм влади та кошти населення відкрили відсталій країні можливість входження до клубу індустріальних країн і дозволили стати достойним партнером Заходу, а також займатися питаннями «експорту» революції.

Засновники системи «Торгзін» розраховували, що вона буде працювати до 1938 р. Принаймні, такий термін її існування передбачав п'ятирічний план. Однак завершення діяльності «Торгзину» відбулося значно раніше. Причиною цього стало покращення постачання населення продуктами харчування та товарами першої необхідності, поява магазинів загального доступу. Став кращим асортимент та знизилася ціни на ринках. Зі скасуванням з 1 січня 1935 р. карток на хліб, а з жовтня – карток на м'ясо, цукор, жири і картоплю, зникли і пайкові розподільники. Відпала й потреба вимінювати сімейні цінності на продукти харчування.

Серед причин припинення діяльності системи «Торгзін» дослідники називають і намагання радянського керівництва створити сучасну золотодобувну промисловість. Для реалізації цього завдання не відмовлялися і від використання праці в'язнів радянських концтаборів, зокрема системи ГУЛАГу. Це дало можливість до середини 1930-х рр. заручитися отриманням стабільного щорічного зростання промислового видобування золота, що вивело СРСР в групу світових лідерів [258, с. 237]. Крім того, О. Осокіна називає діяльність «Торгзину» рецидивом великого ринкового валютного підприємництва. У ролі підприємця в даному випадку виступала

соціалістична держава, що не відповідало ідеології ортодоксального марксизму і соціалістичної політичної економії. Тому, коли держава вирішила свою золотовалютну проблему, потреба в діяльності «Торгзін» з його вадами, що не відповідали «моралі» радянської торгівлі, відпала.

Ліквідацією «Торгзін» держава повернула собі валютну монополію, було поставлено крапку у використанні іноземної валюти в торгових операціях на території СРСР. Зокрема, цією постановою «Інтуристу» приписувалося з 1 січня 1936 р. припинити на території СРСР валютну торгівлю, надання послуг здійснювати виключно в радянських карбованцях. Валютні перекази з-за кордону тепер повинні були надходити до Держбанку СРСР і виплачувалися їх отримувачам лише радянськими карбованцями за курсом: 5 крб. 75 коп. за долар США, 28 крб. за англійський фунт стерлінгів, 33,3 коп. за французький франк [258, с. 237]. 7 січня 1936 р. Наркоматом внутрішньої торгівлі СРСР була затверджена інструкція про порядок передачі йому підприємств і установ Всесоюзного об'єднання «Торгзін» [135, арк. 4]. Наркомат зовнішньої торгівлі СРСР навпаки, шукав можливість зберегти «Торгзін» як елітний валютний універмаг з продажу делікатесів та високоякісних товарів широкого вжитку.

Отже, валютно-фінансова криза в СРСР кінця 1920-х – початку 1930-х рр., спричинена як міжнародною ситуацією, так і внутрішніми соціально-економічними протиріччями спонукала радянську владу шукати ефективних шляхів виходу. Замість пошуку альтернативи недолугій соціально-економічній політиці та приведення економічних важелів у відповідність із законами ринкової економіки, влада вдалася до війни з власним народом. «Ефективними» заходами стали колективізація, яка була покликана зламати опір селянства, голодомор для знищення непокірних українців та створення «Торгзін» як альтернативи голодній смерті, змушуючи віддати останнє. У такий спосіб усі цінності, збережені населенням після більшовицьких революційних потрясінь, накопичені за непу, були вилучені державою. Пошук радянською владою можливостей отримання додаткових валютних

надходжень для потреб індустріалізації породила систему «Торгзіну». Розпочавши свою діяльність на початку 1930-х рр. з невеликих магазинів з обслуговуванням іноземців, «Торгзін» був перетворений в систему викачування у населення золота, фамільних цінностей, антикваріату в обмін на продукти харчування та товари першої необхідності. Розквіт торгівельної мережі «Торгзіну» та його прибутків припав на голодні 1932–1933 рр.

2.2. Торговельна мережа та кадрове забезпечення

Торгівля завжди була перспективною та ефективною ланкою економіки держави. Одним із основних напрямків розвитку будь-якої торговельної діяльності є формування дієвої торговельної мережі та її належне кадрове забезпечення. Високий рівень організації залежить від відповідної кваліфікації її персоналу, його мотивації, командної роботи, дисципліни, здатності і бажання до навчання. За умови грамотної кадрової політики будь-яка організація може досягнути вершин, як і неправильний підбір працівників може негативно позначитися на результатах. Дослідження особливостей організації та розширення торговельної мережі «Торгзіну», а також її кадрового забезпечення представляють у цьому плані особливий науковий інтерес.

Створення системи «Торгзін» розпочалося у Москві з формування його правління, яке складалося з голови, чотирьох заступників та помічника. За роки існування Всесоюзного об'єднання «Торгзін» змінилося три голови його правління. Всі вони були професійними революціонерами, партійцями та євреями за національністю. Першим головою Всесоюзного об'єднання «Торгзін» був Мойсей Ізраїльович Шкляр, який перебував на цій посаді з січня 1931 до жовтня 1932 рр. Потім його змінив Артур Карлович Сташевський (справжнє прізвище – Гіршвельд). Він був головою правління Всесоюзного об'єднання від жовтня 1932 р. до серпня 1934 р. Останнім очільником організації став Михайло (Меєр) Абрамович Левенсон, який

перебував на цій посаді з листопада 1934 р. до остаточної ліквідації організації на початку лютого 1936 р.

Центральний апарат Всесоюзного об'єднання у Москві, або правління, складався з керівництва, до якого входив голова об'єднання, його заступники, старші інструктори та референти. У своїй структурі об'єднання мало відділ управління справами, що складався з загальної частини, групи розрахунку, експедиції і резерву, господарської, секретної і юридичної частин. До складу Всесоюзного об'єднання відносилися товарні галузеві спецконтори: продовольча, текстильно-трикотажна, взуттєва, хутрова, портова, внутрішнього постачання і транспорту. Також центральний апарат об'єднання включав головну бухгалтерію, Центральну базу, Базу діамантів та імпорتنу базу в Ленінграді [258, с. 549].

Спочатку створення правління Всесоюзного об'єднання очолив М.І. Шкляр. Його заступниками стали Ю.С. Бошкович, І.Я. Берлінський, В.К. Жданов, М.М. Азовський, а помічником – Т.І. Анісімов [258, с. 358]. Новоутворені обласні контори «Торгзіну» очолювали управляючі, що підпорядковувалися голові правління «Торгзіну» в Москві. З часом у республіках з'явилися призначені правлінням уповноважені (представники правління Всесоюзного об'єднання «Торгзін» в радянських республіках). Вони працювали в Україні (Харків), Закавказзі (Тифліс), Середній Азії (Ташкент). Аналіз архівних документів засвідчує, що республіканські представники були фігурами безвладними. Правління наділяло їх лише функціями контролю. Вони не розпоряджалися фондами, не мали права вирішувати торгово-оперативні питання. Підпорядкування їм республіканських контор було номінальним. Фактично приймати рішення, у тому числі і оперативні, могла лише Москва [258, с. 54].

Очолювали обласні контори управляючі, які призначалися головою правління Всесоюзного об'єднання «Торгзін». До номенклатури обласних контор входили заступники управляючого, начальники груп секторів, їх заступники, спеціальний товарознавець, відповідальний виконавець по

товарам, інспектори, економісти, юристи, завідувачі магазинами та їхні заступники, завідувачі відділеннями магазинів, продавці, приймальники цінностей, бухгалтерська група, рахунковий апарат, обслуговуючий персонал [3, арк. 2].

Керівний склад «Торгзіну» призначався з числа членів ВКП(б). На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 15 грудня 1932 р. було прийнято рішення про віднесення посад управляючих облконторами «Торгзіну» та їх заступників до номенклатури ЦК КП(б)У, а до номенклатури обкомів – посад директорів великих універмагів і баз. Обкомам партії було дано доручення переглянути склад цих працівників [59, арк. 153–155].

«Торгзін» розпочав свою переможну ходу в системі радянської торгівлі з шипчандлерства – портової торгівлі міст Архангельськ, Владивосток, Новоросійськ, Одеса, Херсон, Миколаїв, Поті, Феодосія, Таганрог. Особливий акцент робився на південні порти, що розташовувалися на території Української СРР, оскільки мали вихід до теплих морів та океанів, а також навігацію упродовж року. Тому вже з квітня 1931 р. перед керівництвом Одеської обласної контори «Торгзін» ставилося завдання розширення портової торгівельної інфраструктури: магазинів, кафе, інтернаціональних клубів для моряків, ресторанів та готелів за рахунок використання наявної портової нерухомості та переобладнання її під потреби організації, а також будівництва нових приміщень [102, арк. 2].

Розширення «Торгзіну» формувало його структуру. Обласні контори «Торгзіну» та мережа підпорядкованих їм магазинів, торгівельних точок, ларьків, кіосків повторювали загальний адміністративно-територіальний поділ СРСР першої половини 1930-х рр. Структура Всесоюзного об'єднання «Торгзін» формувалася з міських, обласних, крайових і республіканських контор, які мали у своєму складі адміністрацію, плановий та комерційний відділи, бухгалтерію. У листопаді 1931 р., з початком обмінних операцій на побутове золото, торгівельна мережа «Торгзіну» в СРСР складалася з 30 магазинів, які були відкриті в найбільших містах і портах.

Однак уже через рік, до кінця жовтня 1932 р. число торгівельних точок зросла до 257, а на початок 1933 р. перевищила 400. Торгівля «Торгзіну» зростала не лише числом крамниць, але й територіально. У березні 1932 р. магазини «Торгзіну» працювали в 43 містах, в липні – в 130, у вересні – у 180, а до кінця жовтня – 1932 р. – у 209 містах СРСР. У серпні 1933 р. «Торгзін» мав уже 1500 пунктів торгівлі, а його керівництво просило в уряді відкрити ще 250 магазинів. На розвиток діяльності «Торгзіну» уряд СРСР асигнував у 1933 р. 7,5 млн. крб. [258, с. 52]. Як засвідчує статистика, максимального зростання торгзінівська торгівельна мережа набула до осені 1933 р., далі починає поступово скорочуватися. Це було у повній мірі пов'язано з масовим голодом та золотовалютними можливостями населення.

Україна була другою, після РСФРР, радянською республікою, яка мала добре розвинену торзінівську мережу. Ще у травні 1931 р. з'явилася Київська контора, а у серпні була відкрита Харківська. Восени 1931 р. в Україні працювало 8 магазинів. До літа 1932 р. сформувалися Вінницька, Одеська, Дніпропетровська, Донецька (Маріуполь) і Чернігівська обласні контори «Торгзіну», які існували аж до його ліквідації [258, с. 53].

1 серпня 1931 р. була створена Всеукраїнська контора «Торгзін». Реально між Всеукраїнською конторою «Торгзін» і Харківською обласною конторою практично не існувало ніякої юридичної і фактичної різниці. Не було зрозумілим, де закінчуються права однієї і починаються обов'язки іншої. До квітня 1932 р. ніякого положення, яке б визначало коло прав і обов'язків Всеукраїнської та Харківської контор не існувало. Вони знаходилися в одному приміщенні, мали вели діловодство, їх функції перепліталися і доходило до того, що Всеукраїнською конторою здійснювався навіть підбір кадрів та штату для торгівельних точок, ремонт приміщень тощо. Відсутність конкретики у функціях призводила до безвідповідальності та кругової поруки. Не на користь справі була і часта зміна керівників Всеукраїнської контори. За 9 місяців (з 1 серпня 1931 р. до 1

квітня 1932 р.) змінилося 5 її керівників (Бронштейн, Котляревський, Гарцен, Шибает, А. Перев'язко) [56, арк. 4.].

Вадами діяльності Всеукраїнської контори «Торгзін» була низька організація її роботи, відсутність загального керівництва, розмежування прав та обов'язків членів апарату, нерівномірне навантаження на магазини, що спричиняло великі черги в одних з них, і відсутність покупців – в інших, безвідповідальність, свідоме чи несвідоме заплутування звітності – ось картина її діяльності у 1932 р. Внаслідок часткої зміни керівництва Харківською обласною конторою «Торгзін» не було налагоджено тісного зв'язку з місцевими організаціями. Відсутність чіткої організації структури її діяльності, призвело до того, що до квітня місяця Всеукраїнська контора «Торгзін» юридично не існувала, периферія з нею не рахувалася. Вона фактично була конторою, яка до лютого 1932 р. була з одним магазином у Харкові. Тому перед українськими республіканськими партійними і радянськими органами Правління Всесоюзного об'єднання «Торгзін» ставилося завдання організації Всеукраїнської контори «Торгзін» та розширенні її мережі. До цього часу жодний керівник не довів роботу з організації діяльності Всеукраїнської контори до кінця. Мали місце зволікання з відкриттям магазинів, неналежне виконання постанов директивних органів.

Важливим моментом в організації роботи Всеукраїнської контори «Торгзін» та її обласних осередків була позиція правління Всесоюзного об'єднання у Москві. Не дивлячись на те, що створювалася Всеукраїнська контора «Торгзін», Москва продовжувала здійснювати безпосереднє управління обласними конторами в Україні, спускаючи на них свої директиви. Завданнями обласних контор були організація на території області торгівельної мережі, здійснення операцій з роздрібною торгівлі на іноземну валюту та дорогоцінні метали з іноземцями та радянськими громадянами.

Обласні контори «Торгзінун» створювалися на основі самостійного господарського розрахунку, мали свій штат, кошторис і завершений баланс, що зливався з загальним балансом Всесоюзного об'єднання. Фінансовими фондами обласних контор були засоби, виділені об'єднанням із статутного фонду і засоби, які надходили в порядку спеціального фінансування [46, арк. 95–97].

Структуру Всеукраїнської контори «Торгзін» формували обласні контори. У 1932–1933 рр. існувала Дніпропетровська обласна контора, яку очолював О. С. Фоменко, Київська – С. С. Булавчик, Одеська – С. С. Ушерович, Чернігівська – Є. М. Рудаєв, Донецька – К. К. Розит, Вінницька – В. П. Ванаг, Харківська – Ф. П. Зазулинський [231, с. 92].

До структури обласних контор в УСРР входили планово-фінансовий відділ, інспекція, бухгалтерська служба та обслуговуючі відділи, товарні бази. Апарат обласної контори включав і комерційний сектор, який у свою чергу ділився на спецвідділи за видами товарів: текстильно-трикотажний, взуттєвий, хутровий, різних товарів, будівельних матеріалів, хіміко-фармацевтичний, продовольчий тощо. У великих конторах продовольчий відділ ділився на хлібо-фуражний і м'ясо-жировий відділи.

На початку 1932 р. на території України нараховувалося кілька торгзінівських магазинів, що знаходилися в Одесі, Києві, Миколаєві, Херсоні, Маріуполі, Харкові, Шепетівці, Вінниці, Бердичеві, Житомирі і Бердянську. Однак торгзінівська торговельна мережа не користувалася попитом у населення до того часу, поки з другої половини січня 1932 р. «Торгзінун» не було надано права прийомки побутового золота і продажу на нього товарів для радянських громадян. Обороти української торгівельної мережі «Торгзінун» почали різко зростати. Якщо у січні 1932 р. по УСРР виручка складала 537 тис. крб., то в лютому вже було 816 тис. крб. (153%), у березні – 1 млн 130 тис. крб. (210%), а у квітні склала 1 млн 221 тис. крб. (228%) [55, арк. 4]. За цієї ситуації стало зрозумілим, що існуюча мережа «Торгзінун» в Україні не відповідала запитам, не здатна була організувати

належне обслуговування покупців та не справлялася з величезними чергами. Тому, починаючи уже з лютого 1932 р. торгівельна мережа «Торгзіну» в УСРР поступово почала зростати.

Результат не забарився. Якщо на початку другого кварталу 1932 р. в Україні існувало 26 торгівельних пунктів у 17 містах, то у третьому кварталі їх уже було 50 розміщених у 36 містах. Виходячи з того, що населення України на той час становило 27 млн осіб, то одна торгівельна точка «Торгзіну» обслуговувала більше 775 тис. осіб. Такий радіус дії не давав очікуваного результату, тому керівництво Всесоюзного об'єднання та Всеукраїнської контори «Торгзін» серйозно задумувалося над питанням розширення торгівельної мережі та максимального її наближення до покупця. Станом на 1 січня 1933 р. в 54 українських містах існувало 74 пунктів торгівлі «Торгзіну», планувалося упродовж року в 38 містах відкрити ще 57 [10, арк. 2а].

Станом на 1 травня 1932 р. у Всеукраїнській конторі «Торгзіну» працювало 19 осіб, у Харківській обласній конторі – 32 особи, а разом з працівниками торгівельних пунктів налічувалося 187 штатних працівників [3, арк. 4–5]. Основний критерій у формуванні кадрової політики, це була партійна приналежність. Всеукраїнська та Харківська контори разом налічували у своєму складі 20 членів компартії, 9 комсомольців, 54 робітники, 9 висуванців, серед них з вищою освітою було лише 3 особи, з середньою – 72. Цікавими є дані національного складу: 56 українців, 40 росіян, 99 євреїв, 2 німці, 4 представники інших національностей [3, арк. 5].

Однак, з розширенням мережі гостро постала кадрова проблема. Якщо до кінця 1932 р. загальна чисельність працівників Всеукраїнської системи «Торгзін» зростала і склала 1420 осіб, то ситуація з їх якісним складом була складною. 76% усіх співробітників мали початкову освіту і лише 32 особи були з вищою освітою. За національним складом серед співробітників обласних контор переважали євреї, чисельність яких у середньому становила 53,4%, росіян – 23,5%, українців – 19,3% [55, арк. 9]. Євреї та росіяни в

переважній більшості займали керівні посади в обласних конторах та торгівельній мережі. Зокрема, євреї перебували на посадах очільників обласних контор, їх заступників, референтів, інспекторів, директорів магазинів, або їх заступників, керівників міжрайонних баз, продавців, приймальників цінностей, оцінщиків. Наприклад, у Харківській конторі бухгалтерами працювали Р. М. Азарх, З. Г. Зимилевич, С. Б. Смилянський, Д. А. Зеленський, Є. А. Альтшулер. В апараті управління та в магазинах налічувалося 334 особи, з них – 134 євреї. За гендерною ознакою «Торгзін» відносився до чоловічих організацій. Жінки в ній становили в різний час від 26% до 38% [231, с. 92].

До початку 1933 р. обліку кадрів в обласних конторах ВУК «Торгзін» практично не існувало. На місцях цим питанням не бажали займатися, уникаючи зайвого клопоту. Лише у другому кварталі 1933 р. завдяки титанічним зусиллям ВУК ситуацію вдалося стабілізувати.

Специфіка організації роботи системи «Торгзін» вимагала від її керівництва підбору не лише висококваліфікованих та досвідчених кадрів, але й політично та морально стійких. Головний акцент у прийомі на роботу робився на членстві в компартії чи комсомолі, соціальному становищі та походженні. Під час прийому на роботу на співробітників до мережі Всеукраїнської контори «Торгзін» стали заводити особові справи, картки обліку, вимагати характеристики. У відділах кадрів були запроваджені особові листки з обліку кадрів, де кандидату потрібно було дати відповіді на широке коло питань. Окрім зазначення прізвища, дати та місця народження, необхідно було вказувати соціальне походження, професію батьків та свою професію, партійність, членство у профспілковій організації, рівень освіти, перебування за кордоном (де, коли, мета поїздки), участь у виборних органах, знання мов, участь у революційному русі до 1917 р., чи підлягав переслідуванню за революційну діяльність, відношення до військової служби, підпадання під чистку партії та держапарату (де, коли, наслідки), партійні стягнення тощо [237, с. 100].

«Чистки» апарату «Торгзину» від «соціально-чужих елементів», що регулярно проводилися органами ОДПУ, створювали в організації кадровий голод. Підбір кваліфікованих працівників для керівництва обласних контор було непростим завданням.

Прикладом можуть стати звіти Чернігівської обласної контори, які дають нам інформацію про походження і соціальне становище працівників «Торгзину». У 1934 р більше половини персоналу контори походили з міщан, третина з робітників і тільки 6,5% – з селян. За соціальним станом домінували службовці (72,2%), значно менше було робітників і селян (21,3% і 6,5% відповідно). Досить незначним був партійний прошарок. У січні 1933 р. він не перевищував 15,3%, що було нижче, ніж в середньому по Україні (20,7%). Гіршим хіба що було становище тільки в Донецькій облконторі – 13%. На кінець року ситуація покращилася, а прошарок членів ВКП(б) і ЛКСМУ зріс до 32,7%. Протягом 1934 р. відсоток партійців в Чернігівській обласній конторі зменшився з 30% до 17%, а у 1935 р. він не перевищував 18%. На середину 1934 р. тільки троє з дев'яти членів партгруппи контори мали партійний стаж більше десяти років [194, с. 51].

Відділи кадрів обласних контор мали здійснювати ретельну перевірку всіх осіб, що приймалися на роботу. Під час працевлаштування національне походження до уваги не бралось, а от соціальне перевіряли з особливою прискіпливістю. З попередніх місць роботи мали бути надані ділові та політичні характеристики. Не допускалися до роботи в системі «Торгзін» «класово-ворожі елементи» та «позбавленці»: колишні торговці, куркулі, підкуркульники, петлюрівці, члени інших, окрім комуністичної, партій і груп, особи дворянського походження, священники, поліцейські та усі, хто був позбавлений радянською владою політичних прав і ті, що перебували під слідством [8, арк. 29].

Станом на 1933 р. для Всесоюзного об'єднання «Торгзін» Раднаркомом СРСР був встановлений валютний план, що у 24 рази перевищував план попереднього року. Його виконання було б можливим лише за умови

розширення торгівельної мережі та покращення обслуговування клієнтів, які здавали цінності. Існування великих черг здавальників золота та срібла негативно відбивалося на стані виконання валютного плану об'єднання. Доведений радянським урядом план вимагав негайної реакції профільного наркомату, тому на засіданні колегії НКЗТ СРСР на початку січня 1933 р. була переглянута організаційна мережа Всесоюзного об'єднання «Торгзін» і прийнято рішення про розширення її з існуючих на той час 280 торгівельних пунктів до однієї тисячі одиниць [8, арк. 18].

Відбулися також кадрові призначення і в Україні. З січня 1933 р. до березня 1934 р. Всеукраїнську контору «Торгзін» очолював Йосип Павлович Львов. Його заступником став одесит Арнольд Володимирович Арнольдов, який з березня 1934 по березень 1935 рр. виконував обов'язки комерційного директора ВУК [20, арк. 51].

У свою чергу, керівництво Всесоюзного об'єднання «Торгзін» на чолі з А. Сташевським намагалося перекласти усю відповідальність за організацію мережі, а також виконання планів уряду на республіканські, крайові та обласні контори. Зокрема, у листі на ім'я голови Всеукраїнської контори «Тогзін» Й. Львова А. Сташевський давав негативну оцінку роботі контори з виконання валютного плану за 1932 р. [8, арк. 84]. При цьому Москва, в обхід Всеукраїнської контори «Торгзін», продовжувала здійснювала безпосереднє управління українськими обласними конторами, пропонувала їм проводити всі організаційні заходи з розширення мережі та подавати до правління Всесоюзного об'єднання дані про передбачувані витрати. Республіканську ж контору лише інформували про це та доводили цифри плану і кількості торгівельних точок, які потрібно було відкрити в УСРР до 15 березня 1933 р. Фактично Всеукраїнська контора «Торгзіну» виступала посередником між Всесоюзним об'єднанням і місцевими партійними та радянськими органами у вимаганні надання ними приміщень під магазини та склади «Торгзіну», а також була зобов'язана забезпечувати виконання завдань з розширення мережі.

Представництва «Торгзіну» з'явилися і за кордоном. Торгівельні агенти і реклама агітували іноземців переказувати гроші на рахунок «Торгзіну», або замовляти через нього продовольчі посилки для родичів і друзів, що мешкали в СРСР. Для посилення ефекту оголошення доповнювали закликами надати допомогу родичам пережити «холодну зиму» чи придбати для них якісні товари на будь-який смак. Для цього використовували рекламу із зображенням товарів, внутрішнім та зовнішнім виглядом кращих торгзінівських універмагів [200].

Відкриття контор відбувалося в наступний спосіб. Після того, як комісія політбюро ЦК ВКП(б) визначила основні райони діяльності «Торгзіну», на місця виїздили інспектори правління Всесоюзного об'єднання. Вони зустрічалися з очільниками місцевого комітету партії, представниками ОДПУ і відділення Держбанку. Метою таких зустрічей було не лише поставити до відома місцеві органи влади про початок валютних операцій на певній території, але і отримати інформацію про цінні накопичення населення, допомогу в підборі кадрів і пошуку відповідних приміщень.

Доцільність відкриття магазину в тому чи іншому населеному пункті залежала від багатьох чинників, серед яких були: зручність шляхів сполучення, особливо залізничного, наявність організацій з постачання продуктів харчування і товарів першої необхідності, валютний потенціал місцевого населення. До уваги бралися чисельність в минулому на цій території привілейованих верств суспільства, кількість іноземних спеціалістів на діючих на той час підприємствах, надходження валютних переказів із-за кордону тощо. Про результати розвідки інспектором формувалися донесення в Москву. На основі даних про валютний потенціал території для неї визначався план залучення цінностей [258, с. 55].

Однак, з часом життя внесло свої корективи у вимоги щодо відкриття торгзінівських магазинів, змінився і їх облік. Зростання планів заготівлі цінностей, поспіх у намаганні залучити якомога більше населення до здачі золота призвело до відкриття великої кількості нерентабельних пунктів

торгівлі, які важким тягарем лягли на бюджет країни. У роки голодомору магазини «Торгзіну» перестали бути прерогативою лише великих міст і закладами елітної торгівлі. Вони відкривалися і у, так званих, «неперспективних» населених пунктах, де пропонувалися в основному не предмети розкоші та делікатеси, а найбільш затребувані товари – борошно, крупи, олія, гас тощо. До послуг відвідувачів були різноманітні торговельні пункти системи – від невеликих кіосків у віддалених селах до великих універмагів в обласних центрах.

Для роботи з валютними цінностями при призначенні на керівні посади перевага надавалася кадрам, що мали досвід роботи «в органах». Брак освіти, економічних знань і досвіду роботи в торгівлі не були перешкодою. Такий підхід з часом став великим привілеєм для місцевої еліти і шкодою для самої організації. Призначення на керівні посади не фахівців, а професійних революціонерів було нормою 1920–1930-х рр. [258, с. 65].

При прийомі на роботу з майбутнім співробітником укладався договір, за яким передбачалося створення керівництвом контори належних умов праці, які б забезпечували співробітнику належне виконання своїх обов'язків та проведення операцій з найменшим ризиком для ввірених йому цінностей. Окремі категорії працівників (касири, завідувачі секціями, комірники, завідувачі магазинами і лавками, заввідділами магазинів) несли майнову відповідальність за недостачу цінностей, переданих під їх відповідальність [237, с. 103].

Комісія з чистки апарату «Торгзіну», яка працювала у квітні 1932 р. у своїх звітних документах відзначала, що «... частина особового складу апарату «Торгзіну» була засмічена чужими і ворожими елементами... Однак, за останній час до апарату було й залучено здорова частина членів та кандидатів у члени партії, комсомольців і висуванців із числа робітників підприємств, які бажали боротися з недоліками цієї системи» [1, арк. 3].

За висловом Й. Сталіна: «...У системі «Торгзін» класово чужі елементи ще знаходять собі місце» [26, арк. 310]. Для вивчення стану роботи відділів

кадрів, обласними конторами «Торгзін» практикувалися заходи з самоперевірки апарату. У результаті таких заходів вдавалося з'ясувати, що співробітниками апарату «Торгзін» були малокваліфікованими працівниками, переважна їх більшість не відповідала займаним посадам. Основна мета чистки апарату та самоперевірки полягала в пошуку соціально-чужих елементів, які знайшли себе в торгзінівській системі. Так, «завдяки» таким заходам вдалося, наприклад, виявити «... безвідповідальне ставлення директора Скадовського магазину у прийомі на роботу бухгалтером колишнього «білого» офіцера» [26, арк. 312]. Такі заходи Всесоюзного об'єднання «Торгзін» набули вигляду великої політичної кампанії боротьби з «ворожими» елементами.

Для припинення плинності кадрів і зацікавлення в результатах роботи, була розроблена система стимулюючих заходів. Наприклад, при призначенні на посаду керівника обласної контори для кандидата за рахунок «Торгзін» купувалася службова квартира, яка вважалася власністю організації. Співробітники отримували відсотки надбавки за вислугу років: 1 рік безперервної роботи дозволяв додати до основного окладу 5%, за два роки – 10%, за 3 роки – 15%, за 4 роки – 20%. Крім заохочень, для безвідповідальних працівників існувала і система покарання та штрафів [28, арк. 119].

За розпорядженням ВУК «Торгзін» видавали одноразову допомогу для співробітників системи. За розпорядженням політбюро ЦК КП(б)У від 15 грудня 1932 р. торговельну номенклатуру системи «Торгзін» було звільнено від участі у хлібозаготівельних кампаніях, наказано повернути негайно на роботу раніше мобілізованих, зосереджуючи їх на виконанні валютного плану [59, арк. 153–155].

Оплата праці співробітників «Торгзін» залежала від виконання торгово-фінансового плану. Розмір окладу управляючого Всеукраїнською конторою «Торгзін» становив 600 крб на місяць, економіста – 350 крб, бухгалтера – 300 крб., керівника групи оперативного обліку – 300 крб., інспектора – 350 крб., референта продовольчої групи 350 крб., машиністки – 125 крб. [24, арк. 78–

79]. Покаранням за невиконання плану для працівники крамниць було зниження заробітної плати на третину. Зарплата продавців наряду залежала від проданого товару.

На кінець 1932 р. українська мережа «Торгзін» складалася 72 торгових пунктів, розташованих у 51 місті 7 областей УСРР та 2 пунктів у двох містах АМСРР. Це були обласні та районні центри. У таких містах, як Харків, Київ, Одеса розміщувалося по 5–7 торгових точок, в інших – по 2–3. Кожний із торговельних пунктів обслуговував у середньому до 325 тис осіб. Це було досить значним навантаженням. Для більш повного охоплення населення невеликих міст і наближення торгзінівської мережі до сільського населення, на початку 1933 р. передбачалося відкрити ще додатково 57 точок [4, арк. 2]. У березні 1934 р. була ліквідована контора АМСРР в Тирасполі, її мережа передавалася Одеській обласній конторі [26, арк. 317].

При формуванні мережі враховувалася густота населення, кількість районів, ємність ринку і специфічні особливості кожної області у плані залучення валюти та цінностей. З утворенням нових областей – Чернігівської та Донецької – там відбулося створення обласних контор з відповідною реорганізацією торговельної мережі.

Таблиця 1

Торговельна мережа Всеукраїнської контори «Торгзін»

№ з/п	Області	Станом на 1 січня 1933 р.	Планувалося відкрити в I кварталі 1933 р.	Усього
1.	Харківська	14	18	32
2.	Київська	13	12	25
3.	Одеська	14	8	22
4.	Вінницька	11	4	15
5.	Дніпропетровська	9	5	14
6.	Чернігівська	5	5	10

7.	Донецька	6	3	9
8.	АМСРР	2	2	4
	Разом	74	57	131

У Всеукраїнській конторі «Торгзін» намагалися приділити особливу увагу належному підбору кадрів. Вважали, що саме вдалою кадровою політикою можна було домогтися виконання всіх поставлених перед українською системою «Торгзін» завдань. Тому ВУК підняла перед ЦК КП(б)У питання про необхідність проведення генеральної перевірки всього апарату «Торгзін» в Україні з тим, щоб очистити систему від «чужого, злочинного елемента» та укріпити його членами компартії, комсомолу та профспілки. 10 грудня 1932 р. ЦК КП(б)У була прийнята постанова про формування Комісії з перевірки апарату системи «Торгзін», що складалася зі спеціальних уповноважених Центрального Комітету КП(б)У для проведення цієї роботи. 10 січня 1933 р. ця Комісія приступила до роботи і працювала до початку березня [43, арк. 105].

Результати такої «чистки» були вражаючими. Усього на цей час у Всеукраїнській системі «Торгзін» працювали 1711 робітників. У ході перевірки було звільнено з роботи 252 особи, із яких 29 були членами КП(б)У, 15 – комсомольцями, 208 – безпартійними, 185 – як некваліфіковані співробітники, 67 осіб було знято за характеристикою «соціально-чужий елемент». «Особливо високий відсоток засміченості, – як вказувалося у річному звіті ВУК, – було виявлено у Вінницькій (24,4%), Київській (18,7%) і Харківській (18,7%) областях» [43, арк. 106]. Комісією звинувачувалися управляючі обласних контор та директори магазинів, які, на її думку, зовсім не приділяли уваги підбору кадрів, їх належній перевірці і повсякденній чистці.

Виходячи із зроблених висновків перевірки апарату, в управлінні Всеукраїнської контори прийняли рішення про необхідність перевірки керівного складу магазинів і баз, оскільки саме їх вважали основними

винуватцями у виявленій «засміченості» підпорядкованих їм структур. Одночасно мали піддати повторній перевірці й працівників. 17 квітня 1933 р. секретаріат ЦК КП(б)У виніс відповідне рішення, а відділ кадрів ЦК спустив директивний лист усім обласним парткомам, яким зобов'язав їх відділи кадрів негайно приступити до перевірки кадрів мережі «Торгзін» на місцях [43, арк. 106].

Ця кадрова чистка тривала з 15 травня по 20 серпня 1933 р. До закінчення перевірки керівного складу магазинів стан кадрів можна охарактеризувати наступним чином: із 4 тис. співробітників до апарату управління належало 216 осіб, 197 були завмагами та їх заступники, 1236 завідуючими відділами, 902 касири, 1449 осіб обслуговуючого персоналу. У результаті роботи Комісії було знято з роботи 289 осіб, з яких 125 осіб як «соціально-чужий елемент» та 164 особи як некваліфіковані співробітники. У числі тих, хто втратив роботу – 38% директорів магазинів, які були звинувачені у допущенні «засміченості» апарату, зв'язку зі спекулянтами, самозабезпеченні тощо. Піднімалося питання про мобілізацію до системи «Торгзін» півтисячі комсомольців, на що була отримана позитивна відповідь від ЦК ЛКСМ [43, арк. 106].

Розпорядженням Всесоюзного об'єднання «Торгзін» від 10 травня 1933 р. було означено про існування на території УСРР 189 торгівельних точок «Торгзін» [13, арк. 104]. В обслуговуванні мережі Всеукраїнської контори «Торгзін» станом на серпень 1933 р. було задіяно 4375 осіб. За категоріями вони розподілялися наступним чином: працівники прилавку – 1549 осіб, працівники касово-контрольного апарату – 780, бухгалтери – 922 особи, обслуговуючий персонал – 438, співробітники баз і складів – 326, водії – 92, військові сторожі і пожежна охорона – 195, працівники пунктів скупки – 61, працівники майстерень, перукарень, готелів – 12 осіб [13, арк. 10]. Дослідження листків обліку кадрів та списків співробітників дали можливість прийти до висновку, що 80% співробітників мережі

Всеукраїнської контори «Торгзін» були євреями за національністю та у переважній своїй більшості мали середню освіту [16].

Впровадження системи «Торгзін» у віддалені населені пункти та швидке розгортання торгової мережі призвело до появи значної кількості дрібних торгових точок, які були підзвітні безпосередньо обласним конторам. Це створювало надзвичайні труднощі і незручності обліку і звітності, погіршувало якість контролю і оперативного керівництва цією мережею. Тому, у червні 1933 р. правлінням Всесоюзного об'єднання «Торгзін» було прийнято рішення про створення міжрайонних баз, через які планувалося наблизити керівництво обласних контор «Торгзін» до торговельних точок. Це були філії республіканських контор Всесоюзного об'єднання «Торгзін» для організації та керівництва операціями з роздрібною торгівлі із здавальниками валютних цінностей в межах окремо взятого району [33, арк. 103].

Міжрайонні бази ставали не лише організаціями розподілу товарів між прикріпленими до них торговельними точками, а й районним адміністративно-управлінським органом з правом виключного керівництва господарською діяльністю торгових точок. Виходячи з цього, міжрайбазі комплектувалися відповідними управлінським та виконавськими кадрами. Однак зростання відповідно витрат на їх утримання та обмеженість фінансування вимагали раціонального підходу до їх кількості [8, арк. 46].

Міжрайонні бази створювалися обласними конторами на основі повного господарського розрахунку із завершеним балансом, власним кредитуванням в банку і своїми оборотними засобами. Вони мали свої товарні бази, які постачалися щомісяця на підставі заявок Центральної обласної бази. На міжрайонні бази тепер також покладалася відповідальність за виконання валютного плану, за організацію раціональної торгівлі, правильне розміщення торговельних точок та гнучке маневрування товарними фондами.

Міжрайонні бази-відділення створювалися на базі універмагів, що розміщувалися у великих районних центрах, з підпорядкуванням їх

розташованих у радіусі 200 кілометрів торгових точок. Організація міжрайонних баз не повинна була викликати збільшення штату та фонду заробітної плати. Штат міжрайонних баз комплектувався за рахунок скорочення працівників торгових точок. Директор універмагу та його заступник ставали тепер директором і заступником директора міжрайонної бази. До складу її штату також входили 1–2 товарознавці зі складання і аналізу заявок від торгівельних точок, економіста-фінансиста, інспектора, бухгалтера. Усі директори торгівельних точок входили до складу штату міжрайонної бази.

Завданнями міжрайонних баз було розробка, формування і подання на затвердження обласній конторі зведених валютних, торгівельних і фінансових планів та контроль за їх виконанням, пошук нових форм роботи, маневрування товарними фондами, укладення договорів з обласними конторами на постачання товарами, організація самозаготовок на місцевому ринку або укладання договорів з постачальними та вирішення інших організаційних питань.

У результаті цієї реформи склалася «кущова» організація магазинів «Торгзіну». Об'єднання складалося з головного універмагу, який був центром міжрайбаз, а також підпорядкованих йому магазинів, закупівельних пунктів, складського і транспортного господарства. Постачання товарами, кредитування, транспортне забезпечення, планування і звітність, призначення пайків здійснювалося через головний універмаг. «Кущова» організація обернулася бідою для залежних магазинів, оскільки головні підприємства забезпечували свої потреби, скидаючи підпорядкованим магазинам нереалізований і непотрібний товар [258, с. 358].

13 вересні 1933 р. на колегії Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР розглядалося питання кадрового забезпечення мережі «Торгзіну» та ставилося завдання значно посилити кваліфікованими працівниками центральний, республіканський та обласний апарати. Для цього потрібно було переглянути кадровий склад усієї мережі «Торгзін». Для вироблення

конкретних пропозицій з цього питання керівництву «Торгзіну» виділялося два тижні часу [158]. Діяльність Комісії ЦК КП(б)У з чистки апарату спровокували значну плінність кадрів. У четвертому кварталі 1933 р. Всеукраїнська контора «Торгзін» нараховувала 4180 працюючих у системі, з яких упродовж року було прийнято на роботу 856 тис осіб (20%), а звільнено 1093 особи (26,2%).

У вересні 1933 р. колегія Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР у «Постанові про роботу «Торгзіну» в другому півріччі 1933 р. – першому півріччі 1934 р». вимагала якісно покращити та розширити існуючу на той час торгівельну мережу та переглянути її дислокацію для підвищення її рентабельності. Виконання завдань, які ставилися перед «Торгзіном», вимагали розглянути питання про розширення напрямів діяльності. Тому на колегії профільного наркомату розглядалася можливість розгорнути роз'їзну торгівлю, організувати фургонні рейси, ярмарки та базари. У великих містах «Торгзін» мав перейти на спеціалізовані магазини (взуттєві, готового одягу, господарські, магазини посуду тощо) [158].

На прикладі Вінницької обласної контори «Торгзіну» 1933 р. можна простежити, яким було матеріальне забезпечення співробітників обласних контор. Вінницька облконтора у рік видала зарплату адміністрації у сумі 54 тис., працівникам прилавка – 118 тис., завідуючим лавками – 113 тис., учням – 7,3 тис. крб, а всього фонд зарплати склав 826 тис. крб. [7, арк. 2]. Середня платня директора облконтори у місяць сягала 260 крб., заступника – 140 крб., продавця – 94 крб., учня – 55 крб., контролерів на торгових базах – 100 крб., товарознавців – 120 крб., охоронців – 113 крб. золотом [7, арк. 9].

Співробітники «Торгзіну» претендували на різні види премій та заохочень. Їх матеріальне становище, не дивлячись на високі персональні оклади і грошові доплати, визначалося ще й наявністю натурального пайка. Він набував особливої ваги в голодні 1930-ті роки, а будь-які спроби його обмежити призводили до масового відтоку кадрів. Видача пайків ніким не регламентувалася, норми видачі продуктів і промислових товарів не було

встановлено. Система видачі пайків як своїм співробітникам, так і заїжджим співробітникам правління засвідчувала ніким не контрольоване розбазарювання експортного фонду, відсутність суворого обліку і контролю за пайковим лімітом упродовж усього періоду існування «Торгзину».

Ще у березні–травні 1932 р. в результаті роботи Комісії з чистки апарату «Торгзину», зокрема Всеукраїнської контори і Харківської обласної контори, були встановлені факти неконтрольованої видачі пайків їх працівникам на великі суми. Їх суть зводилася до того, що співробітники отримували від 20 до 150 крб. золотом в рахунок належної їм заробітної плати і вони на свій розсуд могли вибирати наявні в магазині товари з урахуванням цін і ринкової кон'юнктури. Наочним прикладом зиску був той факт, що, наприклад, пуд білого борошна в «Торгзіні» коштував 3 крб. 60 коп., а на ринку за цей пуд платили до 150 крб. [56, арк. 3]. Стає зрозумілим, які можливості мав співробітник «Торгзину» для отримання додаткових прибутків на законних підставах. Крім того, відсутність обліку і контролю давало можливість розкрадати і золоті фонди. «Торгзін» став вигідним підприємством для різного роду ділків, які, користуючись ситуацією, зуміли максимально з нього отримати вигоди і вчасно піти, замітаючи за собою сліди назавжди.

Для виправлення ситуації у січні 1932 р. на обласні контори «Торгзін» надійшов лист від голови правління Всесоюзного об'єднання М. Шкляра з вказівкою на те, що пайки тепер можна було видавати лише працівникам прилавку. Для оформлення документів на видачу цих пайків потрібно було скласти списки співробітників, надіслати їх до обласної контори, яка мала погодити їх з місцевим уповноваженим НКЗТ СРСР. Ці списки, завірені його підписом та управляючим обласною конторою направлялися далі на погодження головою правління Всесоюзного об'єднання «Торгзін» [105, арк. 66].

Однак уже постановою президії ЦКК ВКП(б) і колегії Наркомату робітничо-селянської інспекції СРСР від 20 травня 1932 р. коло співробітників, яким дозволялося видавати щомісячний продовольчий пайок,

розширювалося. Тепер право на нього мали продавці, співробітники шипчандлерств, заготівельних пунктів і валютних кас. Сума пайка складала 12 крб. золотом зі 100% надбавкою. Загальна вартість пайка таким чином дорівнювала 24 крб. золотом кожному [105, арк. 56]. До пайка входили лише продуктивні набори. Промислові ж товари видавати категорично заборонялося. На управляючих обласними конторами покладалася персональна відповідальність з питань контролю й обліку пайків.

Згідно цієї постанови управляючі облконтор «Торгзін» зобов'язувалися забезпечити негайну видачу продовольчих пайків уже за травень 1932 р. Решта співробітників системи «Торгзін», у тому числі й керівництво, права на пайки не отримали. Така постановка питання та намагання запобігти зловживанням і убезпечити себе від зайвої відповідальності, змусила правління Всесоюзного об'єднання «Торгзін» звернутися до НК РСІ з клопотанням дозволити отримувати пайки всім співробітникам підприємства.

В очікуванні вивчення цього питання компетентними органами і зважаючи на звичне у вирішенні таких питань зволікання, правління Всесоюзного об'єднання запропонувало управляючим облконторами здійснити заходи з організації закритих розподільників товарів, столових, буфетів тощо. Ці заходи мали бути погоджені з місцевими органами постачання та місцевими робітничо-селянськими інспекціями.

У великих містах усі отримувачі пайка прикріплювались до спецстолових, кошти на відкриття яких надавало Всесоюзне об'єднання в Москві. Співробітникам з периферії надавалися компенсації на проїзд громадським транспортом. Співробітникам зі шкідливими умовами праці надавалася щорічна тритижнева відпустка та пляшка молока щодня. Діти співробітників «Торгзіну» безкоштовно утримувалися в дитячих садочках. З 1932 р. відповідальним працівникам контор надавалася матеріальна допомога на лікування. Особам, що займали керівні посади в системі «Торгзін», за розподілом надавалися путівки на лікування у санаторіях Кавказу. У разі

смерті керівних працівників похорон влаштовувався за рахунок контор, а сім'ї отримували матеріальну допомогу в сумі 2 тис. крб. [237, с. 101].

Розмір та склад пайка не були сталими. Наприклад, у жовтні 1932 р. спочатку вартість пайка не могла перевищувати 12 крб. золотом. Його вмістом були: 1 кг вершкового масла, 1 кг копченостей, 4 кг борошна пшеничного, 2 кг макаронів, 1 кг рису, 5 банок рибних консервів, 1 кг оселедців, 1 кг сиру голландського, 1 кг цукру, 100 г чаю, 1 брусок господарського мила, 2 бруски туалетного мила [1, арк. 16]. Змінювати склад пайка суворо заборонялося.

У листопаді 1932 р. голова правління Всесоюзного об'єднання «Торгзін» А. Сташевський листом повідомив управляючих обласних контор про те, що йому вдалося переконати компетентні органи в необхідності дозволу на видачу пайків певним категоріям управлінського апарату обласних контор «Торгзіну». Цей крок, на його думку, мав позитивно вплинути на вирішення питання формування якісного кадрового складу організації та поліпшення роботи «Торгзіну» загалом [109, арк. 80]. Однак цей фонд був досить обмеженим і відповідальність за його правомірне використання покладалася на керівництво Всесоюзного об'єднання. Тому обласні контори отримали в середньому по 10–12 таких пайків.

З квітня 1933 р. підхід до формування пайків став диференційованим. Тепер його розмір і вміст залежали від виконання відділом, де працював співробітник, чи магазином валютного плану. Так, завідуючий відділенням, відділом, продавці претендували на пайок від 4 до 10 крб., директор магазину, його заступник від 6 до 12 крб., головний бухгалтер від 6 до 10 крб., а за кожні 5% чи 10% перевиконання плану доплачували від 0,25 до 0,5 крб. золотом. Подібна практика максимально ускладнила можливість для отримання пайка приймальниками цінних металів та контролерів скупних пунктів і кас. Для того, щоб оцінщик отримував пайок у розмірі 12 крб., він мав обслужити за місяць 4,2 тис здавальників, тобто не менше 150 осіб у день [194, с. 52].

Відсутність належного обліку і контролю товарів давала можливість співробітникам ставати співучасниками зловживань і спекуляції. Прорахунки в організація торгсінівської системи створювали сприятливі умови існування для різного роду ділків, які максимально використовували своє становище в системі і вчасно виходили з неї, отримавши максимальний зиск. Цим і пояснювалися ті величезні недостачі, за якими «... оселедці вимірялися в метрах, а взуття в кілограмах» [56, арк. 4]. За десять місяців (липень 1931 – квітень 1932 рр.) в Універмазі №1 м. Харкова змінилося п'ять директорів. При цьому магазин передавали один одному на ходу, без належного переобліку.

У січні 1934 р. до всіх республіканських, крайових та обласних контор Всесоюзним об'єднанням «Торгсін» була надіслана інструкція про порядок видачі диференційованих пайків працівникам системи «Торгсін». Усі інструкції, які видавалися раніше, тепер скасовувалися. Новим документом дозволялося отримувати пайки співробітникам торгівельної мережі в залежності від відсотка виконання індивідуального місячного плану. Визначалися норми і розміри пайка: за перевиконання плану пайок видавався за нормою «Г»; виконання плану від 80 до 100% – за нормою «В», виконання плану у 61–79% – за нормою «Б» і при виконання плану нижче 60% – по нормі «А». Пайки видавалися згідно наведених вище у таблиці даних, за виключенням імпортованих товарів і перероблених з імпортованої сировини, продаж яких здійснювався за існуючими цінами [30, арк. 119]:

Таблиця 2

Пайкова норма 1934 р.

№ з/п	Назва товару	Пайок «А» на:	Пайок «Б» на:	Пайок «В» на:	Пайок «Г» на:
1.	Борошно	52 коп.	65 коп.	78 коп.	78 коп.
2.	Цукор	28 коп.	42 коп.	55 коп.	64 коп.
3.	Кондвироби	–	50 коп.	80 коп.	82 коп.

4.	Крупи та макарони	17 коп.	34 коп.	38 коп.	42 коп.
5.	Масло вершкове	75 коп.	95 коп.	1,50 крб.	1,60 крб.
6.	М'ясо або риба	30 коп.	30 коп.	40 коп.	50 коп.
7.	Ковбаса і копчен.	70 коп.	70 коп.	1 крб.	1,4 крб.
8.	Консерви	–	35 коп.	50 коп.	1 крб.
9.	Яйця	24 коп.	36 коп.	48 коп.	60 коп.
10.	Мило господарське	15 коп.	24 коп.	32 коп.	32 коп.
11.	Мило туалетне	–	20 коп.	20 коп.	26 коп.
12.	Оселедці	21 коп.	35 коп.	48 коп.	50 коп.
13.	Сухофрукти	28 коп.	24 коп.	40 коп.	66 коп.
14.	Чай	40 коп.	40 коп.	40 коп.	60 коп.

Право на отримання пайка мали директори універмагів, магазинів, продавці, касири, контролери, бухгалтери, завідувачі закупочних пунктів, оцінщики та приймальники дорогоцінних металів. Зокрема, директорам універмагів, магазинів з фактичним оборотом від 20 тис крб. та їх заступникам пайки видавалися не нижче норми «В», норма «Г» видавалася за особливим дозволом управляючих обласних контор, залежно від результатів роботи цього універмагу. Керівники ж магазинів з фактичним оборотом менше 20 тис. крб. та їх заступникам пайки видавалися залежно від проценту виконання закладом плану. Вартість пайка встановлювалася за кооперативними цінами і становила у радянській валюті, включаючи бюджетні націнки: за нормою «А» – 28 крб., за нормою «Б» – 42 крб., «В» – 56 крб., «Г» – 70 крб. [30, арк. 120].

Згідно інструкції керівника валютно-фінансової групи ВО «Торгзін» про порядок видачі пайків окремим торгзінівським співробітникам, з них знімалася вартість товарів за діючими на день видачі преїскурантами цін у семикратному розмірі. Наприклад, набір товарів за продажними преїскурантних цінах «Торгзіну» становила 4 крб. У цьому випадку з

працівника, що одержав пайок, утримувалися 28 крб. Із цієї суми 4 крб. залишалися в розпорядженні магазину, що видав пайок, а 24 крб. вносилися в триденний термін до фінансових органів [30, арк. 116].

За даними завідувача сектором кадрів Всеукраїнської контори «Торгзін» А. Петрушевського, станом на 1 січня 1934 р. загальна чисельність співробітників всеукраїнської мережі сягнула 4180 осіб. Управлінський апарат складався з 150 співробітників, 206 осіб були директорами магазинів або їх заступниками, 1184 продавці, 1083 касирів, 1557 осіб обслуговуючого персоналу [43, арк. 114].

На початку 1934 р. Всеукраїнська контора «Торгзін» нараховувала 20 співробітників. До штату входили комерційний директор та його заступник, керівники відділів промислової та продовольчої груп товарів, бухгалтери, економісти, статисти, обслуговуючий персонал [15, арк. 221]. Щомісячна зарплата співробітників адміністративно-управлінського апарату Всеукраїнської контори «Торгзін» становила 4 805 крб. Крім того, до складу Всеукраїнської контори входили 23 співробітники всеукраїнської промбазис та 8 співробітників торгово-інспекторського апарату Всеукраїнської контори. Витрати на їх щомісячну зарплату складали 9 300 крб. [31, арк. 8].

На підставі наказу Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР від 4 березня 1934 р. був підписаний відповідний наказ голови правління Всесоюзної контори «Торгзін» про звільнення І.П. Львова від обов'язків управляючого Всеукраїнською конторою «Торгзін». На цю посаду було призначено Йосипа Олександровича Братникова, який очолював ВУК до травня 1935 р. Новий керівник відразу взявся за наведення порядку в організації діяльності, зокрема, особливо прискіпливою була увага до роботи обласних контор. Ключовими на порядку денному стали ліквідація недоліків у формуванні кадрової політики та виконання директив правління Всесоюзного об'єднання і Всеукраїнської контори «Торгзін». Інспектори від Всеукраїнської контори у квітні 1934 р. здійснили перевірку роботи відділів кадрів та атестаційних комісій обласних контор. Результати були невтішними. Як виявилось,

атестаційні комісії існували лише формально, облік кадрів належним чином не здійснювався, за що керівники обласних контор отримали суворі попередження [26, арк. 174].

Річ у тім, що обов'язком кожної обласної контори «Торгзін» було проведення самоперевірки кадрового складу. Крім того, діяла атестаційна комісія, яка, до прийняття працівника на роботу, мала би перевірити всі його дані (послужний список, характеристику з попереднього місця роботи, рекомендації членів профспілки тощо). У разі позитивної оцінки атестаційної комісії особа отримувала право оформлятися на роботу в систему «Торгзін». Однак, така організація перевірки кадрів була характерною для міст, і то не завжди добросовісно виконувалася. На периферії ж такої роботи не велося [26, арк. 193].

Для поліпшення ситуації з кадрового забезпечення, у 1934 р. Всеукраїнською конторою «Торгзін» при обласних конторах та магазинах були створені атестаційні комісії, які фільтрували існуючий кадровий склад та новопризначених співробітників. У результаті було звільнено з роботи 185 осіб: 30 осіб було виявлено як «соціально чужий» елемент, 116 осіб – як некваліфіковані співробітники, порушники трудової дисципліни, не на належному рівні обслуговували клієнтів, 37 осіб – за недостачі та надлишки товарів. Співробітники управлінського апарату обласних контор та директори магазинів перебували на спеціальному обліку Всеукраїнської контори «Торгзін» [37, арк. 34].

Упродовж 1934 р. управлінська структура Всеукраїнської контори «Торгзину» розширилася. Крім управляючого конторою та його заступника, до складу ВУК входили відділ управління справами, комерційний, планово-економічний, валютно-фінансовий сектори, центральна бухгалтерія, сектор кадрів, інспекції та юридична частина. Комерційний сектор включав у себе продовольчу, хлібо-фуражну, текстильно-трикотажну, взуттєво-хутрову групи. Загальна чисельність співробітників склала до кінця року уже складала 53 особи [31, арк. 57]. Номенклатура посад обласних контор

призначалася ВУК за погодженням з правлінням Всесоюзного об'єднання і включала посаду управляючого, його заступника, комерційного директора, головного бухгалтера, співробітників валютно-фінансового сектора та сектора кадрів. Директор універмагу з оборотом більше 1 млн крб. в рік призначався Всесоюзним об'єднанням «Торгзін» [20, арк. 391].

У серпні 1934 р. із 39 обласних контор Всесоюзного об'єднання «Торгзін» 7 контролювалося Всеукраїнською конторою. Із 123 міжрайонних баз та 1039 торгових точок Всесоюзного об'єднання 23 міжрайбази та 199 торгових точок підпорядковувалися ВУК. Спад прибутковості Всесоюзного об'єднання спонукав його керівництво заборонити відкриття нових торгових точок. Республіканські контори не мали права приймати самостійне рішення щодо відкриття, ліквідації та передачі пунктів торгівлі без згоди на це голови правління Всесоюзного об'єднання після отримання ним економічно обґрунтованих матеріалів планово-фінансового сектора об'єднання.

Усю свою роботу сектор кадрів Всесоюзного об'єднання «Торгзін» будував під впливом висновків комісії з чистки ВКП(б) і висновків бригади Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР, яка у грудні 1933 р. обстежила його роботу. У кадровій політиці основний акцент робився на розроблені планів підготовки кадрів, здійснення заходів з укомплектування республіканських, крайових і обласних контор керівним складом, забезпечення випуску курсантів по конторам «Торгзін», організація в Одесі курсів шипчандлерів, подальшого здійснення перевірки апарату на предмет його кадрового складу і «...очищення системи від соціально чужих елементів» і некваліфікованих співробітників [26, арк. 78].

Ще грудні 1932 р. Всеукраїнською конторою «Торгзін» перед правлінням Всесоюзного об'єднання було підняте питання про асигнування коштів на перепідготовку та підготовку кадрів по Україні. У першому кварталі 1933 р. правлінням було дозволено використати для цих цілей 3% від загального фонду зарплати, виділених для ВУК. На основі цього розпорядження були організовані курси для підготовки продавців: у Києві –

на 60 осіб, в Одесі – на 60 осіб, в Дніпропетровську – на 30 осіб, у Вінниці – на 30 осіб. Однак виконати програму курсів до кінця не вдалося, оскільки правління кошти на їх проведення було вилучило з бюджету обласних контор. Унаслідок цього проведення курсів було провалено у Дніпропетровську, Вінниці й Одесі. Харківська та Київська обласні контори зуміли з великими фінансовими труднощами довести навчання співробітників до кінця. На початку третього кварталу 1933 р. були організовані курси приймальників золота в Києві для 20 осіб, у Харкові для 18 осіб і для 21 особи в Одесі. Їх підготовка та розподіл за місцем роботи були завершені до кінця кварталу.

У четвертому кварталі правлінням Всесоюзного об'єднання «Торгзін» було виділено кошти на підготовку та перепідготовку продавців і завідуючих магазинами. На ці кошти було організовано у Києві та Харкові курси для 60 директорів магазинів, у Києві, Одесі, Харкові та Дніпропетровську – 120 продавців з відривом і 120 продавців без відриву від місця роботи. В Одесі були організовані також курси шипчандлерів. Варто підкреслити, що шипчандлерів Всеукраїнська контора «Торгзіну» готувала для портів усього Союзу РСР [43, арк. 112]. Однак обмеженість фінансування давалася взнаки. На одного курсанта виділялося 4 крб. добових для харчування і проживання, що було мізерним у порівнянні з тогочасними цінами на ці потреби. Частими були випадки, коли курсанти змушені були залишати навчання через фінансові труднощі.

Наполеглива позиція Всеукраїнської контори «Торгзін» перед правлінням Всесоюзного об'єднання у питанні підготовки і перепідготовки кадрів дала свій результат і у 1934 р. ВУК отримала, хоча і в значно меншій мірі, ніж просила, кошти у сумі 66250 крб. для 3-місячного навчання на курсах підготовки 45 директорів з відривом від виробництва; 4640 крб. для 80 продавців терміном навчання 2 місяці і 6670 крб. для 145 продавців без відриву від виробництва. Також було підготовлено 75 співробітників на курсах іноземних мов. За курсантами зберігалися заробітна плата і пайок.

Забезпечення курсантів гуртожитком та харчуванням покладалося на Всеукраїнську контору «Торгзін» [26, арк. 95].

Однак проблема підготовки та перепідготовки кадрів залишалася ще актуальною і гострою. Зокрема, Одеська і Київська обласні контори у листопаді 1934 р. отримали кошти на підготовку кадрів, але вони належним чином не були використані. Лише по Київській обласній конторі технімум склали 67 осіб із 668 працюючих, по Дніпропетровській – 30 осіб із 240, по Чернігівській – 7 із 165, по Донецькій – 28 із 211, по Вінницькій – 69 із 430 осіб [50, арк. 13].

Організація роботи з розширення мережі потребувала і відповідної підготовки та перепідготовки кваліфікованих кадрів. Особливий акцент у цьому питанні потрібно було робити на периферію. Низька кваліфікація значної частини особового складу співробітників, плинність кадрів негативно відбивалися на якості організації справи, виконанні поставлених завдань та надання послуг. Обласні контори мали потурбуватися про відкриття курсів з підготовки та перепідготовки директорів універмагів та співробітників торговельних точок, фахівців з приймання золота і срібла. До лав останніх планувалося залучити колишніх ювелірів, зубних техніків, годинників та інших спеціалістів суміжних професій.

Навчання групи директорів магазинів розраховувалося на 3 місяці або 75 робочих днів і становив 360 годин навчальних занять. Програма навчання для них передбачала упродовж 45 днів проведення 8 годин теоретичних занять і 30 днів практичної роботи в магазинах. Навчальний план включав дисципліни з організації економіки техніки торгівлі (60 год.), товарознавство (90 год.), економполітики (40 год.), математики і товарного обліку (50 год.), планування та госпрозрахунку (40 год.), іноземної валюти (10 год.), господарського права (10 год.), гігієни і санітарії (10 год.), поточної політики (20 год.), української мови (30 год.).

Організація роботи курсів з підвищення кваліфікації працівників прилавку обласними конторами здійснювалася з відривом та без відриву від

основного місця роботи. За тримісячний термін роботи курсів продавці I, II та III категорій, а також учні мали отримати теоретичні та практичні знання. Групи курсантів формувалися у складі 25–30 осіб. Заняття для груп з відривом від виробництва були розраховані на 3 місяці – 45 днів теоретичних занять та 30 днів практики і вміщувалися у 270 навчальних годин [26, арк. 156а].

Навчання для продавців без відриву від виробництва проводилося через день по 4 години упродовж трьох місяців. Планувалося упродовж 200 академічних годин засвоїти основи товарознавства, проблеми організації технічної торгівлі, математично-торгові обрахунки, радянська економія, здійснити опрацювання теоретичного матеріалу на практичних заняттях та скласти іспити. Витрати на ці потреби, наприклад, Київською обласною конторою передбачалися у сумі 32 944 крб. [26, арк. 155]. Кошторис був складений з урахуванням виплати стипендії для курсантів, що навчалися з відривом від виробництва і складала 260 крб. для директора магазину і 150 крб. для працівника прилавку. Ці суми були еквівалентними їх середньомісячній зарплаті.

Оскільки співробітники «Торгзін» мали справу з іноземними громадянами, гострою була проблема вивчення іноземних мов. Наочним прикладом може служити лист Вінницької обласної контори до Всеукраїнської контори «Торгзін» з проханням асигнування коштів на організацію курсів з вивчення співробітниками обласної контори іноземної мови. Однак у Всеукраїнській конторі були обмежені у коштах, тому заявлені 60 номенклатурних працівників Вінницької обласної контори, що виявили бажання вивчати іноземні мови, отримали відмову. Запропоновано було оволодівати іноземними мовами лише керівному складу обласної контори у складі двох груп: для вивчення німецької або англійської (французької) мов. Групи формувалися не більше, як по 10 осіб. Заняття проводилися 9 разів на місяць по 2 години. Вони мали тривати з 1 жовтня 1933 р. до 1 січня 1935 р. [26, арк. 193].

У першому кварталі 1934 р. було організовано і Всесоюзні курси шипчандлерів. Для цього було залучено 20 осіб з портових міст – Ленінграда (5 осіб), Туапсе (1 особа), Маріуполя (2 особи), Феодосії (1 особа), Батумі (1 особа) та Одеси (10 осіб). Навчальний план передбачав вивчення математики, основ морського права, товарознавства, валютних операцій, англійської мови, шипчандлерства та практичну роботу [26, арк. 313].

Розширення мережі Всеукраїнської контори «Торгзін» на периферії областей та зростання її питомої ваги у виконанні планів залучення валютних цінностей поставило на порядок денний питання про зміцнення управління пунктами торгівлі. Віддаленість від обласного центру не давала повноцінно здійснювати постачання та контроль за роботою універмагів інших міст області. Аналіз діяльності мережі Всеукраїнської контори «Торгзін» за перше півріччя 1933 р. давав підстави для приділення уваги саме периферійним торгівельним точкам «Торгзін». Тому на основі постанови колегії Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР правління Всесоюзного об'єднання «Торгзін» затвердило положення про міські відділення обласних контор [6, арк. 28]. Вони формувалися як філії обласних та республіканських контор, мали укомплектовуватися за рахунок апарату обласної контори. Очолював міський відділ управляючий, який був одночасно і заступником управляючого обласною конторою. Штати міських відділів укомплектовувалися за рахунок апарату обласної контори і включали плановика, фінансиста, товарознавця, бухгалтерів, інспекторів, статиста та обслуговуючий персонал. Планувалося, що у своєму розпорядженні міські відділення матимуть свої міські бази (склади), які постачалися б на основі заявок з центральних баз обласних чи республіканських контор.

Для покращення умов більш гнучкого маневрування з постачання торгової мережі «Торгзін» в Україні основними промисловими товарами, зменшення залишків на місцях та забезпечення швидкого і безперебійного поповнення міжрайонних баз необхідним асортиментом товарів, при Всеукраїнській конторі «Торгзін» в Харкові організували Центральну

Всеукраїнську базу промислових товарів. Одночасно було ліквідовано існуючі до того часу обласні промтоварні бази [33, арк. 106].

Всеукраїнська промтоварна база була цілком самостійним органом Всеукраїнської контори «Торгзін», яка виконувала свої завдання під керівництвом її комерційного директора. Очолював Всеукраїнську промислову базу директор, який призначався Управляючим ВУК «Торгзін». У своїй структурі вона мала текстильно-трикотажний, взуттєво-хутряний, хіміко-фармацевтичний, кустарно-художній відділи.

Свою діяльність Всеукраїнська промислова база здійснювала на основі повного господарського розрахунку, мала завершений торгівельний баланс, який впливав на зведений баланс ВУК «Торгзін». Останній виділяв Всеукраїнській промисловій базі усі необхідні оборотні засоби і відкривав у банку розрахунковий рахунок. Постачання Всеукраїнської промислової бази здійснювалося із Центральної бази Правління Всесоюзного об'єднання «Торгзін», безпосередньо від постачальників на основі укладених договорів, а також від міжрайонних баз за рахунок вилучених залишків.

Фактично Всеукраїнська промтоварна база займалася пересортуванням та розподілом товарів незначними партіями по міжрайбазах. Одночасно вона відповідала і за переробку шкіряної сировини на взуття [39, арк. 2]. За отриманий товар Всеукраїнська промбаза розраховувалася безпосередньо з постачальниками, а за відпущені міжрайбазам товари – розраховувалася з обласними конторами, виставляючи рахунки через банк. Створення Промбази значно сприяло зростанню питомої ваги промислових товарів у загальній їх реалізації. У 1934 р. питома вага промислових товарів загалом по українській мережі «Торгзін» зросла з до 26% проти 8% у 1933 р.

У 1933 р. при Всесоюзному об'єднанні «Торгзін» було створено Центральну діамантову базу, а вже через рік по всьому СРСР діяло біля трьохсот пунктів, що закупували діаманти у населення [202, с. 17].

У травні 1934 р., виконуючи наказ Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР про реорганізацію апарату «Торгзіну», Всеукраїнська контора створила у

своєму складі відділи з галузевими товарними групами та наділила їх відповідними повноваженнями. Зокрема, комерційний відділ включав хлібно-фуражну, продовольчу та промтоварну групи; планово-фінансовий відділ включав групу оперативного обліку, фінансування і витрат обігу та звітно-планову. Також у структурі були бухгалтерія та секретаріат. До керівного складу вводилися посади відповідального консультанта з кадрів та старшого інспектора по боротьбі зі зловживаннями [24, арк. 83].

На виконання рішень XII з'їзду КП(б)У та постанови ВУЦВК від 21 січня 1934 р. про перенесення столиці УСРР з міста Харкова до міста Києва, 24 червня 1934 р. відбувся урочистий переїзд до Києва вищих владних структур. У серпні 1934 р. постало питання і про переведення Всеукраїнської контори «Торгзін» до нової столиці [37, арк. 31].

На кінець діяльності «Торгзін» станом на 1935 р. його структура спеціалізувалася і розвивалася. Центр у Москві включав керівництво (голова і його заступники, консультанти старші інспектори і референти); управління справами (загальна частина, група розрахунку, господарська частина, секретна, юридична частини, експедиція і резерв); товарні галузеві спецконтори (продовольча, різних товарів, текстильно-трикотажна, взуттєва, хутряна, портова), а також контора внутрішнього постачання і транспорту, зведено-плановий і валютно-фінансовий сектори, а також головна бухгалтерія. Периферійна частина «Торгзін» складалася із сорока обласних, крайових і республіканських контор. При обласних конторах працювали товарні бази. Крім того, в структурі «Торгзін» була центральна база і база діамантів у Москві, а також імпортна база в Ленінграді.

Якщо на кінець 1932 р. у системі Всесоюзного об'єднання «Торгзін» працювало 2,6 тис. осіб, то у 1934 р. в одній лише торгівельній мережі було зайнято 22 тис. осіб. Навіть напередодні закриття штат «Торгзін» залишався людним: у жовтні 1935 р. у центральному і регіональному адміністративно-управлінських апаратах працювало 906 осіб, а в торгівельній мережі Союзу РСР – 11 555 осіб [258, с. 358].

Станом на 1 січня 1935 р. Всеукраїнська контора «Торгзін» налічувала уже 3198 працівників. Цікавими є дані про освітній рівень співробітників. Із усієї цієї кількості працюючих в торгзінівській мережі УСРР лише 65 осіб мали вищу освіту, 892 – середню, 2241 особа – нижчу освіту. Іноземною мовою володіли 223 співробітники. Стаж роботи в системі «Торгзін» мали: до одного року – 255 осіб, до трьох років – 296, до п'яти років – 339 осіб. Жінок у системі працювало 1182 особи (37%). Аналіз кадрового складу мережі «Торгзін» в Україні продемонстрував значну плінність кадрів. Станом на 1 січня 1934 р. кількість кадрів було скорочено на 10%, на 1 січня 1935 р. – на 7% і на 1 квітня 1935 р. – на 4,8% [37, арк. 34].

Політика радянської влади з «чистки апарату», у тому числі і в системі «Торгзін», набула до середини 1930-х рр. перманентного характеру. Крадіжки та зловживання його співробітників, притягнення значної кількості працівників облконтор «Торгзину» до відповідальності, серія судових процесів проти них пояснювалися не складною соціально-економічною та політичною ситуацією в країні, а «засміченістю» кадрів «соціально-чужими елементами». Зокрема, керівництво ВУК та обласних контор звинувачувалося у недостатній увазі до підбору кадрів.

Для виправлення ситуації керівництво Всеукраїнської контори «Торгзін» змушене було розробити серію заходів та довести їх до відома керівництва та співробітників усіх обласних контор системи по Україні. Розпорядженням по ВУК від 27 лютого 1935 р. управляючих усіх облконтор зобов'язували переглянути увесь кадровий склад, звільнити з роботи співробітників, які не виконували покладених на них завдань. Необхідно було негайно створити контрольні комісії під керівництвом управляючих обласних контор і упродовж березня–червня 1935 р. перевірити володіння технімумом усіх співробітників системи [50, арк. 13].

По всіх торгових пунктах переформатовувався склад атестаційних комісій, які посилювалися членами компартії. Їх зараховували до номенклатури обласних контор. При обласних конторах створювалися

атестаційні комісії під головуванням управляючого, на які покладалися обов'язки затвердження протоколів первинних комісій, координація їх роботи, перевірка новоприйнятих співробітників магазинів і баз, які були включені в номенклатуру облконтори.

Зі складу співробітників звільнялися особи, що мали в минулому проблеми з законом. До новоприйнятих працівників застосовувалися випробувальні терміни та рекомендації не менше 2 членів партії або профспілки. На кожного співробітника заводилися особові справи. Директори магазинів та баз несли персональну відповідальність за підбір кадрів та належне оформлення на них документів.

Станом на лютий 1935 р. до номенклатури ВУК входили: управляючі обласними конторами, їх заступники, комерційні директори, головні бухгалтери та їх заступники, завідувачі планово-фінансовими відділами, завідувачі спецвідділами, інспектори з кадрів, директори магазинів з квартальним оборотом не менше 50 тис. крб., завідувачі відділами переказів, особливі інспектори, завідувачі прикордонними митними ларьками, директори та співробітники шипчандлерств. Усі вони приймалися на роботу та звільнялися лише з санкції Всеукраїнської контори.

Відповідно до розпорядження Всесоюзного об'єднання «Торгзін» від 22 березня 1935 р. Всеукраїнська контора з 1 квітня була реорганізована в Українське представництво «Торгзін» [50, арк. 21]. Штати Українського представництва формувалися з 10 осіб: уповноваженого, заступника уповноваженого з одночасним виконанням функцій консультанта з продовольчих товарів, старшого консультанта з хлібо-фуражних і м'ясо-жирових товарів, старшого консультанта з планово-фінансових питань, старшого консультанта з кадрів з одночасним покладенням обов'язків інспектора особливої інспекції, старшого економіста, секретаря-діловода, машиністки, шофера, кур'єра-сторожа. Загальний квартальний фонд зарплати встановлювався у розмірі 11 810 крб. [48, арк. 57]. Скорочувалося 12 посад з попереднього складу ВУК. Апарат Промтоварної бази колишньої

Всеукраїнської контори у складі 23 осіб переводився до Київської обласної контори, який також мав бути суттєво скороченим після здійснення відповідної інвентаризації.

Отже, ключовим чинником у розвитку системи «Торгзін» та її поширенні на територію України стало формування дієвої торгівельної мережі та належне кадрове забезпечення. Створення системи «Торгзін» розпочалося у Москві з формування його правління, яке поширило свою діяльність і на радянські республіки, призначивши там своїх уповноважених з обмеженими функціями, підпорядкування яким республіканських контор було номінальним. Україна стала другою, після СРСР, радянською республікою, що мала добре розвинену торгівельну мережу, пік результатів діяльності якої припав на голодні 1932–1933 рр. Організація діяльності Всеукраїнської контори «Торгзін» та її обласних осередків на пряму залежали від позиції правління Всесоюзного об'єднання у Москві. Основним критерієм у формуванні кадрової політики системи була партійна приналежність, за національним складом переважали євреї. Регулярні «чистки» апарату «Торгзін» органами ОДПУ від «соціально-чужих» елементів спричиняли кадровий голод, долати який керівництво намагалося системою стимулюючих заходів.

2.3. Грошові знаки, ціни та система розрахунків

Система розрахунків – одне з найбільш масових явищ будь-якого підприємства. Розрахунки в системі «Торгзін» були пов'язані з оплатою клієнтами товарів і послуг, що надавалися цією організацією. Розрахунки і платежі, як відомо, здійснюються за допомогою грошових коштів. З утворенням у середині 1930 р. «Торгзін», який з самого початку своєї діяльності був зорієнтований на обслуговування іноземного покупця, то і розрахунки за товари здійснювалися в іноземній валюті.

На початку травня 1931 р. обласні контори «Торгзін» отримали лист від Всесоюзного об'єднання із зазначенням того, що обслуговування іноземців тепер переставало бути основним завданням організації, оскільки реалізація товарів серед цієї категорії покупців здійснювалася переважно на радянську валюту. Торгівельні операції з іноземцями здійснювалися наступним чином: різноманітні товари продавалися без обмежень і у будь-якій кількості іноземцям за умови, що розрахунок ними здійснювався ефективною іноземною валютою або радянськими червінцями інвалютного походження, у разі пред'явлення обмінної квитанції Держбанку [102, арк. 5]. Бували випадки, коли й самі організації, у яких працювали іноземці, зверталися з проханням забезпечення їх необхідними товарами через систему «Торгзін».

Однак до кінця травня 1931 р. правління Всесоюзного об'єднання «Торгзін» пішло ще на більші спрощення торгівельних операцій. На, так звану, ефективну (іноземну) валюту товари відпускалися в усіх його пунктах торгівлі усім покупцям без винятку і без пред'явлення документів про її походження. Обмінні квитанції мали пред'являти лише іноземці [102, арк. 42].

10 грудня 1931 р. була прийнята постанова Раднаркому СРСР про початок торгівлі на побутове золото. Вартість золотих предметів, що здавалися населенням, визначалася вмістом у ньому золота і його ціни, вираженої в червінцях по паритету. Річ у тім, що особи, які здавали побутове золото, не отримували за нього готівку, яку моли б тратити в магазинах або заощаджувати. З ними розраховувалися короткочасними паперовими зобов'язаннями, які мали право обігу лише в системі «Торгзін», або на «чорному» ринку, яким він обріс. Перед Всесоюзним об'єднанням постало завдання, яке полягало в тому, щоб для осіб, які здавали золото до «Торгзін», розробити нову форму розрахунків через, так звані, забірні книжки. Однак їх підготовка, друк і розсилка вимагали часу, тому в дію вводилися тимчасові квитанції або ордери для тих клієнтів, які здали золото, але не мали наміру отримати товар відразу [103, арк. 210].

Торгзівівських золотих карбованців, про які у той час багато говорили, насправді не існувало. Так називали умовну розрахункову одиницю. У якості платіжних засобів, що засвідчували здачу валютних цінностей, в «Торгзіві» використовувалися квитанції Держбанку про переведення чи розмін валюти, карбованці валютного походження, іноземна валюта, чеки іноземних банків, трaвeлeрс-чеки Держбанку, золоті монети царської чеканки тощо.

У кінці 1931 р. з'явилися «Товарні ордери «Торгзів» (ТОТ), або бони «Торгзіву». Вони випускалися номіналом 1, 3, 5, 10, 20 і 50 копійок і 1, 3, 5, 10 і 25 крб. Ордери друкувалися на папері з водяними знаками і виготовлялися на підприємстві Держзнак (Головне управління виробництвом державних знаків, монет і орденів). На усіх ордерах були факсимільні підписи голови правління та члена правління «Торгзів». На зворотному боці всіх ордерів вміщувалися правила їх використання. Товарні ордери копійчаним номіналом випускалися без нумерації з однолітерною серією (наприклад «А»). Товарні ордери номіналом в карбованцях випускалися з однолітерною серією і шестизначною нумерацією (наприклад «А000000»). У кінці 1932 р. товарні ордери 1-го випуску були замінені товарними ордерами 2-го випуску. Тепер уже на усіх ордерах за місцем їх видачі ставилася надпичатка штемпельною фарбою з назвою міста, де ці ордери могли використовуватися [213, с. 52].

«Товарні ордери «Торгзіву» могли отримати лише власники валютних цінностей виключно через приписні каси Державного банку при універмагах «Торгзіву». У тих торгових точках, де не були організовані каси Держбанку, товарні ордери (бони) в обіг не надходили. З цього часу з обігу вилучалися забірні книжки, розрахункові листи, тимчасові ордери та інші документи, які вказували на здачу їх власником до «Торгзіву» цінностей [105, арк. 103].

«Товарні ордери «Торгзіву», окрім реквізитів і форми, повинні були мати також штамп з назвою населеного пункту, де перебували в обігу. ТОТ могли прийматися в рахунок сплати придбаних у «Торгзіві» товарів лише в межах того міста, в якому вони були видані і не могли використовуватися в інших містах. Виключенням були лише відрядження чи переїзд. У таких випадках

ТОТ можна було обміняти у місцевому відділенні Держбанку. У шипчандлерських магазинах, які здійснювали торгівлю на іноземну валюту і бони Радторгфлоту, ТОТ не використовувалися взагалі [104, арк. 33].

Товарні ордери «Торгзіну» були замінником валюти, інвалютних та дорожніх чеків Держбанку, золота в монетах чи побутового золота, а також сум, що підлягали переказу за кордон. Видача ТОТ на радянські гроші заборонялася. Хоча покупці могли повернути не використані ордери, які обмінювалися підприємствами Всесоюзного об'єднання «Торгзін» за місцем видачі ордерів, однак лише на гроші виключно у радянській валюті. ТОТи не мали терміну дії і могли перебувати в обігу до їх вилучення в разі пошкоджень, зношеності або за рішенням Наркомату фінансів СРСР. Заяви про втрату ТОТ також не приймалися.

Товари по ордерах відпускалися лише в межах наявного в магазинах асортименту, виключно із підприємств Всесоюзного об'єднання «Торгзін» за місцем видачі ордера і за цінами, встановленими для його міських магазинів. Спекуляція товарними ордерами «Торгзіну» передбачала кримінальну відповідальність. Ці паперові банкноти неважко було підробити, тому в період масового голодомору фальшування грошей «Торгзіну» досягло свого апогею. Якраз статистика 1932 р. демонструє найбільше підвищення сум, потрачених населенням в «Торгзіні», над сумою виплат населенню за здані цінності (2 млн. крб.) [258, с. 192].

У 1933 р. ТОТи замінили на іменні товарні книжки, які в народі отримали назву «забірні» [258, с. 41, 90]. Товарні книжки виготовлялися підприємством Держзнак за спеціальним замовленням і формою Всесоюзного об'єднання «Торгзін», погодженою з Наркоматом фінансів СРСР. Товарні книжки випускалися серіями, які визначалися граничною контрольною сумою (номіналом) товарних книжок. На книжках вказувалася серія, яка мала окремий літерний шифр. Товарна книжка мала 2 частини: титульний талон і контрольні листи. Граничний термін дії товарної книжки був визначений в 3 місяці, по завершенні якого і при невикористанні здавальником дорогоцінних

металів усієї суми, ця книжка мала бути замінена новою або її дія пролонгувалася відповідним штампом [30, арк. 112].

Товарні книжки вважалися цінним документом. Правління Державного банку отримувало їх на підприємстві Держзнак і розсилало до відповідних пунктів торгівлі, де вони мали зберігатися у вогнетривких шафах. При видачі товарних книжок клієнтам зайві контрольні листи, що перевищували суму квитанції, ордера чи переказу, зрізалися касиром у момент видачі її клієнтові. Книжки могли отоварюватися в будь-якому магазині, за бажанням клієнта, в межах одного міста, де вони були видані. З метою створення максимальної зручності для отоварювання книжок, а також і для обміну невикористаних упродовж 3-х місяців товарних книжок, у магазинах та універмагах створювалися розмінно-обмінні каси.

Пошкоджені книжки активувалися «Торгзіном». Зрізані при видачі і отоварені контрольні листи здавалися у банк. За втрату і крадіжку товарних книжок, призначена особа несла відповідальність у 25-кратному розмірі за номінальною їх вартістю.

Іменна книжка складалася із відривних талонів. Під час сплати за товар в магазині, касир відрізував талони на суму здійсненої покупки. Повністю використані іменні книжки залишалися в магазині в так званій «мертвій картотеці». У 1934 р. товарні книжки зразка 1933 р., так звані купюрні, були анульовані, а замість них введені товарні книжки нового зразка. Разом з ними по всій країні був встановлений і новий порядок, за яким покупці прикріплювалися до магазину. Вони могли купувати товари лише там, де здали цінності [258, с. 90].

Постанова Раднаркому про початок торгівлі на побутове золото, зв'язавши торгзінівський карбованець з червінцем, переносила на нього характеристику грошової одиниці, забезпеченої товаром, дорогоцінними металами і стійкою іноземною валютою по курсу на золото. Однак, це виглядало квазігарантією, оскільки обміняти торгзінівські «гроші» назад, на золото, валюту і цінності, було неможливо.

Золотий радянський карбованець не мав фізичної форми. Він був умовною розрахунковою одиницею, аналогом дореволюційного золотого карбованця – умовною розрахунковою і основною грошовою одиницею Російської імперії. Радянське керівництво запозичило і царський обмінний курс золотого карбованця стосовно долара, який існував ще до Першої світової війни: 1 золотий доллар США дорівнював 1,94 золотого карбованця. Цей офіційний обмінний курс проіснував в Радянському Союзі до середини 1930-х рр., тобто фактично увесь період роботи «Торгзіну». Вартість золотого карбованця була вищою у порівнянні з простим паперовим. Так, золотий карбованець «Торгзіну» офіційно дорівнював 6 крб. 60 коп. простих радянських грошових знаків [258, с. 91]. Фактично ж, так звані «золоті торгзінівські карбованці» були простим папером. Офіційно обміняти золоті карбованці «Торгзіну» назад, на іноземну валюту або цінності навіть в період існування «Торгзіну» було неможливо. Це можна було зробити лише на «чорному» ринку. Золоті карбованці «Торгзіну» мали цінність лише тому, що радянська держава гарантувала, однак лише на короткий термін існування «Торгзіну», можливість купівлі на них продуктів і товарів.

Однак, гроші «Торгзіну» мали термін дії, закінчення якого, якщо покупець не встиг продовжити дію іменної книжки, йому залишалося викинути «золоті» карбованці на смітник. Якщо до закінчення терміну дії «забірної» книжки в магазині не було необхідного товару, то покупцям доводилося брати те, «що дають». «Примусовий асортимент» пропонувався також простроченим, занадто дорогим або «неходовим» товаром. Здача цінностей не гарантувала їх власнику купівлю необхідних продуктів і товарів.

За срібло, платину і діаманти «Торгзін» платив населенню значно менше за світові ціни на них. Радянське керівництво в «Торгзіні» продавало товари своїм голодним громадянам в середньому в 3,3 рази дорожче того, що брало з іноземців, експортуючи ці товари за кордон [258, с. 93].

Окремим питанням розвитку торгзінівської торгівлі були ціни на його товари і мали певні етапи свого розвитку. Перший період існування

«Торгзіну» (1931–1932 рр.) характеризуються ліберальною ціновою політикою. Формально правління «Торгзіну» повинно було надавати преїскуранти цін на затвердження Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР. Однак цього порядку не дотримувалися. Заступник наркома торгівлі Мечислав Антонович Логановський дозволив правлінню «Торгзіну» самостійно регулювати ціни. Це було виключенням та значним привілеєм у період планової директивної економіки та свідчило про те, що керівництво створює для «Торгзіну» умови цілковитого сприяння [258, с. 194].

В усій системі заходів з мобілізації валютних цінностей через «Торгзін», політиці цін безумовно надавалося першочергового значення. При кожному аналізі результатів роботи з виконання валютного плану, особливо при дослідженні причин його невиконання, постійно доводиться мати справу з аналізом тодішньої політики цін, як одним із чинників, що мав безпосередній вплив на фактичні результати торгзінівської діяльності. Це можна пояснити тим, що ціноутворення у системі «Торгзін» не було сформовано в систему заходів, які б напряду тісно пов'язувалися з існуючим на той час в країні ринковим співвідношенням. У переважній своїй більшості випадків ціни спочатку формувалися методом випадковості, потім багаторазово виправлялися, поступово наближаючись до рівня, якого вимагав ринок.

Процес ціноутворення потребує гнучкості. У торгзінівській торгівлі з регулюванням цього процесу запізнювалися, пропускали терміни найбільш сприятливого валютного ефекту. Корегування цін не враховувало особливостей окремих районів, які мали специфічні ринкові умови. У перші роки існування «Торгзіну» диктувалася абсолютно «непорушна дисципліна» єдиних цін в СРСР на всі товари «Торгзіну» [37, арк. 42]. Не враховувався той факт, що ринкові умови різко варіювалися в залежності від регіону. Сам порядок встановлення і зміни цін був надзвичайно централізованим.

Тотальна уніфікація ціноутворення в торгзінівському господарстві здійснювалася і по таких продовольчих товарах, як хліб, м'ясо, молоко, яйця, жири тощо, іншими словами, на продукти, по яких умови постачання

населення різних районів СРСР були абсолютно різним, а звідси, і попит у магазинах «Торгзіну» мав значні коливання.

З початку існування «Торгзін» не отримав право на встановлення і зміну цін. Це питання було виключно у сфері компетенції валютної комісії ЦК ВКП(б) і особливої міжвідомчої комісії при Наркоматі робітничо-селянської інспекції СРСР. Надалі право зміни цін було передано особисто голові Всесоюзного об'єднання «Торгзін» А. Сташевському при збереженні де-юре функцій вказаних вище органів у справі встановлення цін на товари «Торгзіну» [37, арк. 43].

Політика цін у повному об'ємі не була сферою компетенції і Всеукраїнської та Харківської контор. Питання політики цін цілком і повністю регламентувалося правлінням «Торгзіну» в Москві і на думку бригади Комісії з чистки апарату, що вивчала стан комерційної і фінансової діяльності Всеукраїнської і Харківської контор «Торгзіну» у березні 1932 р., регламентувалася вкрай незадовільно та створювала суцільні непорозуміння [56, арк. 27]. Отримані з баз чи від постачальників товари часто не супроводжувалися рахунками або специфікацією, а, відповідно, і без означення собівартості. Тому Всеукраїнській конторі доводилося встановлювати ціни методом порівняння з розцінками інших схожих товарів, або за аналогією з розцінками на такі ж раніше отримані товари.

Цінову політику в системі Всеукраїнської контори «Торгзін» можна було б назвати «кустарщиною». Відсутніми були будь-які натяки на її гнучкість. Бюрократизм, байдуже ставлення до запитів населення, невідповідність якості товарів – ось ключові характеристики ціноутворення в торгзінівській системі. Невідповідність цін призводила до значного затоварювання магазинів, зниження товарообігу тощо [1, арк. 14].

Крім того, політика цін «Торгзіну» була не узгоджена з місцевою ринковою кон'юнктурою. Це створювало величезні черги біля магазинів «Торгзіну» за окремими видами товарів, які потім можна було вигідно перепродати на чорному ринку за спекулятивними цінами. На початках

роботи «Торгзіну» спекулянти скуповували борошно по 200 – 300 пудів в одні руки, та з великим зиском перепродували його потім втридорога на місцевому ринку.

Ціни на продаж товарів встановлювалися і змінювалися правлінням «Торгзіну» самостійно. У грудні 1932 р. при правлінні «Торгзіну» було утворено Бюро цін. Однак уже у травні 1933 р. за наказом наркома зовнішньої торгівлі Аркадія Павловича Розенгольца при Наркоматі зовнішньої торгівлі СРСР була організована Рада цін, яка повинна була диктувати ціни правлінню Всесоюзного об'єднання «Торгзін». Бюро цін «Торгзіну» на менше двох разів у квартал повинне було звітуватися перед Радою цін при НКЗТ про зміни цін і кон'юнктури ринку.

Створення Бюро цін і Ради цін зробило процес ціноутворення менш маневреним, але більш контрольованим. Однак проблема ціноутворення на товари «Торгзіну» так і залишалася до кінця не вирішеною. Бюрократизація, структурна ієрархія, неформальність відносин між «Торгзіном» і Наркоматом зовнішньої торгівлі СРСР розтягували процес ціноутворення і адекватної реакції на нього відповідальних органів.

Як виявилось на перевірку, Рада цін була малоефективною, працювала не регулярно. «Торгзін» продовжував, в окремих випадках на свій розсуд, знижувати ціни в обхід встановлених лімітів. До Ради цін звертався лише при розгляді питань щодо ціни на товари гострої необхідності – борошно, крупи, цукор тощо.

При зниженні цін «Торгзін» керувався в основному даними про доповнення валютного плану і вимогами відділень про зниження цін на ті чи інші товари, без належної перевірки і обліку дійсного стану ринку, попиту і товарних запасів. Недопустимою була абсолютна відсутність погодження планів продажу промислових товарів між «Торгзіном» і комерційною частиною Наркомату постачання СРСР.

Тепер тільки голова «Торгзіну» мав право змінювати ціни на товари. Керівництво країни вимагало, щоб торгзінівські магазини стали самими

дорогими магазинами на відміну від магазинів відкритого доступу та ринкової торгівлі. «Торгзін» повинен був додавати в цінах на свої товари коефіцієнт «дефіцитності, сезонності і монопольності» [258, с. 195].

У середині серпня 1933 р. відбулося засідання членів Ради цін за участі заступника Наркома зовнішньої торгівлі М. Логановського, де ключовим було питання про зниження цін на борошно, крупи та взуття з 1 вересня 1933 р. У прийнятому рішенні було встановлено знижки на продукцію борошномельної промисловості на рівні 40%, а на сорти вищої якості – на рівні 20–25%.

Гострою була проблема з вирішенням долі ціни на взуття. Річ у тім, що для учасників наради не було таємницею питання незадовільної якості взуття, що випускалося державними підприємствами і надходило до пунктів торгівлі «Торгзину». Оскільки взуття кустарних підприємств було дешевшим і значно кращої якості, то було вирішено ціни на взуття державних підприємств знизити на 25%, а кустарних – на 10%, зрівнявши їх між собою. Державні підприємства, які випускали продукцію для мережі «Торгзину», підлягали постійному і посиленому контролю з боку останнього [160, с. 144].

Очевидна шкода від ціноутворення у системі «Торгзін» змусила від неї в принципі відмовитися. Тому, у вересні 1933 р. колегія Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР «Постановою про роботу «Торгзину» в другому півріччі 1933 р. – першому півріччі 1934 р». схвалила взятий раніше курс на зниження цін по всій групі товарів, зокрема на борошно і крупи та пропонувалося і надалі дотримуватися червневого рівня реалізації товарів. Профільний наркомат закликав також «Торгзін» періодично переглядати прейскурант цін за всіма видами товарів та зобов'язував щомісячного вносити свої пропозиції щодо цінової політики в Раду цін [158].

Відмова від уніфікації цін виразився в черговому обмеженому числі територіальних поправок. Аналіз ситуації щодо політики цін дав і Уповноважений Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР при уряді УСРР М. Каттель. У листі на ім'я Наркома зовнішньої торгівлі СРСР А. Розенгольца він вказував на зайву і шкідливу зацентралізованість апаратом правління

Всесоюзного об'єднання цінової політики. На думку чиновника, цінова політика в системі «Торгзін» мала бути гнучкою, відповідати кон'юктурі ринку, якості і стану товарів тощо [20, арк. 486]. Районування цінової політики мало б значно більший ефект, ніж абсурдне збереження єдиних для всього Союзу РСР цін, особливо на товари продовольчої групи.

Цінова політика безпосереднім способом впливала і на так званий «курс» торгзінівського карбованця. Суть ситуації полягала в тому, що кожне суттєве зниження цін на товари підвищеного попиту або дефіцитні товари супроводжувалося підвищенням «курсу» торгзінівського карбованця. Його підвищення відбувалося і за умови, коли кон'юнктура ринку робила існуючі продажні ціни «Торгзін» досить низькими і сприятливими для спекуляції. Уповноважений Наркомату зовнішньої торгівлі пропонував підвищувати ціни на товари, що користувалися підвищеним попитом і дефіцитні на ринку [20, арк. 487]. Це мало б вплинути на зниження спекулятивного «курсу» торгзінівського карбованця.

Однією із ключових проблем відсутності очікуваної результативності діяльності системи «Торгзін» був низький рівень товарообігу. Його уповільнення із запланованих 90 днів до 350, а за окремими групами промислових товарів і до 550 днів, призводила до того, що, не дивлячись на зниження цін, залишки товарів у торгзінівській торгівельній мережі станом на початок січня 1934 р. становили аж 34,7 млн крб. [138]. Цей показник дорівнював піврічному запасу, а за деякими видами промислових товарів ці залишки складали більше річного запасу реалізації. Заморожування в мережі «Торгзін» значної маси гостродефіцитних товарів було вкрай нормальним явищем радянської торгівлі.

Для ефективної діяльності системи «Торгзін» боротьба з таким ганебним явищем повинна була б вестися не лише шляхом вилучення товарних залишків, а й з використанням заходів, які б забезпечували зростання їх успішної реалізації. Аналіз архівних документів дозволяє стверджуватися в думці, що основною причиною низького рівня реалізації промислових товарів

через мережу «Торгзіну» була неправильна цінова політика. Тут «Торгзін» не мав твердої системи і чіткої методології її побудови. Ціни «Торгзіну» будувалися на основі ще довоєнної цінової політики і піддавалися потім не загальному перегляду, а ситуативному коригуванню на окремі види товарів. Таким чином утворювалася різниця між цінами «Торгзіну» і цінами ринку у співвідношенні 1:10, а часом і 1:50. У такий спосіб формувалася ситуація, за якої здавач цінностей не лише не був основним споживачем товарів «Торгзіну», але часто виступав продавцем товарних книжок, або товарів «Торгзіну».

Система цін «Торгзіну» мала включати і стимулювання купівлі 1–2 нерентабельних товарів, і посилення спекуляції цими товарами. Замість того, щоб розвернути реалізацію товарів по системі широкої номенклатури, «Торгзін» став каналом викачування на ринок дефіцитних товарів. В аналітичній записці про роботу «Торгзіну» в 1933 р. начальник сектору зовнішньої торгівлі Держплану СРСР С. Гінзбург вказував, якщо у 1932 р. за наявності гострого дефіциту низки товарів і відсутності розгорнутої комерційної торгівлі така система роботи ще мала якесь оправдання, то на початку 1934 р. вона явно не відповідала загальним умовам торгівлі в країні і не забезпечувала завдань максимального залучення валютних цінностей. На його думку, система цін «Торгзіну» повинна була забезпечувати здавачеві валюти приблизно однакову рентабельність купівлі товарів з тим, щоб він не вдавався до спекуляції бонами, або створювати невігідність купівлі промислових товарів за коефіцієнтом 1:15 порівняно з товарами, які давали коефіцієнт 1:50. Чиновник застерігав, що дилема, перед якою доводилося опинятися потенційному здавальнику валюти – перепродажу бонів або невігідної купівлі промислових товарів – призведе до скорочення їх контингенту [138].

До числа суттєвих дефектів роботи «Торгзіну» варто було б віднести і відсутність належного погодження між системою реалізації товарів через систему «Торгзін» та експортом. Недостатнє узгодження з експортом полягало

перш за все в тому, що «Торгзін» накопичував значні залишки товарів, які могли б бути імпортованими. Особливої уваги потребувала політика цін «Торгзіну», оскільки вона не відповідала рівню реалізації цін експорту. Розрив валютної ефективності реалізації «Торгзіну» і експорту прослідковується за допомогою наступних даних:

Таблиця 3

Політика цін «Торгзіну» 1934 р.

	Ціни «Торгзіну»	Ціни експорту	Ціни «Торгзіну» у % до цін експорту на Захід
Масло вершкове	550	324	170,0
Махорка	12	3	400,0
Цукор	300	91	330,0
Олія рослинна	400	105	331,0

З цього приводу свою позицію висловив Наркомат зовнішньої торгівлі СРСР вустами начальника сектору зовнішньої торгівлі Держплану СРСР С. Гінзбурга. На його думку, зниженням «Торгзіном» ціни на олію, махорку і цукор та незначним підвищенням на вершкове масло, можна було б збільшити ресурси експорту за рахунок жирів тваринного походження і збільшити збут «Торгзіну» по олії, махорці та іншим товарам. У сумі, загальний валютний ефект від цього лише зріс би [138]. Відсутність узгодженості між цінами «Торгзіну» і валютною ефективністю експорту призводив до того, що «Торгзіном» стимулювався збут товарів, які відносно ефективними були б і в експорті держави, і навпаки, збут малорентабельних при експорті товарів внаслідок високих цін «Торгзіну» якраз і затримувався.

Бажання держави отримати максимальний зиск від ситуації голодомору змушувало правління «Торгзіну» упродовж голодного 1933 р. двічі підвищувати ціни на основні продукти харчування. За офіційним курсом обміну золотий карбованець «Торгзіну» був у 6,6 рази дорожчим простого

радянського карбованця, а за ринковим курсом голодного 1933 р. він був дорожчим радянського карбованця у 60–70 разів [258, с. 195]. Однак різке підвищення цін не вплинуло на купівельний попит голодного населення. За такого співвідношення цін і валютного курсу населення, яке віднесло до «Торгзіну» найбільшу кількість своїх цінностей, отримало найменшу кількість продуктів.

Поява продуктів харчування на ринках весною–літом 1933 р. знизилася ажіотаж у крамницях «Торгзіну», що, у свою чергу, змусило його керівництво піти на зниження цін у два-три рази. Держава не могла змиритися з таким станом речей, оскільки ціни на дорогоцінні метали і каміння залишилися на тому ж рівні. Така кон'юнктура ринку працювала на покупця, який за зданим ним коштовності міг придбати відповідно в 2–3 рази більше товарів.

Означена політика цін в торгзівській системі викликала незадоволення в керівництва держави. Низькі ціни на товари її продовольчої групи породжували спекуляцію цими товарами на ринку і змушували керівництво «Торгзіну» вдаватися до збільшення продовольчої товарної маси (круп, борошно, цукор тощо). У той же час високі ціни на промислові товари, у порівнянні з цінами, які мали місце в комерційних магазинах Наркомату постачання СРСР, робили не вигідним їх купівлю в «Торгзіні», гальмували їх реалізацію і приводили до нерентабельності вкладених у них «Торгзіном» засобів.

Співвідношення цін на продовольчі і промислові товари свідчило про те, що власнику валюти вигідніше було придбати в магазинах «Торгзіну» продовольчі товари, реалізувати їх на ринку, а промислові товари купувати в комерційній мережі. Комерційні ціни на промислові вироби орієнтувалися на ціни центрального універмагу Мосторгу, який реалізовував товари за самими високими цінами. У порівнянні ж із цінами відкритої мережі комерційних магазинів і кооперації, ціни «Торгзіну» були значно вищими. Крім того, в практиці «Торгзіну» були випадки абсолютно необґрунтованого зниження цін в окремих районах без врахування ринкової кон'юнктури.

Такі «перекоси» у політиці цін затримували реалізацію промислових товарів. Наприклад, якщо за 1933 р. план реалізації по хлібо-фуражній групі був виконаний на 87%, по інших продовольчих товарах на 63,6%, то, наприклад, по взуттю – лише на 38%, по текстилю – на 41%, по господарським товарам – на 42%. При цьому не варто забувати, що в самому плані реалізації промислових товарів відводилося лише 29,3% у порівнянні з продовольчими товарами. Загалом, за 1933 р. «Торгзіном» було всього реалізовано товарів на суму 105 144,6 тис. крб., із них продовольчих товарів на суму 85 908,4 тис. крб. (81,7%), промислових товарів – на суму 19 236,2 тис. крб. (18,3%).

Тому з початком 1934 р. уряд розпочав жорсткий контроль торгзінівських цін. Уже у січні 1934 р. питома вага продовольчої групи товарів зменшилася до 74,2%, однак ще втричі перевищувала реалізацію промислових товарів. В обороті продовольчих товарів ключову позицію займало борошно, переважно низьких сортів, склавши 41%, крупи – 12,3%, цукор – 12%, масло вершкове – 9%, олія – 4%, решту 20% склав інший, менш затребуваний асортимент товарів.

Спеціальна комісія з цін при Раді праці й оборони була створена в лютому 1934 р. До її складу увійшли представники Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР, Наркомату робітничо-селянської інспекції СРСР, Держбанку, Наркомату фінансів СРСР і правління Всесоюзного об'єднання «Торгзін». У березні 1934 р. ця комісія здійснила інспекцію цін «Торгзіну» і визнала їх зниження безпідставним. Наркомат зовнішньої торгівлі СРСР і правління Всесоюзного об'єднання «Торгзін» були позбавлені права ціноутворення. Тепер право встановлення рівня цін покладалося на Комітет цін і товарних фондів РПО, а Раднарком СРСР затверджував так званий «мінімум цін» на кожний вид товару, нижче яких ціни на торгзінівські товари не повинні були опускатися.

Така постановка питання та стабілізація постачання і розвиток торгівлі відкритого доступу призвели до подальшого падіння попиту на товари та рентабельності системи «Торгзін». «Торгзін» з самого початку задумувався не

як комерційна, а як валютна організація. Тому результати роботи системи «Торгзін» оцінювалися, головним чином, з точки зору залучення валютних цінностей, а не комерційної реалізації товарів. Підвищення цін і падіння «курсу торгзінівського карбованця» вказували на те, що ці заходи не тільки не сприяли зростанню надходжень валютних цінностей, а, навпаки, викликали певне гальмування цього процесу. Закономірність цього явища полягала в тому, що падіння «курсу торгзінівського карбованця» обумовило посилення отоварювання забірних книжок, які осіли на руках населення і, відповідно, зменшило стимул до здачі нових цінностей. Результат реалізації товарів по суті був зовнішнім ефектом, який приховував собою цілком несприятливий фактичний стан у справі залучення нових цінностей. Спроби знизити ціни на товари не дала бажаного ефекту. Попит на товари в «Торгзіні» продовжував падати. Такий стан справ змушував керівництво країни задумуватися про доцільність подальшого існування «Торгзіну». Ніяка зовнішня перебудова товарообігу «Торгзіну» не могла бути визнана позитивним фактом, якщо вона не супроводжувалася зростанням надходжень нових цінностей і розширенням бази для виконання валютного плану. Операції «Торгзіну» переставали бути засобом виконання валютного плану і ставали комерційним трюком, який втратив свою валютну суть.

25 травня 1934 р. на ім'я Управляючого Всеукраїнської контори «Торгзін» був адресований лист від голови Правління Всесоюзного об'єднання з повідомленням про запровадження докорінних змін у порядку розрахунків зі здавальниками цінностей, покупцями товарів у магазинах «Торгзіну» за іноземну валюту та отримувачами переказів [48, арк. 25]. Суть змін полягала в тому, що з 1 липня 1934 р. по Харківській обласній конторі, з 15 липня – по Київській і Одеській, а з 1 серпня – по всіх інших пунктах розрахунки по всіх торгівельних точках, що не перебували на закінченій бухгалтерській звітності, отоварювання мало здійснюватися в день здачі цінностей, не допускати видачі товарів в різні терміни. У магазинах же із закінченою звітністю отоварювання за квитанціями здійснювалося у той же

день в магазині, де здавалися цінності, також не допускаючи видачі товарів у різні терміни.

Особам, які здавали цінності на суму більше 1 крб., видавалися іменні розрахункові книжки з їх отоварюванням тільки тим магазином, що видав книжку. Заяви про втрату книжки не розглядалися. Термін дії книжки – 3 місяці з дня видачі, після цього в невикористаній сумі книжка підлягала перереєстрації або заміні на нову. Іменні розрахункові книжки виготовлялися на підприємстві Держзнак у Москві за спеціальним замовленням і формі, наданих Всесоюзним об'єднанням «Торгзін». Книжки «Торгзіну» отримувалися із Держзнаку правлінням Держбанку і розсилалися по торгових точках апаратом Держбанку. Іменні розрахункові книжки могли видаватися міжрайбазами, магазинами та універмагами у великих містах, а також їх філіями. У підзвітних магазинах, палатках, ларьках і при роз'їзній (фургонній) торгівлі розрахункові книжки не видавалися [143, с. 5.]. Вони були двох видів: від 1 крб. до 10 крб. і від 10 крб. до 100 крб. Книжки кожного зразка мали буквенний шифр (літер) і порядкову нумерацію. Буквенний шифр визначав область (край), в якій книжка підлягала отоварюванню. Права частина вміщувала розрахункові талони.

Книжка складалася із 6 смуг: перша (верхня) смуга мала лівий титульний талон і правий контрольний ордер, які визначали приналежність книжки її власнику та загальну суму, на яку здавальник міг отримати товар. Решта п'ять смуг слугували для отоварювання цієї книжки і склалися з лівої частини, яка служила реєстрації отоварювання. Середня частина являла собою контрольну стрічку з цифрами, які служили оперативним контролем за залишками по книжці і відвернення зловживаннями з книжками (виправлення неотоварених залишків) з боку їх власників.

У містах, де були постійні значні контингенти отримувачів переказів, мали виділятися спеціальні магазини для обслуговування таких клієнтів, а в інших випадках отримувачі переказів закріплювалися за одним із діючих магазинів. У разі купівлі товарів за іноземну валюту, здача видавалася

дрібними купюрами інвалюти або іменними розрахунковими книжками «Торгзіну». Отоварити існуючі до цього часу товарні книжки «Торгзіну», що перебували на руках покупців, здійснювалося до 15 серпня 1934 р., або їх можна було потім обміняти, але не пізніше 1 вересня 1934 р. Потім неотоварені книжки підлягали анулюванню.

Перекази, що надходили з-за кордону, зараховувалися на особисті рахунки адресатів з видачою їм іменної розрахункової чекової книжки. Ця книжка прикріплювалася до одного якогось магазину і була чинною до її повного отоварювання, без встановлення терміну дії. У містах, де контингент отримувачів закордонних переказів був значним, для торгівлі на іноземну валюту виділялися спеціальні магазини, які підпорядковувалися міській чи обласній конторі «Торгзіну».

Всесоюзне об'єднання «Торгзін» намагалося демонструвати гнучку політику цін, навіть їх зниження на окремі групи товарів. Ринкова кон'юнктура в усіх районах з більшості товарів була досить неоднорідною, особливо це стосувалося продовольчої групи. За такого стану справ співробітники «Торгзіну» мали усіма можливими засобами протистояти спекуляціям, часом підвищуючи ціни на дефіцитні товари. Однак такі дії радше були виключенням, ніж правилом. У переважній своїй більшості обласні контори торгували товарами за заниженими цінами. З одного боку, це створювало їм можливість уникнути затоварювання магазинів, з іншого – зменшення розмірів отриманої виручки. Часто окремі керівники та співробітники облконтор практикували торгівлю за заниженими цінами на дефіцитні товари, надаючи можливість спекулянтам скуповувати ці товари в торгзінівських магазинах, а потім перепродувати їх на ринку і мали від того неабиякий зиск.

Опублікування у грудні 1935 р. постанови уряду про закриття «Торгзіну» спровокувало «купівельний ажіотаж» та новий виток зростання цін. Покупці намагалися витратити торгзінівські гроші, які ще залишалися на руках, а держава – максимально «викачати» з населення іноземну валюту. Ціни зросли

на продовольчі товари в середньому на 20%, а на товари промислової групи – на 40%. На думку О. Осокіної, підвищенням цін у той момент, коли населення не могло більше зволікати з покупкою, радянське керівництво знову довело, що соціалізм не цурався ринкової підприємливості, якщо «бізнесменом» виступала сама держава [258, с. 198].

Гра держави з цінами «Торгзіну» породила спекуляцію. Були створені умови, коли власники золота і валюти могли вигідно для себе придбати в «Торгзіні» продукти харчування, продати їх на ринку і на виручені кошти в комерційних магазинах купити промислові товари. Постановою РНК СРСР від 14 листопада 1935 р. була призупинена діяльність Всесоюзного об'єднання «Торгзін». Не отоварені до 1 січня 1936 р. книжки «Торгзіну» можна було обміняти в касах Держбанку до 1 липня 1936 р. із розрахунку один радянський карбованець за золотий торгзінівський, що засвідчило черговий визиск населення [258, с. 479].

Отже, особливість організації та діяльності системи «Торгзін» спонукала до запровадження нею власних грошових знаків, здійснення виключної цінової політики та системи розрахунків. В усій системі заходів «Торгзіну» з мобілізації валютних цінностей політиці цін надавалося першочергового значення. Процес ціноутворення тут був далеким від досконалості, не мав гнучкості, був надзвичайно централізованим та уніфікованим.

РОЗДІЛ 3

ДІЯЛЬНІСТЬ МЕРЕЖІ «ТОРГЗІН» В УКРАЇНІ

3.1. Джерела доходу української мережі «Торгзін»

У 1930-х рр. СРСР став вагомим, постійним і активним гравцем світового ринку дорогоцінних металів та антикваріату. Внутрішній ринок країни був чітко орієнтований на вирішення головного завдання: вилучити ці предмети у населення з найменшими затратами та акумулювати їх в уповноважених організаціях для подальшого експорту за конвертовану валюту. Якщо у 1920-ті рр. радянські правоохоронні органи широко практикували пряму конфіскацію ювелірних виробів у представників колишніх «експлуататорських класів», «нетрудових елементів», храмів та монастирів, то на початку 1930-х рр. до справи взявся більш гуманний «Торгзін».

Основними джерелами доходу системи «Торгзін» стали прийом від населення золота, срібла, цінностей, антикваріату, приватні валютні перекази з-за кордону, організація торгівлі з іноземцями. Усе це було додатковим позабюджетним прибутком для радянської держави і стало можливим завдяки голодомору, створеному її ж органами влади. Саме в умовах масового голоду держава відкрила для себе можливість віджати у населення останнє, що було десь приховане до кращих часів або «на чорний день». У важкі для народу часи першої половини 1930-х рр. торгівельні пункти «Торгзіну» залишалися практично єдиними закладами відкритої торгівлі, де кожен, незалежно від походження, міг купити необхідні товари. «У «Торгзінах» золоті хрести чи сережки обмінювали на кілька кілограмів борошна чи жиру. Вчитель одержав 50 грамів цукру, брусок мила і 200 грамів рису за срібний долар» [221, с. 70]. У такий спосіб шанси на життя отримали і громадяни, яких радянська держава зарахувала до «соціально й

класово ворожих елементів» та позбавила матеріальної підтримки, а також українські селяни – безпосередні виробники хліба, яких держава позбавила можливості користуватися заробленим важкою працею.

Перепусткою до магазинів системи «Торгзін» для радянських громадян ставали наявність валютних цінностей – золота, срібла, платини, діамантів та іноземної валюти. Тільки не всі верстви суспільства в рівній мірі могли скористатися «дарованими» державою можливостями. Якщо віднесені до категорії «колишніх» мали дорогоцінні метали та сімейні цінності, які обмінювали на необхідні в період голодомору продукти, то українські селяни з роду-віку таких речей не мали і були залишеними радянською державою один-на-один перед загрозою страшної голодної смерті. З одного боку, це виглядало як помста за непокору, з іншого – намагання забрати останнє. Тому, як справедливо зазначає В. Марочко, валютні плани, враховуючи світові ціни того часу, можна відчутти на «вагу золота», а сума мобілізованої у такий спосіб валюти, якщо розділити її подушно серед померлих від голоду українських хліборобів, засвідчує ціну їхнього життя в грамах золота. Уся система «Торгзину» нагадувала жахливий аукціон, на терезах якого зважували життя і смерть, тому що декілька золотих грамів від нагрудного хреста чи шлюбної обручки не вистачило б родині селянина, яка нестерпно голодувала упродовж двадцяти місяців [231, с. 95].

Через мережу «Торгзину» держава купувала у населення цінності дешевше світових цін на них, а продавала продукти і товари своїм співвітчизникам в рази дорожче того, що брала з іноземців за кордоном [258, с. 12]. За короткий термін свого існування «Торгзін» викачав у населення цінностей на суму біля 300 млн. золотих крб, що за офіційним курсом того часу становило 150 млн. дол США. 44% у цій виручці складало побутове золото і монети, здані радянськими громадянами [258, с. 46].

Недорід кінця 1920-х – початку 1930-х рр., політика державної хлібозаготівлі, колективізація та розкуркулення змусила населення голодних регіонів нести до «Торгзину» не лише валюту і золото, а й срібло, інші

коштовності та прикраси, антикварні речі тощо. Автором ідеї продажу товарів в обмін на побутове золото був директор Московського універмагу №1 Єфрем Курлянд, який у березні 1931 р. звернувся з цією пропозицією до Наркомату зовнішньої торгівлі. У липні 1931 р. керівництво Одеської обласної контори «Торгзін» також звернулося до правління Всесоюзного об'єднання з проханням надати дозвіл на скуповування, окрім побутового золота, ще й срібла, платини та коштовного каміння [105, арк. 30]. На початку листопада 1931 р. Політбюро ЦК ВКП(б) доручило Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР організувати в магазинах «Торгзіну» скупку побутового золота в обмін на товари. Спеціальна комісія у складі А. Розенгольца (Наркома зовнішньої торгівлі), Г. Гринька (Наркома фінансів), О. Серебровського (Союззолото), М. Калмановича, Т. Дерібаса (ОДПУ) мала визначити райони діяльності «Торгзіну» зі скупки золотих виробів та спосіб розрахунку. У результаті, 10 грудня 1931 р. була прийнята постанова №1123 за підписом заступника голови Ради Народних Комісарів СРСР В. Куйбишева «Про надання Всесоюзному об'єднанню «Торгзін» права здійснення операцій з купівлі дорогоцінних металів (золота)» [63, арк. 31].

Торгзінівською мережею золото приймалося у вигляді побутових виробів, брухту, монет старої царської чеканки, ювелірних і художніх виробів, золотих злитків, шліхту (піску), самородків тощо. Вартість дорогоцінних металів визначалася, виходячи з відсоткового складу чистого металу і його ціни, що виражалася в червінцях за паритетом. «Торгзін» за цією постановою отримав право особам, які йому здавали золото, відпускати на відповідну суму товари зі своїх магазинів нарівні з тими особами, які ці товари купували за іноземну валюту. Тому уже в січні 1932 р. постановою Наркомату робітничо-селянської інспекції СРСР заборонялося здійснення торгівлі в мережі системи «Торгзін» на радянську валюту [105, арк. 66]. Скасовувалися усякі ліміти. За порушення приписів постанови винні притягувалися до кримінальної відповідальності. Усі дозволи надані раніше

експортним організаціям (Експортліс, Експортнафта, Експортхліб тощо) на торгівлю за радянську валюту, тепер скасовувалися.

Отримані Всесоюзним об'єднанням «Торгзін» дорогоцінні метали здавалися до Державного банку СРСР. Ці операції здійснювалися за його валютним планом і звільнялися, як і його обіг по інвалютних операціях, від усяких державних, місцевих та інших податків і зборів. Мосторг і Держбанк, у свою чергу, були зобов'язані надати на вимогу Всесоюзного об'єднання «Торгзін», наявних у них спеціалістів-оцінщиків золота.

У Наркоматі зовнішньої торгівлі СРСР та в правлінні Всесоюзного об'єднання досить обережно підходили до питання операцій зі сріблом, хоча керівництво Одеської обласної контори уже з весни 1932 р. переконувало у доцільності розширення операцій з дорогоцінними металами: «... Хоча ціни на зовнішньому ринку на срібло постійно зазнають змін, однак тут воно купується за ціною, яку ми захочемо встановити. В оплату за нього ми даємо наші товари за нашими цінами, що перевищують ціни на зовнішніх ринках» [104, арк. 30]. Таким чином, описана процедура обміну і реалізована керівництвом дещо пізніше, давала чималий економічний ефект за будь-якої кон'юнктури ринку.

У листопаді 1932 р. «Торгзину» все ж таки було дозволено приймати срібло. Здачі до приймальних пунктів «Торгзину» не підлягали лише церковне начиння та викрадені речі. Вважалося, що, оскільки церква націоналізована державою, її майно також належить державі. Якщо такі предмети здавалися приватною особою, вони підлягали конфіскації, а особа притягувалася до відповідальності [32, арк. 244]. Описи викрадених речей передавалися оцінювачам або приймальникам, які зобов'язані були вилучати ці речі, а тих, хто намагався їх продати об'єднанню – затримувати [20, арк. 132].

Щоб розуміти масштаби та ціну вилучених у населення цінностей, необхідно знати ціну одного грама дорогоцінних металів, за якою здійснювалася закупка приймальними пунктами «Торгзину», а також ціни

світового ринку. У першій половині 1932 р. прийом золота та срібла здійснювався хаотично, але колосальні пропозиції дорогоцінних металів від населення та рівень світових цін на них зумовили торгзівську цінову політику. У грудні 1932 р. за грам срібла (брухту) 84 проби давали 1 крб. 25 коп., а так зване «банківське срібло», тобто монети старого карбування, коштували: від 1 крб. 15 коп. до 1 крб. 30 коп. В одному карбованці старого зразка містилося 18 грам срібла, а його лігатурна вага мала 20 грам. Монети від 10 до 50 коп. мали 1,8–9 грам срібла. На Нью-Йоркській біржі за 1 грам срібла давали 1 крб. 80 коп. Відтак 1 карбованець старого карбування, куплений за 1 крб. 30 коп. у голодних людей, давав «Торгзіву» серйозний прибуток. Ця організація платила за срібло значно менше світових цін, тому що ціна срібла порівняно з дореволюційними роками зменшилася втричі, що, власне, спонукало населення здавати саме золото. У Нью-Йорку за 1 кг срібла платили 17 крб, а за 1 кг золота – 1300 крб. [231, с. 95]. Надприбутки, які приносила система «Торгзів», стають очевидними.

З часом «Торгзів» став приймати у населення антикваріат та твори мистецтва. За виручені кошти дозволялося придбати товари у магазинах системи «Торгзів» нарівні з покупцями, які тут отоварювалися за іноземну валюту. У результаті, уже за перший квартал 1932 р. державі вдалося отримати більше 75 млн. крб. Лише третину від цієї суми складали прибутки від портової торгівлі і перекази з-за кордону, решта – операції з золотом [258, с. 50].

Голод, що вирував в країні, сприяв тому, що «Торгзів» купив у населення по СРСР монет старої чеканки майже на 45 млн крб., чим перевищив вільну купівлю Держбанку першої половини 1920-х рр. «Торгзів» перевищив показники Держбанку і в скупці побутового золота. У той час, як Держбанк за період 1921–1928 рр. купив у населення лише 11 т «вагового золота», «Торгзів» за чотири роки роботи (1932–1935 рр.) скупив майже у шість разів більше – біля 64 т [258, с. 48].

Правлінням Всесоюзного об'єднання «Торгзін» торгово-фінансовий план для Всеукраїнської контори на 1932 р. був визначений у сумі 11 905 тис. крб. Після лютневих змін структури деяких відділень та зростання надходжень цей план було збільшено до 13 205 тис. крб. Намагаючись вислужитися перед московським керівництвом та розраховуючи на подальше розширення мережі, в середині 1932 р. ВУКом було скореговано торгово-фінансовий план і визначена сума у 16 760 тис крб., а постановою Української економічної наради ця цифра взагалі була доведена до 18, 5 млн крб. Хоча фактично було мобілізовано 10,9 млн крб., що склало 59,3% від планового завдання [55, арк. 3–4]. Якщо брати окремо кожний із вказаних варіантів контрольних цифр, то виконання виражалося наступним чином:

Таблиця 4

	План	Виконання за 10 м-ців		% виконання валютного плану	% виконання плану реалізації
		валютного плану	плану реалізації		
Правління ВО	13205	10972	10729	83,1	81,3
ВУК	16760	10972	10729	65,5	64,0
УЕН	18500	10972	10729	59,3	58,0

Найбільшим джерелом надходжень системи «Торгзін» в УСРР став прийом від населення золота та дорогоцінних монет старого карбування, які люди в голодну зиму 1932 р. масово несли до закупівельних пунктів в обмін на хліб. Наприклад, в Харкові та Одесі частка надходження валюти від реалізації побутового золота у цей час склала 44–47%. Ці показники були вищими від загальносоюзних, засвідчували масштаби трагедії українського населення та цинізм держави у її торгах з власним народом на життя і смерть. Українські обласні контори «Торгзін» за дев'ять місяців 1932 р. заготовили золота на 3,5 млн. крб. (чекану – на 1,2 млн та лому – на 2,3 млн крб.). УСРР

забезпечила більше, ніж п'яту частину всієї закупівлі золота по Союзу РСР цього періоду [238, с. 227].

З лютого 1932 р. Всеукраїнська контора «Торгзін» була переведена на самостійне кредитування, при цьому був виділений оборотний капітал, який майже повністю пішов на покриття заборгованості правлінню Всесоюзного об'єднання за взаємозаліками. Пізніше цей оборотний капітал мав зміни і у червні-липні та стабілізувався на цифрі 625 тис. крб. при заборгованості банку в 674 тис. крб. За нормальних умов це становище полегшувалося б тим, що у ході роботи в усіх українських обласних конторах осідали б значні накопичення прибутків від реалізації товарів. Однак цим конторам доводилося працювати в ненормальних умовах. Постійне надсилання в Україну товарів за заявками, які до того ж не користувалися попитом, призвели до того, що на складах та базах знаходилася значна кількість неходових товарів ще з попереднього 1931 р. Недовиконання плану реалізації товарів, незначна питома вага в оборотах товарів промислової групи створили ситуацію заморожування значних засобів у цих товарах [55, арк. 10]. Украй уповільнений товарообмін у торгзінівській системі України пояснювався застоєм промислових товарів, які не користувалися попитом через низьку якість, високі ціни та не сезонність постачання.

За планами об'єднання, валютні надходження від скупки цінностей та золота у 1932 р. мали принести 20,9 млн крб., тобто 14,9 млн крб. за побутове золото і 6 млн крб. за золоті монети). Однак підсумки року здивували результатом. Об'єднання отримало 26,8 млн. крб. – 19 млн. крб. за побутове золото і 7,8 млн. крб. за золоті монети, що склало майже 21 т чистого золота. Частка Всеукраїнської контори «Торгзін» у цих показниках склала 13%. Лише за січень–вересень 1932 р. в Україні було придбано золота на суму 3,5 млн. крб. Операції зі сріблом, розпочаті у грудні 1932 р., до кінця року дали можливість скупити 18,5 т на суму 254 тис. крб. [231, с. 96].

Такі темпи заготівлі «Торгзіном» цінних металів навіть не наvertsали державних мужів на думку про заходи з подолання продовольчої кризи та

надання допомоги населенню. Вибрана стратегія ставала безпрограшною. Штучне створення продовольчого дефіциту, який держава компенсувала торгзівським достатком, давав їй можливість викачування з голодних громадян усі валютні цінності. Зростання масштабів голоду було пропорційним зростанню прибутків «Торгзіву».

Виконання українською мережею «Торгзів» валютного плану було на контролі політбюро ЦК КП(б)У. Тому, уже 10 грудня 1932 р. Всеукраїнській конторі ЦК КП(б)У було доведено план на наступний 1933 р. у сумі 35 млн крб. [4, арк. 1]. Ця сума була практично втричі більшою за розміри фактичного надходження валюти у 1932 р. Для виконання накреслених цифр плану передбачалося розширення торгівельної мережі, збільшення динаміки валютних надходжень, розширення номенклатури цінностей, кон'юнктури попиту і купівельної спроможності населення, забезпечення товарами, що користувалися найбільшим попитом, підвищення якості обслуговування тощо. У липні 1933 р. за вказівкою П. Постишева було заборонено використовувати співробітників «Торгзіву» для участі у хлібозаготівлях, оскільки «мобілізація валюти» вважалася важливішим державним завданням. Спочатку масово і насильно позбавляли селян хліба, а потім змушували їх викуповувати ними ж вирощений хліб в обмін на золото [231, с. 95].

На 1933 р. було заплановано надходження побутового золота на 125% більше попереднього року. Це зростання могло бути обумовлене обов'язковою наявністю в достатній мірі продовольчих товарів, задоволення потреби в якому стимулювало притік цінностей. Крім того, тенденції до збільшення притоку побутового золота, особливо чеканки, стало можливим завдяки розширенню торгівельної мережі та наближенні її до сільського населення. Саме в його середовищі сподівалися отримати цей вид цінностей.

У голодні 1932–1933 рр. контори «Торгзіву» стали одним із ключових джерел отримання продуктів харчування для голодного населення. У 1932 р. люди принесли до «Торгзіву» майже 21 тону чистого золота, що складало більше половини його промислового видобутку на цей рік. Задоволене таким

результатом, керівництво СРСР на 1933 р. подвоїло «Торгзіну» валютний план. Ставилося завдання скупити золота на 48 млн крб. Загальний же план залучення «Торгзіном» цінностей на цей рік склав 122 млн крб. [258, с. 96].

Наступний 1933 р. мав стати справжнім «зоряним часом» системи. Всесоюзне об'єднання планувало закупити побутового золота на 26 млн. крб, золотих монет – на 22 млн, а срібла – на 40 млн. крб. Усе це разом складало 72% від загального валютного плану. Заготівлі золота у 1933 р. вирізнялися від попереднього року своїми обсягами і темпами. Із запланованих на голодне лихоліття 122 млн крб. цінностей, з них для Всеукраїнська контора «Торгзіну» було встановлено суму в розмірі 35 млн крб, для Московської контори – 29 млн крб. За джерелами надходження валютний план розподілили таким чином: побутове золото складало 26 млн крб, золоті монети – 22 млн крб, срібло – 40 млн крб, грошові перекази – 14 млн крб, а решту – портові операції тощо. За перший квартал 1933 р. планували «стягнути» 32,2 млн інвалютних крб, тому «розверстали» план по облконторах таким чином, що для Північного Кавказу була визначена сума у 300 тис., для Москви – у 7 млн, для Харкова – 2,4 млн, для Києва – 2,5 млн, для Вінниці – 1 млн, для Дніпропетровська – 1,1 млн, для Маріуполя – 250 тис., для Всемолдавської контори «Торгзіну» – 50 тис. крб. [231, с. 96] .

Пік розквіту системи «Торгзін» припав на голодний 1933 р. У цей період спостерігалася низка суттєвих досягнень у питанні розгортання діяльності, розширилася географія розміщення пунктів торгівлі, досягла вона і віддалених від центральних адміністративних одиниць населених пунктів. Це, у свою чергу, відобразилося на загальному об'ємі залучення «Торгзіном» валютних цінностей.

У 1933 р. число крамниць Всесоюзного об'єднання «Торгзін» досягло 1,5 тис. У цей рік голодомору населення здало до «Торгзіну» майже 45 т чистого золота і більше 1 420 т чистого срібла. У період 1933–1934 рр. цінності, «заготовлені» «Торгзіном» покрили майже третину затрат на промисловий імпорт. За об'ємами валютної виручки в 1933 р. «Торгзін»

зайняв перше місце в країні, обігнавши експорт зерна, лісу і нафти [258, с. 108].

Надходження валютних цінностей до «Торгзіну» за 1933 р. склало 106,5 млн крб., а враховуючи різницю у вартості золота і срібла 116,6 млн крб. проти 49,3 млн крб. у 1932 р. Річний план «Торгзіну» в сумі 120 млн крб. був виконаний на 97%. Такі результати роботи «Торгзіну» були забезпечені розширенням торгівельної мережі по Союзу РСР з 402 точок станом на 1 січня 1933 р. до 1477 – на 1 січня 1934 р. [138].

Усього за 1933 р. люди віднесли до «Торгзіну» 1730 т срібла, отримавши за нього 23,4 млн крб. З урахуванням вмісту золота в лігатурі срібла і різниці між закупочною і світовою ціною, за якою держава продавала срібло за кордоном, дійсна вартість срібла, зданого населенням у 1933 р., становила 27,7 млн крб, а «навар» держави – 4,3 млн крб. у валюті [с. 126 Осокіна, Золото]. Такий підхід свідчив, що керівництво держави не було зацікавлене в стабілізації продовольчої політики, оскільки ситуацію голоду можна було використовувати для викачування з населення цінностей. Цілком справедливий висновок В. Марочка про те, що хлібозаготівлі та золотозаготівлі здійснювалися принципом управлінської рознарядки, з небувалим цинізмом та зухвальством конкретних їх виконавців. Вони фактично були ланками одного ланцюга більшовицької політики щодо населення [231, с. 101].

За результатами року реально вдалося «мобілізувати» золота на потреби індустріалізації на 58 млн. крб. (38,7 млн. побутове золото, 19,3 золоті монети), а це мінімум 45 т, та срібла на 23,4 млн. або 1730 т. У свою чергу Всеукраїнська контора «Торгзін» скупила золота на 10,7 млн. руб. (5,6 млн. побутове золото, 5,1 млн. золоті монети), а срібла – на 4,3 млн. Найбільше цінностей з коштовних металів здали до «Торгзіну» мешканці Харківської, Київської та Одеської областей. На відповідні облконтори припадало 66,3% всіх надходжень побутового золота, 64,3% золотих монет старого карбування та 73,8% срібла [46, арк. 50].

Окреме питання – походження цінностей, які населення несло на скупку до «Торгзіну». Не завжди це були сімейні реліквії. Часто це були речі, здобутті незаконним, а то й кримінальним шляхом. Цю проблему ілюструють, наприклад, доповідні записки співробітників правоохоронних органів про масові випадки обкрадання храмів [160, с. 145]. У багатьох селищах колишньої Житомирської губернії пани та інші заможніші дореволюційні мешканці були римо-католиками. На місцевому католицькому цвинтарі їх часто ховали із золотими перстнями та іншими цінностями. У голодні 1932 – 1933 рр. селяни потайки відкривали могили і за коштовності, добуті там, купували в «Торгзіні» їжу. Завдячуючи таким діям смертність там була меншою, ніж в інших областях [221, с. 140].

У 1932 р. люди купили в «Торгзіні» товарів на суму більше 50 млн. крб., а в 1933 р. – 106, 5 млн. крб. У ці голодні роки продукти становили 80% усіх проданих тоді «Торгзіном» товарів. Лідером продаж було борошно, переважно дешеве житнє і пшеничне низьких сортів, яке склало 40% від загальної маси проданих у 1933 р. «Торгзіном» продуктів харчування. Однак, починаючи з червня місяця обороти «Торгзіну» по СРСР стали знижуватися і до кінця 1933 р. досягли рівня, який не забезпечив у перспективі відповідний об'єм роботи у наступному 1934 р. Про ці тенденції свідчили наступні цифри:

Таблиця 5

Залучення валютних цінностей системою «Торгзін» у 1933 р.

Період	План	Виконання	% виконання
1 півріччя	60 000	60 476,7	100,7
3 квартал	35 000	27 151,8	77,5
4 квартал	27 000	18 816,9	69,6

Надходження валютних цінностей до «Торгзіну» у січні з 6,4 млн. крб. у січні 1933 р. зросло до травня, коли воно склало 12,2 млн крб., а потім розпочалося зниження, яке у грудні досягло 6,2 млн крб. [136].

Падіння валютних надходжень в другій половині 1933 р. не можна відносити до вичерпування валютних ресурсів у населення. Вивчаючи цифри надходження валютних цінностей до «Торгзіну» за окремими видами необхідно зважити, що суттєві зміни в 1933 р. мали місце по іноземній валюті, переказах і сріблу. Варто підкреслити, що прийомка срібла розпочалася лише у 1932 р. Стосовно іноземної валюти і переказів, то розміри операцій за цими видами надходжень були відносно стабільними за абсолютним рівнем. Надходження золота коливалося відповідно до загального об'єму операцій «Торгзіну». Четвертий квартал 1933 р. за питомою вагою окремих видів цінностей характеризувався тими ж цифрами, що і увесь рік в цілому. Іншими словами, причина зниження надходжень в четвертому кварталі не може пояснюватися вичерпуванням валютних ресурсів у населення.

Таблиця 6

Цінності, що надходили у 1932–1933 рр.

	1932 р.		1933 р.		IV квартал 1933 р.	
	млн. крб.	% до підсумку	млн. крб.	% до підсумку	млн. крб.	% до підсумку
Золото старої чеканки	7777,3	15,6	19318,7	18,1	3435,0	18,3
Золото лом	19045,9	38,7	3887,2	36,3	6076,4	32,3
Срібло	404,2	0,3	22952,1	21,6	4200,3	22,3
Іноземна валюта	9886,9	20,1	8686,5	8,2	1702,3	9,0
Перекази	10316,4	21,0	13836,0	13,0	3003,4	16,0
Інше	1861,6	3,0	3063,1	3,9	339,5	2,1
Усього	49292,3	100,0	106359,2	100,0	15616,9	100,0

З покращенням врожаю в другій половині 1933 р. ажіотаж зі здачею цінностей і купівлею продуктів харчування став спадати, зріс попит на делікатеси та товари непродовольчої групи [258, с. 190].

У серпні 1933 р. Наркомат зовнішньої торгівлі СРСР надав дозвіл Всесоюзному об'єднанню «Торгзін» приймати діаманти. Спочатку було дозволено це робити в трьох містах: Москві, Ленінграді і Харкові. Перші результати були обнадійливими і у вересні 1933 р. «Торгзін» відкрив Центральний приймальний пункт діамантів, перетворений з часом у Центральну діамантову базу. Та вже через рік по всьому СРСР діяло біля трьохсот пунктів, які закуповували у населення діаманти [202, с. 127]. Для інформування населення про розширення переліку цінностей і можливість їх здавати діаманти заступник голови Всесоюзного об'єднання «Торгзін» М. Азовський у листі до управляючого Всеукраїнською конторою рекомендував через місцеву пресу інформувати населення про закупку діамантів нарівні зі сріблом та золотом [30, арк. 63]. Закупівля ж платини, яка була оправою діамантів, розпочалася лише у 1934 р.

Прийом дорогоцінних металів та діамантів ставив перед керівництвом Всеукраїнської контори «Торгзін» питання про їх належне зберігання та доставка до місця призначення. Слід зазначити, що усі прийняті скупними пунктами у населення діаманти відправлялися до центральної сортувальної діамантової бази Всесоюзного об'єднання «Торгзін». 17 вересня 1934 р. було підписано договір між Всеукраїнською конторою «Торгзін» і Відділенням зв'язку НКВС УСРР про те, що останній брав на себе зобов'язання один раз на декаду (не більше 3-х разів на місяць) доправляти діаманти від скупних пунктів до відповідних обласних контор «Торгзіну», а також із обласних контор до Москви на Центральну сортувальну діамантову базу. У договорі обумовлювалися календарний план, перелік пунктів обслуговування, схема і графік відправки цінних посилок [33, арк. 146].

Акумуляторами діамантів в СРСР слугували кілька організацій: Гохран (Державне сховище цінностей при Наркоматі фінансів СРСР), сюди

потрапляли найбільші та цінні зразки; Комітет резервів при Раді праці й оборони СРСР та кілька контор, що працювали під керівництвом Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР. Оцінка діамантів становила велику проблему через дефіцит фахівців, якісної довідкової літератури та належних фахових інструкцій. Тому закупочним пунктам дозволялося приймати каміння вагою до одного карату. За більші діаманти могли розраховуватися крайові та обласні закупівельні пункти, а саме велике і рідкісне каміння відправлялося на експертизу до Москви. Було розроблено низку преїскурантів, але вони були надто примітивними і неточними. Загальним правилом, яким дозволяли гарантовано уникати помилок при оцінці діамантів, ставало значне заниження закупівельних цін [202, с. 134].

До скупки діамантів уже підійшли серйозніше і з належною підготовкою. Вона здійснювалася в спеціально для цього підготовлених приміщеннях. Для організації заготівлі діамантів були виділені кошти, переобладнано старі приймальні пункти та підвищено заробітну плату оцінщиків. Усього за чотири місяці операцій з діамантами на рахунок Всесоюзного об'єднання «Торгзін» надійшло близько 600 тис. крб.

Закупівельні ціни на діаманти у населення суттєво відрізнялися від цін реалізації їх на зовнішньому ринку у два, а то і більше разів. Підтвердженням може стати лист директора Центральної діамантової бази «Торгзіну», який у квітні 1934 р. повідомляв Наркомат зовнішньої торгівлі СРСР про те, що партія діамантів, закуплена у населення на суму в 104,5 тис. крб., була продана за кордоном за 244,6 тис. крб. Інші партії діамантів, придбані у населення за 35,9 тис. крб. та 132,2 тис. крб., продані були за 70 тис. крб. та 222,7 тис. крб. відповідно [298, с. 86].

За успішну торгівлю коштовним камінням співробітники «Торгзіну», що безпосередньо працювали з діамантами, на початку 1934 р. отримали премії загальним розміром 13 тис. крб. Для заохочення працівників скупних пунктів діамантів та оцінщиків місцевих відділень Держбанку СРСР, що працювали за сумісництвом у скупних пунктах «Торгзіну», була розроблена спеціальна

преміальна шкала. Вона дозволяла за скупки діамантів на суму до 72 крб. на місяць отримати оцінщику пайок на суму 2 крб. У разі перевищення вищезначеної суми закупки, оцінщик отримував додаткову преміальну оплату праці в радзнаках за вказаними в таблиці розмірами [28, арк. 54]:

Таблиця 7

Премії «Торгзіну»

№ з/п	Норми скупки (у карбованцях)	Розмір додаткової премії за кожний карбованець скупки (у копійках)	Загальна сума премії (у карбованцях)
1.	72–100	30	8,40
2.	100–125	35	17,15
3.	125–150	40	27,15
4.	150–175	45	38,40
5.	175–200	50	50,90
6.	200–225	55	64,65
7.	225–250	60	79,65
8.	250–275	65	95,90
9.	275–300	70	113,40

Ціни на діаманти, на відміну від дорогоцінних металів, були досить високими. Наприклад, за карат діамантів круглої форми з певними дефектами в приймальних пунктах «Торгзіну» платили від 12 до 25 крб. Продовгуваті діаманти мали дещо вищу ціну. Їх вартість складала від 15 до 35 крб. Чим більшою була вага каменю, тим більшою була його ціна. Білі ребристі (1–4 карати) коштували 30–60 крб., опуклої форми – 40–80 крб., розлогі – 45–95 крб. За чисті діаманти можна було взагалі отримати до 260 крб. за один карат. Перевезеннями таких діамантів займалася уже не служба фельдзв'язку НКВС, а Наркомат зв'язку з поміткою «особливого значення» забезпечував доставку до Державного банку [238, с. 227].

Вивчення товарної структури, реалізованої «Торгзіном», дає уявлення про зміни загальної динаміки його оборотів за 1933 р. Якщо у 1932 р. 80,7% всієї реалізації «Торгзіну» припадало на продовольчі товари, з яких 64% на одну хлібофуражну групу, то у 1933 р. ситуація виглядала наступним чином [138]:

Таблиця 8

Структура реалізації товарів «Торгзіном» у 1933 р.

	I квартал	II квартал	III квартал	IV квартал	Увесь рік
Усього	26901,6	34442,2	25321,2	18479,6	105144,6
У тому числі борошно і крупи	13770,6	18040,4	10215,4	5425,0	47454,4
Уся реалізація, без борошна і круп	13131,0	16401,8	15105,6	13054,6	57590,2
У тому числі продовольча контора	5125,0	5348,0	5359,0	5031,0	20863,2
Промислові товари	4358,1	5453,7	4607,8	4789,6	19236,2

Отже, із вищезазначеного можна зробити висновок, що основне зростання та коливання оборотів «Торгзіну» у 1933 р. здійснювалося за рахунок хлібних товарів. Реалізація без борошна і круп давала відносно стійкі поквартальні показники, демонструючи незначне зниження в другому півріччі. Природнім виглядає те, що коли потреба населення в хлібові різко впала у зв'язку з новим урожаєм, відбулося згортання оборотів діяльності «Торгзіну» і повернення їх до рівня попереднього року. Звертає на себе увагу і той факт, що питома вага промислових товарів у реалізації «Торгзіну» залишалася досить таки значною і абсолютні розміри продажу товарів промислової групи у 1933 р. навіть були нижчими, ніж у попередньому 1932 р. Підтвердженням означеного висновку є наступні цифри [138]:

Реалізація «Торгзіном» товарів промислової групи

Асортимент товарів	1932 р.	1933 р.
Тканини	8885,6	7897,1
Трикотажні вироби	2361,0	2231,3
Готові вироби	1356,0	997,9
Взуття	2128,8	1747,5
Калоші	699,9	272,5

Упродовж 1933 р. мало місце і уповільнення товарообігу. Замість 90 днів за планом, товарообіг на IV квартал 1933 р. склав 173 днів, а з окремих груп товарів середній товарообіг досягав 300–350 днів, а то й 550 днів. До кінця 1933 р. спостерігалось загальне падіння оборотів системи «Торгзіну» та погіршення якісних показників її роботи. Ці тенденції можна прослідкувати за такими даними [138]:

Таблиця 10

	Витрати торгівлі в млн крб.	% до обігу	Норма, встановлена НКЗТ
I півріччя 1933 р.	36424	60,0	60,0
III квартал 1933 р.	31499	117,0	75,0
IV квартал 1933 р.	29750	160,0	140,0

17 січня 1934 р. відбулося засідання правління Всесоюзного об'єднання «Торгзін», де заслуховувалися звіти Уповноваженого Всеукраїнської контори Й. Братникова та управляючих Одеською, Київською і Харківською обласними конторами. Підведення підсумків за 1933 р. засвідчило, що план залучення валютних цінностей, встановлений правлінням Всесоюзного об'єднання для Всеукраїнської контори «Торгзін» було виконано лише на 68,5%, план Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР – на 88%. Аналіз ситуації показав, що у другому півріччі 1933 р. мало місце суттєве зниження

виконання плану. План реалізації товарів було виконано лише на 65,6% [29, арк. 77]. Причинами виникнення такої ситуації в правлінні ВО вважали не доопрацювання керівництва Всеукраїнської контори та її обласних підрозділів, слабе постачання та маневрування товарами, не повне виконання нарядів, недостатня робота у питанні вивчення попиту та пропозицій, відсутність належної співпраці периферійними закладами торгівлі тощо. За робочого плану у 36 млн крб. і плану Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР у 28 млн крб. кількість товарів, отриманих ВУК відповідало валютній сумі реалізації у розмірі 25,9 млн крб. [20, арк. 482].

Порятунок ситуації з виконанням плану Всеукраїнською конторою «Торгзін» у новому 1934 р. її керівництво бачило у забезпеченні своєчасного постачання товарами. Особливо наголошувалося на постачанні товарів хіміко-фармацевтичної групи, інструментами, радіовиробами та іншими товарами, що не присутні на ринку або були гостродефіцитними.

Вихід із ситуації вбачали також в організації попередніх замовлень товарів. Контроль над ситуацією з виконанням плану могли б дати своєчасні звіти від обласних контор. Особливої уваги потребували пункти скупки цінностей, стан обслуговування в них клієнтів та здійснення заходів із запобігання зловживанням [29, арк. 78].

У наступному 1934 р. ситуація практично повторилася. План зазнав недовиконання [Додатки 3–К]. Серед основних причин невиконання запланованих завдань по Україні в цілому бачили у зриві постачанням тваринними жирами, хлібофуражними та промисловими товарами. Негативний вплив мали зловживання, низький рівень трудової дисципліни, кадрова чехарда та їх низький професійний рівень.

Таким чином, розгортання торгівельної мережі системи «Торгзін» та інші заходи, не забезпечували стійкого зростання діяльності організації. Це зростання хоча й мало місце в окремі періоди, однак носило тимчасовий характер. Економічні проблеми були пов'язані, в основному, з браком продовольства, особливо в голодні 1932–1933 рр.

Скасування у 1935 р. продовольчих карток сприяло появі магазинів «вільного доступу» та селянській торгівлі. Посилився так званий «ситий» попит. Топ-продажом стали делікатеси, вишукані промислові товари, галантерея. Магазины «Торгзіну» знову перетворювалися в заклади елітного валютного попиту, який не міг уже бути масовим. Звіти 1935 р. засвідчують, що «Торгзін» продав населення товарів на суму 41,1 млн. крб. Вперше попит на промислові товари обігнав попит на продовольчу групу (51% проти 49%) [258, с. 190].

Здача срібла до «Торгзіну» у 1934 р., у зв'язку з покращенням продовольчої ситуації в країні і його низькою закупочною ціною, продовжувала падати. За цей рік держава отримала 900 т срібла 84-ї проби, а у 1935 р. і того менше – 225 т. За увесь час «срібної» закупки «Торгзін» заготовив срібла на суму більше 40 млн крб. або біля 3 тис. т (84-ї проби) [258, с. 127].

Не дивлячись на те, що голод відступив, у 1934 р. «Торгзін» було доведено дуже високий план – продати товарів на 100 млн. крб., що практично дорівнювало плану голодного 1933 р. Однак цей план було провалено. Усього за цей рік «Торгзіном» було продано товарів на суму 60,7 млн. крб. Питома вага промислових товарів зросла, але все ж лідером продаж була продовольча група товарів [258, с. 190].

Окремим пунктом в планах «Торгзін» та одним із ключових джерел доходу була торгівля антикваріатом та предметами мистецтва. Якщо антикварним та комісійним магазинам заборонялося торгувати художніми цінностями «експортного» значення, то Всесоюзному об'єднанню дозволялося їх купувати в музеях, магазинах, у пересічних громадян та перепродувати іноземним туристам і експортувати за кордон. «Торгзін» був зобов'язаний належним чином організувати продаж за кордоном творів мистецтва та постійно намагатися «покращити асортимент». Йому було дозволено вилучати навіть рідкісні, найкращі речі. До уваги не бралися

питання нанесення шкоди музейним експозиціям і цінним колекціям [251, с. 91].

На відмінну від провінційних крамниць з брудними прилавками та неохайними і грубими продавцями, в яких голодні і злі селяни вимінювали сімейні прикраси на борошно і товари першої необхідності, торгівля антикварними виробами була привілеєм великих міст – Москви, Ленінграда, Києва. Дзеркальні вітрини, прилавки з делікатесами, стійки з дорогими хутряними виробами та антикваріатом були розраховані на заможного клієнта, орієнтовані на іноземних туристів, які тут отримували унікальну можливість придбати художні та історичні цінності.

Із самого початку свого існування «Торгзін» якраз і задумувався як комісіонер Всесоюзного товариства «Антикваріату», сумнозвісного за продажом за кордон шедеврів провідних музеїв країни. В антикварній торгівлі «Торгзін» користувався особливим статусом з продажу в середині країни товарів експортного значення. Організації, які раніше займалися антикварною торгівлею в СРСР – Мосторг, ЦУМ, Диткомісія ВЦВК – з появою «Торгзіну» втратили цей привілей. Іноземці купували антикваріат лише в «Торгзіні» за валюту або карбованці валютного походження – отримані в результаті легального обміну ввезеної до СРСР валюти. Для цього потрібно було пред'явити документ, що засвідчував легальний обмін коштів [258, с. 136]. Придбання в законний спосіб антикваріату засвідчував рахунок-ліцензія зі штампом «Торгзіну», який новий власник товару мав пред'являти під час перетину кордону на митниці.

Одним із основних каналів постачання «Торгзіну» антикваріатом була і його власна скупка. Оцінщики «Торгзіну» повинні були зберігати цілими найбільш цінні золоті, срібні та платинові вироби, які здавало населення. Правила прийомки цілих виробів свідчать, що «Торгзін» сплачував особам, які здавали прикраси, тільки вартість металу і каменів, фактично не беручи до уваги мистецьку і художню цінність виробів.

Лише у 1932 р. за кордон було відправлено предметів старовини та творів мистецтва вартістю близько 2,6 млн крб. Загалом же у період 1931–1933 рр. СРСР отримав від продажу творів мистецтва, ювелірних виробів та антикваріату лише 5 млн крб. Ці «прибутки» не відповідали тим втратам історичних, художніх та національних цінностей, які понесла культура народів радянських республік. Бум цього культурного розпродажу припав на пік світової економічної кризи. Кон'юнктура ринку та ціни на ці товари не відповідали запропонованому товару.

За період існування «Торгзін» скарбниця СРСР поповнилася валютою та цінностями на суму 287,3 млн крб. люди здали до нього майже 100 тон чистого золота [273, с. 36]. За сьогоднішнім курсом це близько 730 млрд. крб., або 2,5 млрд. доларів. Хоча з часом були отримані дозволи на прийом від населення також срібла, платини, діамантів та іншого дорогоцінного каміння, саме золото зіграло ключові роль в історії цієї організації.

«Торгзін» скуповував у населення золото та срібло за цінами, які були значно нижче світових. За один грам чистого золота Всесоюзне об'єднання сплачувало 1 крб. 29 коп. У період 1931–1933 рр. це відносно відповідало його світової вартості у карбованцях [6, арк. 32]. Золоті монети без видимих дефектів приймалися згідно інструкції Державного банку, а з дефектами – на вагу. З початку 1934 р. світова ціна на золото почала зростати і становила уже 2 крб. 18 коп. за один грам, однак «Торгзін» продовжував його приймати в населення за старою ціною. Таким чином, громадяни не доотримували 89 коп. золотом на кожному зданому грамі. Завдяки таким махінаціям, за підрахунками О. Осокіної, упродовж 1934 – 1935 рр. «Торгзін» приніс державі прибутків додатково на суму від 27 до 30 млн крб. Якщо врахувати, що обмінний курс долара до карбованця був штучним, то ті, хто здавали золото, мали отримувати за кожний грам у 5–13 разів більше, тобто не 1 крб. 29 коп., а від 6 крб. 50 коп. до 17 крб. золотом [258, с. 92].

Світова ціна на срібло у 1932–1933 рр. коливалася у межах 17–19 крб. за кілограм. Однак населення здавало не чисте срібло, а у суміші з іншими

металами. За даними Промекспорту, у кожній тонні лігатурного срібла містилося до 1,2 кг чистого золота та 230 кг міді, за які «Торгзін» не платив. І хоча вартість срібла на світовому ринку у 1934 р. почала зростати і становила у листопаді 20 крб. 50 коп., Всесоюзне об'єднання ціну для своїх клієнтів не піднімало. Таким чином, «навар» об'єднання становив до 40% за кожний зданий кілограм металу. Лише після численних звернень керівництва «Торгзину» та Наркомату зовнішньої торгівлі, Раднарком СРСР дозволив у кінці 1934 р. підняти закупівельну ціну на срібло до 20 крб. [258, с. 96].

Упродовж 1934–1935 рр. Всесоюзне об'єднання відзначилося невиконанням поставлених завдань. Провал валютного плану дослідники пов'язують зі зменшенням зацікавленості населення товарами «Торгзину». У цьому зіграли роль низка чинників, серед яких покращення ситуації з урожаєм 1934 р., що сприяло нормалізації продовольчого питання в країні, різкого скорочення експорту продовольства та припинення діяльності пайкових розподільників. З 1 січня 1935 р. було скасовано карткову систему на хліб, а у жовтні – на м'ясо, жири, картоплю. З'явилися крамниці, універмаги та інші заклади масової торгівлі, що склали конкуренцію торгзівській системі з її примусовим та збіднілим асортиментом.

Валютні заощадження у населення практично вичерпалися. У 1934 р. в об'єднанні планували отримати золота на 45,2 млн крб. та срібла – на 18,2 млн, а наступного року – 13 і 7,5 млн крб. відповідно. Показники виконання планів, у порівнянні з попередніми роками, виявилися значно скромнішими: 1934 р. скуплено золота на 27,5 млн крб., срібла на 12,9 млн, а у 1935 р. – 15,3 та 4,5 млн крб. відповідно. Що стосується даних по Всеукраїнській конторі, то упродовж 1934 р. осередки системи в республіці придбали золота на 3,8 млн крб., а срібла – на 3,1 млн крб. [231, с. 98]. За допомогою системи «Торгзін» до початку 1936 р. потенціал дорогоцінних металів та діамантів, що знаходився на руках радянського населення, був витиснутий повністю. Потреба в подальшому існуванні організації відпала сама по собі.

Цінності, які купив «Торгзін», покрили більше п'ятої частини витрат на імпорتنі закупівлі 1932–1935 рр. – вирішальних років промислового стрибка. У голодному 1933 р. цінності, придбані «Торгзіном», дозволили СРСР оплатити третину, у 1934 р. – більше чверті, а у 1935 р. – майже п'яту частину радянського імпорту промислового обладнання, сировини і технологій. Загалом, золото, отримане від населення «Торгзіном», дозволило профінансувати близько третини витрат на індустріалізацію Радянського Союзу [258, с. 11].

За період з початку 1931 р. і до лютого 1936 р. за здані населенням цінності «Торгзін» виплатив 278,2 млн крб, а продав товарів на суму 275 млн крб. Порівняння виплат і витрат показує, що на руках у населення залишилося нереалізованих грошей «Торгзіну» на суму біля 3 млн. крб. Іншими словами, люди віддали задарма державі біля 2,3 тонн чистого золота. Із закриттям «Торгзіну» в лютому 1936 р. ці гроші стали нікому непотрібними папірцями. Купуючи продукти харчування та промислові товари в крамницях «Торгзіну» люди фактично повернули державі всі торгзінівські гроші, що отримали за свої цінності [258, с. 191].

З 1932 р до 1935 р. Всесоюзне об'єднання «Торгзін» придбало у населення золота на 127,1 млн крб. (еквівалент 98,5 тонн чистого золота), з яких понад 80 млн – надходження побутового золота (більше 60 тонн), а срібла на понад 40 млн крб. або майже 3 тис. тонн. Водночас торговельні пункти системи в Україні лише у 1932–1934 рр. надали державі золота щонайменше на 18 млн крб. (майже 14 тонн чистого золота) і срібла – на 7,4 млн крб. [201].

Однак «Торгзін», як торгова установа, був збитковим. Його ефективність визначалася співвідношенням витрат по торговельній діяльності і прибутків від торгівлі. «Торгзін» працював не на себе, а на державу та індустріалізацію. Він не мав права використовувати скуплені у населення цінності на покриття витрат за свою діяльність і свій прибуток як торговельна установа. Всі цінності передавалися Держбанку, який нараховував

«Торгзіну» лише вартість скуплених товарів у карбованцях. Ці кошти «Торгзін» використовував для закупки промислових товарів. На думку О. Осокіної, заборона використання валютних цінностей для покриття витрат його діяльності стала головною причиною торгівельної нерентабельності «Торгзіну». Збитковість системі «Торгзін» приносив його роздутий апарат, обмежене коло покупців і закритий характер його товарно-грошового обігу [258, с. 229, 230].

Отже, торгзінівська система, що існувала в першій половині 1930-х рр., у часи важкого лихоліття врятувала тисячі людських життів. Однак вона виривала з лещат голодної смерті лише тих, хто мав золото та інші дорогоцінні речі. Більше 80% проданих «Торгзіном» товарів складали продукти харчування, серед яких близько 60% припадало на хліб. За вітриною добрих намірів «Торгзіну» крилися цинічні, чітко окреслені меркантильні інтереси радянської держави.

3.2. Здійснення обмінно-валютних операцій

Одним із напрямів діяльності «Торгзіну» були валютно-обмінні операції, розвитку яких Наркомат зовнішньої торгівлі СРСР надавав особливого значення. За умови належної організації справи, у цьому напрямі діяльності вбачали можливість максимального залучення іноземної валюти. Здійснення таких операцій стало можливим завдяки декретам і постановам радянського уряду ще першої половини 1920-х рр., які дозволили в СРСР вільний обіг валютних цінностей. Відповідно, приватні особи отримали право володіти іноземною валютою та, до певної міри, її накопичувати. Однак, незважаючи на це, держава намагалася жорстко контролювати процес її купівлі та продажу.

Монопольне право на подібні операції мав Державний банк СРСР. Уряд використовував найрізноманітніші заходи для недопущення перетворення іноземної валюти на альтернативу радянським рошовим знакам, які з середини 1920-х рр. почали стрімко знецінюватися. У кінці 1925 – на початку

1926 рр. в країні відбулося згортання легальних валютних операцій та припинення продажу іноземної валюти через банки. Виключенням стала можливість обміну грошей лише у випадку тимчасового виїзду радянських громадян за кордон у справах. Уже з початку 1926 р. Об'єднане державне політичне управління СРСР почало застосовувати репресивні заходи проти валютних маклерів та спекулянтів. У практику входили масові арешти та обшуки громадян, здійснювалася конфіскація усієї виявленої валюти. Такі заходи загнали валюту на «чорний» ринок, або змусили власників надійно приховати її «на чорний день».

Відомо, що у 1928 р. до СРСР із-за кордону ще надійшло 30 млн. крб. Однак з початком «Великої депресії» на Заході, яка боляче вдарила безробіттям по емігрантах, оскільки саме вони надсилали кошти для своїх близьких, потік валютних переказів вичерпався. По переказам з-за кордону до СРСР надійшло лише 10 млн. крб. Крім того, в СРСР ситуація з отриманням закордонних валютних переказів ставала проблемною. Замість надісланої «ефективної валюти» – долари, фунти тощо – Держбанк СРСР пропонував своїм громадянам радянські карбованці за заниженим курсом. У такій ситуації люди почали відмовлятися від переказів, намагаючись отримати валюту іншим, в переважній своїй більшості контрабандним, шляхом [258, с. 147].

Кардинальні зміни в діяльності валютного ринку відбулися після появи Всесоюзного об'єднання «Торгзін». У період його існування уряд надав можливість населенню використовувати валюту в якості засобу розрахунку всередині країни. Влада дозволила переказувати валюту з-за кордону для фізичних осіб на рахунки «Торгзину». Легальних способів поповнення населенням валютних державних накопичень, за виключенням закордонних грошових переказів, фактично не залишилося. Тому перед системою «Торгзін» ставилося завдання працювати на вилучення у населення усіх існуючих цінностей.

Власниками іноземної («ефективної») валюти були іноземні туристи, іноземні фахівці, що працювали на радянських підприємствах. Тому й першими відвідувачами торгівельних магазинів стали закордонні туристи та транзитні пасажери-іноземці закордонних суден. Однак отриманий від такої торгівлі зиск не тамував валютний голод країни, яка стала на шлях індустріалізації. Виходячи з нагальних потреб, керівництво радянської держави пішло на розширення діяльності та формування системи «Торгзін». Вона була покликана до життя радянською владою в період гострого дефіциту зовнішньої торгівлі СРСР, який потягнув за собою валютну кризу. Зростання фізичного об'єму експорту не принесло бажаних надходжень і спричинило дефіцит валюти, необхідної для розрахунків за імпорт промислового устаткування та сировини, яких потребувала соціалістична індустріалізація [258, с. 11].

Бажання отримувати валюту та клопотання населення про дозвіл на вільний обіг валюти змусили радянське керівництво шукати шляхи виходу з ситуації. Торгівельна система якнайкраще підходила для розв'язання проблеми з великою користю для радянської держави. Потік надісланої іноземної валюти для фізичних осіб вирішили пустити через «Торгзін», намагаючись у такий спосіб максимально спрямувати її до державної скарбниці. Замість надісланої валюти радянські громадяни отримували бони «Торгзін» і змушені були купувати товари в торгівельних магазинах за завищеними цінами. Так державою був винайдений надійний спосіб тримати валюту в своїх руках, а населення – на короткому голодному поводку.

Зі створенням «Торгзін» держава продемонструвала своє монопольне право на повномасштабне підприємництво. В океані пайкових розподільників, закритих кооперативів, відомчих столових, в умовах карткової системи існували оазиси відкритої державної торгівлі, де ціни визначалися голодним попитом. Населенню вони давали додаткову можливість вижити, а державі – чималі грошові засоби [254, с. 160].

Партійно-радянське керівництво як у Москві, так і в Харкові чітко для себе усвідомлювало, що населення республіки володіло значною кількістю цінностей, які б могли сприяти торгівинській торгівлі і виконанню валютного плану. Крім того, в Україні, особливо в її Південно-Західній частині, ще за царату мала місце потужна еміграція, а місцеве населення підтримувало зі своїми закордонними родичами міцні стосунки і отримувало від них значні суми переказів. Попередні місяці роботи мережі вказували на можливість і закономірність зростання валютних операцій. Пошук способів отримання додаткових валютних резервів спонукав Наркомат фінансів СРСР з 14 червня 1931 р. дозволити «Торгзину» приймати монети царської чеканки в рахунок сплати за товари. Монети без дефектів приймалися за номінальною вартістю, дефектні – на вагу із розрахунку 1 крб. 29 коп. за грам чистого золота. З листопада 1931 р. політбюро доручило Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР організувати в магазинах «Торгзину» скупку золотих речей в обмін на товари [258, с. 40–41].

Поява такого дозволу породила і проблему отримання якісного та не фальшивого золота. Відповідальність за його скупку лежала на співробітниках приймальних пунктів, оскільки на руках у населення було багато фальшивого золота в різного роду виробках, злитках і самородках. Тому Держбанком СРСР спільно зі Всесоюзним об'єднанням «Торгзін» було підготовлено «Інструкцію з випробування якості золота, що скуповується та розрахунку за нього» [30, арк. 17]. Від оцінювача вимагалось швидке встановлення справжності металу та визначення його проби. Досвідчений фахівець міг відрізнити фальшиве золото від іншого металу з золотим напиленням за вагою. Інші метали (срібло, мідь) завжди поступаються у вазі. Більш ефективним було зробити надріз і капнути азотної кислоти – потемніння вказувало на срібло, позеленіння – на мідь. Золотий предмет потребував також встановлення проби. Ця процедура була складною і тривалою в часі. Справитися з нею, як і з оцінкою золота та знижкою на угар, міг фахівець з досвідом роботи у цій сфері. Інструментами для здійснення

процедури оцінки були кусачки, плоскогубці, викрутки, молоток, магніт, ножиці по металу, напилек, шило, голки. За їх допомогою вчорашні сімейні реліквії та коштовності в руках приймальників та оцінщиків вмиль перетворювалися в дорогоцінний брухт, чим заганялися у психологічний шок їх, тепер уже колишні, власники.

10 серпня 1931 р. наказом по Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР при Всесоюзному об'єднанні «Торгзін» було створено Управління переказів та посилочних операцій, яке пізніше було реорганізовано в Управління закордонних операцій на чолі з заступником голови правління «Торгзін» І.Я. Берлінським. Так держава намагалася взяти під свій контроль отримання громадянами валюти та мати від цього неабиякий зиск. Валютні перекази було вирішено спрямовувати на поточний торгзінівський рахунок або його місцевих філій. Натомість взамін «Торгзін» повинен був видавати вказаним в цих переказах особам набір товарів за преїскурантом, в кількості та асортименті, встановлених «Торгзіном» [1, арк. 87].

Перекази могли бути спрямовані за місцем знаходження будь-якого відділення «Торгзін», яких на той час нараховувалося близько 30. Вони зосереджувалися головним чином у великих населених пунктах СРСР: Москві, Ленінграді, Харкові, Києві, Одесі, Ростові-на-Дону, Тифлісі, Баку, Архангельську, Владивостоці тощо [154, с. 4]. Офіційний курс обміну валют в СРСР у 1931–1935 рр. був таким: 1 фунт стерлінгів коштував 7 крб. 60 коп. золотом, 1 долар США – 1 крб. 94 коп. золотом, 1 рейхсмарка – 46 коп. Отримувачі переказів в Радянському Союзі тоді хоча й були щасливчиками, але це були незначні кошти. В основному вони отримували від 1 до 5 доларів, часом 20 доларів, 50 франків, 5–10 фунтів стерлінгів [28, арк. 75].

З листопада 1931 р. Наркомат зовнішньої торгівлі СРСР взяв курс на заміну посилок з-за кордону продажем стандартних посилок із магазинів «Торгзін» за рахунок валютних грошових переказів. Для зняття можливих претензій з боку закордонних партнерів за порушення міжнародних торговельних угод, НКЗТ СРСР зробив жорсткішою видачу ліцензій і

підвищив митні збори. Задоволення валютних інтересів держави в черговий раз було досягнуто ціною утисків інтересів радянських громадян [258, с. 151].

Однак закордонні перекази спочатку спрямовувалися до Москви, де вони потрапляли до Зовнішторгбанку СРСР, який лише через 5–6 днів, а то й пізніше, спрямовував ці кошти до Харкова на адресу Всеукраїнської контори для українських адресатів. Загалом, процедура тривала близько місяця, хоча отримувачі переказів уже мали на руках повідомлення про переказ і морилися в очікуванні його видачі. Часто бувало, що переказ чи посилка швидше надходили зі США, ніж потім – з Москви. Така організація роботи викликала обурення потенційних клієнтів «Торгзіну», спонукала їх писати скарги відправникам переказів, що, у свою чергу, створювало для організації вкрай негативний імідж. Володіючи ситуацією на місцях та намагаючись її якнайшвидше виправити, управляючі обласними конторами «Торгзін» пропонували перейти на пряме адресування переказів на обласні контори [106, арк. 108]. Це дало б можливість уникнути зайвої бюрократичної тяганини, зберегти клієнтів та збільшити кількість переказів.

Однак негаразди з отриманням радянськими громадянами переказів на цьому не завершувалися. У 1930-х рр. ідентифікувати особу, яка отримала закордонний переказ, можна було за посвідченнями, що видавалися місцевими органами влади і мали тимчасовий характер. Як засвідчує скарга мешканця одного з сіл Автономної Молдавської ССР, співробітники сільських рад при видачі таких посвідчень отримувачам переказів, вимагали від останніх хабаря у розмірі від 200 до 500 крб. [109, арк. 120]. Люди, не маючи змоги його заплатити, змушені були відмовлятися від переказів та повертати їх назад за кордон. Крім того, для тих, хто все ж таки вирішували питання з отриманням посвідчень, змушені були нести ще додаткові витрати за послуги пересилки, які складали 25%, а часом і всі 54% у золотому обчисленні від усієї суми надісланого.

Операції, що здійснювалися «Торгзіном» з прийому закордонних замовлень на споживчі товари, прирівнювалися до експортних. Тому він був зобов'язаний приймати від замовників кошти за товари лише в іноземній валюті. Експортні об'єднання СРСР були зобов'язані забезпечувати безперебійне постачання «Торгзіну» необхідними йому для здійснення посилових операцій експортних товарів за встановленими НКЗТ СРСР експортними цінами [103, арк. 255]. Їх кількість, асортимент і строки визначалися відповідними договорами між цими експортними організаціями та Всесоюзним об'єднанням «Торгзін».

Громадяни СРСР, які мали можливість отримувати валюту з-за кордону, повинні були завчасно повідомити її відправників про адресування цих переказів на спеціальний рахунок у Зовнішньоторговельному банку в Москві. У супровідному до валютного переказу листі вказувалися дані його отримувача. Обласні контори отримували відповідні вказівки від Всесоюзного об'єднання «Торгзін» про отоварювання адресатів за цінами, спеціально визначеними для міської торгівлі.

Розвитку цього напрямку діяльності системи «Торгзін» Наркомат зовнішньої торгівлі СРСР надавав великого значення, оскільки вбачав у ньому, за умов належної організації справи, можливість максимального залучення іноземної валюти. Валютні перекази могли здійснюватися з усіх країн світу і отримувачами цих переказів могли бути всі громадяни СРСР. Сума переказу також не обмежувалася. Номенклатура товарів вказувалася у спеціальних преїскурантах «Торгзіну». Радянським людям дозволялося розраховуватися лише тією іноземною валютою, яку вони отримали легально за переказами з-за кордону [258, с. 117].

Для розширення асортименту закордонних замовлень сектор імпорту при НКЗТ СРСР мав виділити для «Торгзіну» імпортний контингент на споживчі товари. Розмір і номенклатуру цього контингенту імпортний сектор мав розробити спільно із сектором експорту та «Торгзіном» і затвердити в Наркоматі зовнішньої торгівлі СРСР. Відпускні ціни для закордонних

замовників встановлювалися з урахуванням вартості товару, усіх накладних витрат, що включали оформлення і пересилку, а також з урахуванням витрат «Торгзіну». В сумі, ці ціни не повинні були перевищувати роздрібні ціни західноєвропейських ринків більше, ніж на 100%.

Мала місце і закордонна діяльність «Торгзіну», яка носила різне спрямування – угоди з банками, фірмами, операції з посилками та валютні перекази. Головна мета цієї діяльності – максимальне сприяння надходженню переказів до СРСР в іноземній валюті. Розгортання посилових операцій «Торгзіну» за кордоном потребувало реклами асортименту товарів, послуг та цін торгівельної мережі. Для цього валютно-фінансовий сектор НКЗТ СРСР запланував для «Торгзіну» до кінця 1931 р. валютні асигнування на суму 5 000 американських доларів [103, арк. 256].

1 січня 1932 р. правління Всесоюзного об'єднання «Торгзін» та The Amalgamated bank у Нью-Йорку, Amalgamated trust & savings bank у Чикаго, а також їхніми агенствами було укладено договори. За ними ці банки отримали дозвіл видавати ордери на право представництва системи [1, арк. 6]. Списки банків, які мали право переказувати гроші на «Торгзін», публікувалися в газетах, їх послуги рекламувалися на плакатах, у каталогах товарів магазинів, проспектах на різних мовах [217, с. 14]. Подібні оголошення віднаходимо на сторінках американських видань The American Mercury та Jewish daily bulletin (Нью-Йорк), львівської газети «Діло». Станом на 9 червня 1932 р. до переліку входило 57 банків 19 європейських країн, 13 банків у США, два – у Туреччині, по одному – в Єгипті, Китаї, Персії, Палестині та Монголії. Найбільше рекламували відділення The Amalgamated bank та банків за участю радянського капіталу [1, арк. 64–66].

The Amalgamated Bank встановив тримісячний термін дії ордера, який рахувався з дня його випуску. Відділення «Торгзіну» отримували із вказаних банків США копії ордерів – авізо. Ордери і авізо випускалися двох кольорів – рожевого і синього. Порядок випуску ордерів і підписів на них, а також

зразки підписів вказувалися у спеціальних листах. Усі авізо, що надходили до відділень «Торгзін», зберігалися в особливих скриньках [1, арк. 6].

Усі крайові та обласні контори «Торгзін» отримали чіткі інструкції роботи з отоварювання за чеками The Amalgamated Bank. Отримана валюта перераховувалася на золоті карбованці за курсом, який контори повинні були отримувати від місцевих відділень Державного банку, і на цю суму мав відпускатися товар. Перерахунок валюти мав виключати можливість втрати на різниці її курсу. Товар отримували лише ті особи, на чие ім'я був виписаний чек, або за відповідно оформленою довіреністю. Один екземпляр усіх чеків, що надійшли за день, спеціальною поштою щоденно відправлялися до правління «Торгзін» для передачі їх в банк.

«Торгзін» мав своїх уповноважених в радянських торговельних представництвах за кордоном. Ці уповноважені виконували функцію зв'язку між правлінням Всесоюзного об'єднання «Торгзін» у Москві і агентами з прийомки грошових переказів за кордоном. У США, за відсутності торгпредства СРСР, переказами на адресу «Торгзін» займалися Амторг і Ам-Дерутра. Компанія Амторг була заснована у Нью-Йорку в травні 1924 р. як приватне акціонерне товариство за участі радянського капіталу. Ця компанія виступала посередником при здійсненні експортно-імпорتنих операцій, здійснювала закупівлі в США устаткування для потреб СРСР. Ам-Дерутра був радянсько-американським транспортним агентством, яке займалося також і грошовими переказами та посилочними операціями з-за кордону до СРСР, у тому числі і на «Торгзін», а також із СРСР до США та Канади. У 1933 р. в США і Канаді на «Торгзін» працювало 24, а в першій половині 1935 р. – більше 40 організацій. Через субагентів американських партнерів торгзінівська справа проникла навіть на Кубу та до Мексики [258, с. 151].

Алгоритм отримання радянськими громадянами закордонних валютних переказів був наступним. Отримувачі переказів закріплювалися лише за тим магазином, який був визначений для їх обслуговування. Для їх кращого

обслуговування, постачання магазинів, які були визначені для отоварювання отримувачів переказів, мало стати пріоритетним і кращими товарами різного асортименту та у достатній кількості [30, арк. 16]. Однак у момент отримання переказу в агентстві «Торгзіну» клієнт міг розділити переказ на частини і передати їх, наприклад, родичам, які проживали з ним в одному населеному пункті. У такому випадку на кожен частину переказу видавалися окремі чекові книжки. Після видачі переказу ніякого поділу чекової книжки на частини не допускалося.

Частими були зловживання з боку співробітників «Торгзіну», особливо у тих випадках, коли переказотримувачі померли. Користувалися такими обставинами не чисті не лише на руку, й на совість, касири. Товарні книжки вони виписували на своїх знайомих чи близьких, практично уникаючи при цьому покарання. При перерахуванні переказів до інших населених пунктів доручення Державного банку СРСР не вивчалися та підписи також не перевірялися, до карток додаткова інформація також не заносилася. Часто співробітники «Торгзіну» дозволяли собі не інформувати переказотримувачів, якщо закордонний відправник переказу не надсилав запит про його отримання з оплаченою відповіддю.

Прийом дорогоцінних металів (золота і срібла) і діамантів оформлялися випискою приймальних квитанцій банківської форми, окремо на кожний зданий вид цінностей. Приймальні безіменні квитанції виписувалися приймальниками-оцінщиками цінностей у 3-х екземплярах. Один із них залишався в оцінщика в корінці, два інших передавалися касиру при скупному пункті. Здавальник отримував контрольний номер («собачку»), який проставлявся на квитанції. Часткове отоварювання квитанцій заборонялося. Не використані приймальні квитанції упродовж дня їх видачі на наступний день не відновлювалися, а здавальник цінностей позбавлявся права отримання товару.

Під час здачі цінностей (золота, срібла) клієнту, не залежно від суми зданого, могла бути видана лише одна розрахункова книжка. Оскільки

бланки книжок випускалися на суму не вищу 100 крб., то в такому випадку клієнту, що здав цінностей на значно більшу суму, виписувалося дві книжки.

Окремі спеціалізовані палатки (з продажу гасу, м'яса, риби), які не були прикріплені до універмагів, могли бути збережені в умовах скорочення торгівельних точок, за наявності при них скупних пунктів та негайному отоварюванню в день здачі цінностей. За інших умов існування таких палаток було б нерентабельним. Магазины ж, за якими були закріплені отримувачі переказів, мали бути організовані по типу універмагів з повним асортиментом товарів. Для кращого обслуговування своїх клієнтів, такі магазини мали організувати столи попереднього замовлення, продумати обслуговування клієнтів транспортом в разі купівлі ними, наприклад, дров.

За остаточним варіантом плану на 1932 р. на українську систему «Торгзін» покладалося завдання залучення валюти і золота в загальній сумі 20 млн. крб. Відповідно до цього завдання була проведена організаційна перебудова мережі та управління, збільшена її пропускна можливість через відкриття нових пунктів торгівлі та розширення існуючих магазинів тощо.

Неможливість задоволення переказоотримувачів низкою товарів, що відповідали їх попиту, створювало значну заборгованість з неотоварених іноземних переказах. Окрім великої шкоди, що цим наносилася в роботі «Торгзину», не дивлячись на широке рекламування за кордоном повного і швидкого виконання усіх доручень переказоотримувачів, підривалася сама можливість подальшої роботи «Торгзину» у цьому напрямку, втрачалася довіра до нього з боку клієнтури тощо. Масового характеру набувало і пряме відкликання переказів. В УСРР станом на вересень 1932 р. заборгованість за переказами сягнула 1 млн крб. [61, арк. 8].

Незадоволеними роботою «Торгзину» були й іноземні банківські установи, що фіксували численні факти неналежним чином запакованих посилок, видачі переказів стороннім особам, несвоєчасного надання інформації про отримання переказів тощо [21, арк. 82; 25, арк. 20 та зв.]. В осередках об'єднання масово накопичувалися грошові перекази, власники

яких не поспішали їх оформляти, очікуючи більш сприятливого обмінного курсу. Держава приймала іноземну валюту за заниженим курсом. На середину листопада 1934 р. Держбанк сплачував клієнтам Торгсину 1 крб. 13 коп. за 1 долар США, 5 крб. 71 коп. за фунт стерлінгів, 45 крб. 98 коп. за сто німецьких марок [26, арк. 18]. Офіційний же курс обміну валюти в СРСР у 1931–1934 рр. становив: долар США – від 1 крб. 17 коп. до 1 крб. 96 коп., фунт стерлінгів – від 6 крб. до 7 крб. 67 коп., сто німецьких марок – від 46 крб. 42 коп. до 46 крб. 83 коп. Однак і він був штучним та не відображав реальної купівельної спроможності радянських знаків [192, с. 32].

Географія надходжень закордонних переказів до СРСР була досить широкою: США, Палестина, Польща, Англія, Франція, Німеччина, Литва, Китай, Персія, Чехословаччина, Монголія. У 1933 р. провідну позицію займали США, на які в квітні припадало 71%, а у травні – 58% усіх переказів. Далі йшли надходження з Англії – 12% та Польщі – 8%. Аналогічний розподіл спостерігався й у 1935 р., упродовж якого зі США надійшло майже 5,8 тис. переказів (на суму 74,5 тис. крб), з Палестини – 1,5 тис. (10,4 тис. крб), з Польщі – 0,7 тис. (7 тис. крб) [46, арк. 84–85].

По Українській СРР показники надходження грошових переказів по облконторах були досить скромними. У 1933 р. до республіки іноземці спрямували 6,3 млн крб. В основному, адресатами грошових переказів стали мешканці Київської, Одеської та Вінницької областей. За підсумками року перекази склали чверть усіх надходжень системи «Торгзін» в УСРР. Найбільша їхня питома вага припадала на Вінниччину – 45,5% та Одещину – 31,2%, а найменша – на Харківщину – 11,1%, Донеччину – 12,3, Чернігівщину – 13,4 % [23, арк. 50]. За 11 місяців 1934 р. лише з Німеччини до України через мережу «Торгзину» було переведено 417 794 карбованці золотом [275, с. 601].

Загальна сума валюти, що надійшла за період існування «Торгзину», не враховуючи грошові перекази, склала майже 42,4 млн золотих карбованців, або біля 16% усіх цінностей, скуплених «Торгзіном». У цій «живій валюті»,

яку люди несли до «Торгзіну», були і кошти закордонних туристів та іноземців, що мешкали в СРСР, а також валюта, що надходила до СРСР контрабандним шляхом. Через «Торгзін» до України з-за кордону надійшло 6,3 млн. крб – майже половина всіх переказів по СРСР. У піковий голодний 1933 р. в загальній сумі цінностей – 24,5 млн. крб., скуплених українськими конторами «Торгзіну», грошові перекази склали саму вагому групу (26%), обігнавши навіть золото. Середній розмір переказу складав 60 крб. Гроші надходили від родичів-іммігрантів, у переважній своїй більшості, зі США, Канади, Англії, Франції, Китаю та Монголії [258, с. 162]. Упродовж 1932 р. радянська скарбниця отримала майже 21 тону золота, а у голодному 1933 р. ця сума зростає більше як у два рази і склала 45 тонн чистого золота. У 1933 р. цінностей, зібраних через систему «Торгзін», вистачило для покриття третини витрат СРСР на промисловий імпорт [258, с.142].

Однак, отримання радянськими громадянами переказів та їх валютно-обмінні операції не проходили повз увагу Наркомату внутрішніх справ СРСР. Пошук «контрреволюційних злочинців» в СРСР того часу було їх пріоритетним завданням. Одним із приводів потрапляння «на гачок» органів держбезпеки першої половини 1930-х рр. було отримання допомоги від рідних, друзів чи благодійних організацій з-за кордону. Звернення радянських громадян по таку допомогу було пов'язано з катастрофічними наслідками політики розкуркулення, хлібозаготівель, примусового виселення та голодомору 1932–1933 рр. Радянськими ж правоохоронними органами така допомога розцінювалася як фінансування «антирадянської агентури» в СРСР. Вважалося, що люди, які прохали листами про допомогу своїх закордонних близьких, «наносили удар по міжнародному престижу СРСР». Протидіяти цьому та формування в суспільства негативного ставлення до такої практики, в газетах намагалися публікувати відмови радянських громадян від закордонної допомоги [275, с. 600]. Не дивлячись на те, що населення існувало на межі життя і смерті, а мізерні перекази від родичів з-за кордону були чине єдиним порятунком від голодної смерті, для органів

держбезпеки не було переконливим аргументом. Навпаки, органи НКВС СРСР розгорнули активну і масштабну діяльність з виявлення причетних до іноземних переказів.

Тому уже на середину 1934 р. спостерігалось кількісне зростання залишків незапитуваних переказів, які по окремих конторах сягали 15-денного запасу. У зв'язку з цим у червні 1934 р. на адресу Всеукраїнської контори надійшов лист від Управління закордонними операціями Всесоюзного об'єднання «Торгзін» з вимогою вивчити питання про наявність незатребуваних переказів. Стояло завдання на перше число кожного місяця проводити анулювання платіжних доручень Зовнішторгбанку, незатребуваних упродовж шести місяців з дня їх отримання місцевим відділенням Держбанку. При цьому ВУК мала право домагатися від банку негайного кредитування свого рахунку на суму переданих анульованих переказів. Відмова від переказу та її причина повинні були реєструватися у спеціальному журналі. По всіх іногородніх незатребуваних переказах необхідно було розсилати повідомлення рекомендованим листом і домагатися зниження залишків максимум до 3-денного запасу середньомісячного надходження товарів [30, арк. 5а].

Всесоюзне об'єднання пропонувало запровадити новий порядок повідомлення отримувачів переказів. З отриманням переказу (білінг, чек чи ордер), контора-відділення Держбанку мали надіслати первинне повідомлення отримувачеві переказу. У разі неявки клієнта упродовж 7 днів до агентства, воно мало повідомляти адресатів кур'єром під розписку. В усіх випадках, пов'язаних з відмовою від переказу, зміною місця проживання чи смертю отримувача переказу, кур'єри повинні були брати відповідні довідки в будинковому комітеті та інформувати Держбанк.

Означені заходи не рятували ситуацію. Мали місце масштабні зловживання, підробка документів, спекуляція неправдивою інформацією щодо переказоотримувачів, особливо в голодні 1932–1933 рр. Про трагедію тих, хто не дочекався такої бажаної і життєво необхідної допомоги, свідчить

сумна статистика. Частка незатребуваних переказів по Всеукраїнській конторі «Торгзін» у 1934 р. склала близько 44% від загальної кількості, що надійшла. Сума незатребуваних переказів становила 37% [26, арк. 239].

Таким чином, маємо констатувати, що «Торгзін», нічого не вивозячи за кордон, був віднесений державою до категорії експортних організацій, оскільки перетворював товарні ресурси країни у валюту. Він продавав товари на території СРСР, торгівля ним здійснювалася на валютні цінності і постачання товарами експортної якості. В державних валютних планах Всесоюзне об'єднання «Торгзін» відносилось до основних експортерів наряду з Лісекспорт, Хлібоекспорт, Нафтоекспорт, Союзхутро тощо. Валютний план «Торгзін» і план постачання для «Торгзін» виділялися окремим параграфом, або пред'являлися як окремі плани.

Переваги торгзінівського статусу як експортної організації, яка отримувала валюту, полягали в тому, що він економив на витратах з перевезення товарів за кордон, їх страхуванні, зберіганні, утриманні експортного апарату тощо. З іншого боку, ціни реалізації на товар він призначав, незважаючи на світову економічну кризу і конкуренцію на світовому ринку. «Торгзін» здійснював продаж товарів на вітчизняному ринку, в умовах тотального дефіциту і голоду, де держава тримала монополію ціноутворення, а радянський покупець був не вибагливим і загнаний в глухий кут життєвих обставин.

Ліквідацією «Торгзін» на початку 1936 р. держава повернула собі валютну монополію. Було поставлено крапку у використанні іноземної валюти в торгових операціях на території СРСР. Валютні перекази з-за кордону тепер мали надходити до Держбанку СРСР і виплачувалися їх отримувачам лише карбованцями. Курс валют Державним банком був повернутий у справедливе русло і становив у 1936 р.: 1 долар США – 5 крб. 75 коп., 1 англійський фунт стерлінгів – 28 крб., 1 крб. дорівнював 3 французьким франкам [258, с. 549]. Цим радянська держава ще раз

продемонструвала свою здирицьку політику щодо власного народу у період найгірших випробувань – голодомору, нею самою ж і створеного.

Отже, створенням і використанням «Торгзіну» радянська влада знайшла легальний спосіб поповнення населення валютних державних накопичень. Так держава змогла взяти під свій контроль отримання громадянами закордонної валюти і мати від того неабиякий зиск. Наданням «Торгзіну» монопольного права на отоварювання отримувачів переказів в черговий раз було досягнуто ціною утисків приватних інтересів радянських громадян. Крім того, отримання громадянами переказів та їх валютно-обмінні операції опинилися на контролі органів державної безпеки. Отримувачі закордонної допомоги піддавалися переслідуванням і репресіям та формували списки «антирадянської агентури» в СРСР. Наркомат внутрішніх справ СРСР розгорнув масштабну роботу з пошуку отримувачів закордонних переказів. До кінця 1933 р. множилися списки незапитуваних переказів. Тисячі українців так і не дочекалися порятунку від страшною голодною смерті.

3.3. Товарна номенклатура та організація обслуговування клієнтів

З самого початку свого створення «Торгзін» був комісіонером Всесоюзного товариства «Антикваріат», яке займалося продажем за кордон шедеврів із провідних музеїв країни. Серед клієнтів антикварного «Торгзіну» були прості громадяни, відомі колекціонери та антикварні фірми. Через «Торгзін» за безцінь збувалися шедеври мистецтва, які мали велику історичну та художню цінність. Іноземці вибирали будь-які, на всій смак експонати, що їм пропонувалися з кращих музеїв та картинних галерей країни, і купували їх за валюту через магазини «Торгзіну». З часом, разом з художніми виробами в антикварних магазинах «Торгзіну» продавалися і звичайні товари повсякденного попиту. В умовах тотального радянського дефіциту іноземці, що перебували в СРСР, платили валютою за товари першої необхідності.

На початковому етапі свого існування магазини «Торгзіну» не потребували широкої популяризації серед населення, адже їх відвідували винятково іноземці. З допуском в них радянських громадян ситуація змінилася. Потенційних клієнтів слід було поінформувати про спектр послуг, що надавала нова для них організація, адреси найближчих торговельних пунктів, графік їхньої роботи. Торгсінівська реклама швидко заповонила вітчизняні та закордонні друковані видання. Її виголошували по радіо, поширювали у вигляді буклетів чи плакатів на вокзалах, базарах, у театрах, біля сілрад. Оголошення про реалізацію через магазини «Торгзіну» товарів рекомендували писати великим шрифтом, коротко та просто. Особлива увага приділялася правильності зображення емблеми об'єднання, що на думку його керівників, допомагало без зайвих витрат часу віднайти потрібний магазин.

У закордонних виданнях торгсінівська реклама набула більш вишуканих форм. Вона доповнювалася малюнками із зображенням товарів, внутрішнього чи зовнішнього вигляду столичних універмагів, закликами про допомогу родичам пережити «холодну зиму», придбавши їм якісні товари на будь-який смак. Передусім це були єврейські газети. У «The Jewish Floridian», наприклад, упродовж вересня 1933 р. – листопада 1935 р. було надруковано щонайменше 79 таких оголошень, а в «The Wisconsin Jewish Chronicle» з червня 1933 р. по листопад 1935 р. – 86 [199, с. 10–11].

Станом на лютий 1932 р. у Харкові скупка золота здійснювалася у двох пунктах, які належним чином не були організовані, їх пропускна здатність була не достатньою, що створювало щоденні довжелезні черги. У приймальників золота були відсутніми приладдя для визначення проби. Здане населенням золото залишалося на приймальному пункті 5–6 днів без належної охорони. Масовими були зловживання з боку приймальників золота. Не контрольованість у визначенні відсотка на так званий угар золота, призводив до того, що цей відсоток виставлявся самими приймальниками і залежно від пункту коливався від 3% до 22% [2, арк. 10].

Враження клієнтів від відвідування крамниць об'єднання часто було гнітючим. Задоволення від отриманої суми за здані цінності, яка могла врятувати голодну родину, поєднувалося зі смутком назавжди втраченої родинної пам'ятки та образою на, часто хамське, ставлення співробітників магазинів і приймальних пунктів. Жителька м. Ніжин Чернігівської області Тетяна Величко (1921 р. н.) згадувала: «У нас було шість колечок з камінчиками, мама придбала їх для нас, дочок, щоб подарувати до ювілею. Не довелося. Проїли колечка. І срібні чайні ложки. Покінчили ми з торгсинівськими продуктами, і мати взялася носити на базар речі». Варвара Ластовець (1929 р. н.) з с. Ніжинське Ніжинського району Чернігівської області розповідала, що її мати, зібравшись до міста, «витягла із скрині все своє найцінніше: хустки, намисто, сережки. Вона розклала їх на підлозі, сіла поруч і почала плакати так гірко-гірко» [201].

Візитівкою системи стали довжелезні черги під крамницями, пунктами скуповування цінностей, у торгових залах, біля кас, у яких люди проводили по кілька днів. Часто пункти прийому цінностей розташовувалися у невеликих приміщеннях, де був присутній постійний ажіотаж, сварки та бійки, а недостатня кількість обслуговуючого персоналу лише погіршували ситуацію. Так, наприклад, Одеським відділенням «Торгзінуну» за перші два тижні лютого 1932 р. було прийнято 3 880 відвідувачів, що становило від 167 до 462 осіб у день. Ними було здано майже 35 кг золота. Далі ажіотаж лише зростав. Уже за місяць пункти скупки дорогоцінних металів в Одесі щодня відвідувало від 1,5 до 2 тис. осіб [2, арк. 21, 38].

Ще однією проблемою ставав брак належного обліку і контролю товарів. Акти прийомки товарів торгівельними точками не велися, акти крадіжок чи псування товарів складалися не за встановленою формою. Операції з переказів хибували відсутністю звітності, недбалістю, неухважністю щодо отримувача переказів. Чеки не реєструвалися. Складною була система отримання переказів, яка розтягувалася на 2–3 тижні.

Облік та збереження товарів на складах були найбільш неблагополучною ділянкою роботи «Торгзіну». Наприклад, на складах Харківської обласної контори «Торгзіну» це питання було поставлено неналежним чином. Приміщення практично були не пристосовані для приймання, розпакування, сортування та збереження товарів. Склади були переповнені товарами, які зберігалися в ящиках у кілька поверхів. Це унеможливило відстеження затоварювання складів, здійснення швидкого і належного обліку. Не діяла система переобліку товарів [2, арк. 23]. Такі негаразди в організації роботи були на руку окремим ділкам. Частими були крадіжки товарів на досить значні суми. Переобліку товарів після крадіжок не здійснювалося і сума вкраденого визначалася «на око», що призводило до значних зловживань.

Окрема сторінка в історії радянської торгівлі першої половини 1930-х рр. – це питання імпорту для населення. «Торгзін» був практично єдиним місцем концентрації імпортованих продуктів харчування і товарів широкого вжитку. Наявність імпортованих товарів в магазинах «Торгзіну» приваблювало радянського покупця, створювало ореол вишуканості асортименту та елітарності закладу. «Торгзін» розраховувався за імпортовані товари за цінами закупки і був звільнений від сплати мита за імпорт. Привілей, подарований державою «Торгзіну», яка забороняла тратити валютні засоби на неіндустріальний імпорт, направляючи практично всю валюту на купівлю за кордоном сировини та устаткування для промисловості, був ним оправданий. Через систему «Торгзін» держава виступала спекулянткою, перепродуючи втридорога закордонні товари та власні експортні товари радянським покупцям і маючи на цьому відчутний економічний зиск. Хоча частка торгзінівського імпорту в загальному імпорті СРСР була мізерною. За увесь період свого існування «Торгзін» витратив на закупівлю імпортованих товарів лише близько 14 млн. крб., або 5% вартості скуплених ним цінностей. Наприклад, у 1933 р. «Торгзін» закупив за кордоном товарів лише на 4 млн. крб., а продав їх населенню на 21 млн. золотих карбованців [258, с. 204, 205].

Протокол засідання Наркомату постачання УСРР від 10 грудня 1932 р. засвідчив, що питання про забезпечення «Торгзіну» продуктами харчування у той час, коли в Україні вирував голод, було пріоритетним для держави. Для системної і нормальної організації діяльності «Торгзіну», постачальні організації (Укрм'ясозбут, Укррибозбут, Союзборошно, Союзкрупа, Укрптахопром, Укрптахозаготівля, Укрмаслозбут, Укркондоб'єднання) за персональної відповідальності керівництва цих організацій, повинні були виконувати наряди «Торгзіну» позачергово і в повному асортименті, у тому числі пріоритет надавався і перед експортом [8, арк. 45].

На органи прокуратури, обкоми та райкоми компартії державою покладалося завдання стежити за виконанням планів постачання системи «Торгзін», забезпечення приміщеннями під торгіві точки та склади. Ці органи мали реагувати на незаконні дії міліції, розшуку та фінорганізацій щодо клієнтів торгзінівських крамниць [6, арк. 52]. Такі запобіжні розпорядження були не безпідставними. Частими ставали випадки арештів покупців, вилучення у них придбаних у законний спосіб в «Торгзіні» товарів, стягнення податків з осіб, що отримали закордонні перекази тощо.

Крім того, мали місце випадки, коли співробітники управління залізницею відмовляли пасажирам у наданні дозволів на перевезення товарів, придбаних у торгзінівських магазинах. Не переконували їх і довідки, отримані за місцем придбання товару, що доводили законність операції. Натомість залізниця вимагала від таких пасажирів іменних посвідчень, виданих місцевими районними постачальними організаціями. Звернення а такі дії залізничників відреагувало правління ВО «Торгзін», надіславши відповідного листа до Наркомату шляхів сполучення з поясненням, що клієнтами було як міське населення, так і сільські мешканці, що приїздили до міста і отоварювалися в крамницях «Торгзіну» [7, арк. 53]. Така ситуація свідчила про неузгодженість дій між організаціями, що належали до різних відомств, та підривала довіру населення до самого «Торгзіну». Як показує

статистика, 80% проданих «Торгзіном» у голодному 1933 р. товарів складали продукти харчування, 60% з яких припадала на хліб [273, с. 38].

Аналіз документів, проведений дослідниками в державних архівах Російської Федерації, засвідчив, що структура торгзінівського імпорту голодних 1932–1933 рр. демонструє те, що не ставила перед собою мету полегшити масовий голод в країні. Товари голодного попиту – борошно, крупи, олію – «Торгзін» брав із внутрішніх мізерних джерел постачання за рахунок оголення пайків і державної комерційної торгівлі [258, с. 205]. Це було в той час, коли Радянський Союз вивозив зерно за кордон, продаючи його за безцінь в період світової економічної кризи, обрікаючи мільйони своїх громадян на голодну смерть.

Для впорядкування роботи «Торгзіну», забезпечення зростання надходжень валютних цінностей, поєднання реалізації «Торгзіном» товарів з інтересами експорту, а також зниження втрат від торгівлі, варто було здійснити серію заходів [138].

Для цього Наркомат зовнішньої торгівлі СРСР пропонував «Торгзіну» не обмежуватися лише продажем товарів, а й розгорнути роботу з надання послуг населенню, зокрема, зі здачі в оренду житла, дач, майстерень, продажу путівок для відпочинку в санаторіях тощо. Заступник наркома зовнішньої торгівлі Л. Германов (Фрумкін), дбаючи про виконання валютного плану, дозволив торгзінівським структурам здійснювати оренду і продаж квартир за валюту в Москві, Ленінграді, Тифлісі, Харкові, Ростові, Києві, Мінську, Вінниці. За валюту продавали лише «совгромадам» – членам житлової кооперації, а іноземцям дозволяли оренду за погодженням з НКВС та Наркоматом закордонних справ СРСР на термін не більше 3-х років [231, с. 94].

У 1934 р. Всесоюзне об'єднання «Торгзін» розпочало здійснення операцій з житлом. Вони здійснювалися двома шляхами: купівля житла за попереднім замовленням клієнтів «Торгзіну» і придбання житла у власність для експлуатації його за валюту шляхом здачі в оренду. Розрахунки за

затрати радянської валюти з цих операцій правлінням Всесоюзного об'єднання планувалося здійснювати в наступний спосіб. Після укладання договору купівлі-продажу на квартиру чи кімнату і з'ясування необхідної для витрат суми, обласна контора повинна була виписати на ім'я правління авансовий рахунок і включити його у зведений реєстр на позику. Встановлення суми усіх фактичних витрат формувався остаточний рахунок на всі затрати, пов'язаний з купівлею житлової площі. Призначене для оренди житло включало експлуатаційні затрати (поточний ремонт, комунальні послуги, обслуговування тощо) за увесь період оренди [30, арк. 49].

Систему цін «Торгзіну» потрібно було б перебудувати відповідно до єдиного для всіх товарів коефіцієнта співвідношення залежно від попиту і виділених товарних фондів, а також валютної ефективності експорту тих чи інших товарів. Також необхідно було з'ясувати тверді норми рентабельності продажу по товарах, норми витрат по системі і норми залишків товарів, встановивши жорсткий контроль за їх виконанням. Стимулом для співробітників «Торгзіну» мала стати по-новому розроблена система нарахування зарплати, узгоджена з виконанням торговельно-фінансового плану. При цьому не мали допускатися розтрати валютних цінностей, не контрольованість видачі пайків у разі невиконання кількісних і якісних завдань плану.

Головними покупцями торгзінівських крамниць стали радянські громадяни, які змушені були «добровільно» віддавати свої заощадження та сімейні цінності в обмін на продукти харчування, підтримуючи цим самим промисловий розвиток країни.

Виконання плану Всеукраїнською конторою «Торгзіну» в значній мірі залежало від того, як, коли і ким буде здійснюватися для неї постачання товарами, необхідними для забезпечення попиту. Тому правлінням «Торгзіну» була передбачена реорганізація системи постачання, своєчасне подання заявок, зміна взаємовідносин з промисловими підприємствами. Усе

це повинно були б сприяти виконанню плану. Значну роль у процесі реалізації плану відігравали ціни на деякі види товарів та їх якість. Невідповідність ринковим цінам, де продаж здійснювався на радянську валюту, торгівельні товари не мали обороту та псувалися. Гострим було питання і належного зберігання товарів, надання відповідних приміщень під склади.

«Торгзін», затиснутий між планами «згори» і запитами «знизу», не справлявся з ситуацією, про що свідчили довгі черги «з ночі», що вишикувалися біля його приймальних пунктів. У «Торгзін» перекочували «пороки капіталізму» – спекуляція, хабарництво, крадіжки, соціальна сегрегація, п'янство та проституція, «приправлені» радянською специфікою – безгосподарністю, низькою якістю товарів і послуг, хамством обслуговуючого персоналу, «сімейністю» у формуванні кадрів, постійною присутністю агентів ОДПУ. Самі торгівельні пункти обростали натовпами спекулянтами та злодіями. На так званому «чорному» ринку можна було придбати все – від хліба, борошна, до модних імпортованих товарів, медикаментів тощо. Перекуплене або вкрадене тут же перепродували за завищеними в десятки разів цінами. Наприклад, на початку 1932 р. маленька коробочка цукерок «Монпасе» в торгівельному магазині коштувала 25 коп., а перепродувалася спекулянтами за 6 крб. Торгівля здійснювалася всюди: у самих магазинах, біля входу, на прилеглих вулицях, у під'їздах найближчих будинків.

Комісія з чистки апарату «Торгзину», що працювала упродовж першої половини квітня 1932 р., засвідчила, що в організації роботи системи була маса помилок, перекручувань та нечіткого виконання директив, безгосподарність і розкрадання [2, арк. 1]. Відсутніми були звіти і звітність, що давало можливість безконтрольно розкрадати золоті фонди, стирати межі між безгосподарністю і банальним розкраданням.

Зловживання та розкрадання товарів здійснювалося у процесі його доставки залізницею, або по дорозі до торговельних пунктів. Товари, що

надходили до магазинів, не мали специфікації та актів недостач. Частими були випадки, коли «... чоботи вимірювалися кілограмами, а ковбаса – метрами». Траплялося, що в коробках, замість товару, були каміння або сміття. Замість трьох замовлених каракулевих шуб отримували три шкіряні безрукавки [57, арк. 13]

Питання дотримання законності співробітниками торгівельної мережі «Торгзін» були на контролі в центральному апараті КП(б)У. Свідченням цьому є документи фондів центральних архівних установ. Зокрема, на засіданні президії Центральної Контрольної Комісії КП(б)У 5 грудня 1933 р. розглядалася справа про розслідування у питанні постачання відповідальних працівників Чернігівської області товарами з магазинів «Торгзін». Ось кілька фактів. Завідувач розподілом відповідальних працівників І. Александровський разом із завідувачем магазину «Торгзін» А. Полуяновим продали спекулянтам 3668 кг борошна за золото та інвалюту. За виручені від цієї операції цінності закупили в магазині «Торгзін» коверкотові відрізи тканин та інші товари і забезпечили ними інших відповідальних працівників. Для здійснення спекулятивних дій І. Александровський домогся від членів побутової комісії дозволу на проведення обмінної операції та отримав від облпостачу для реалізації цієї мети 3 т борошна. Однак Чернігівський обком і обласна Контрольна комісія цих осіб до відповідальності не притягнули. Постановою президії ЦКК КП(б)У за організацію злочинної змови та зловживання службовим становищем, обман партійного керівництва цих двох осіб було виключено з членів партії, суворі догани отримали ще більше десятка високопосадовців, замішаних у цій справі [60, арк. 87–88]

Уся проблема в організації обслуговування клієнтів у магазинах залежала від належного виконання директором своїх обов'язків. Часто директори крамниць мали кабінети в окремих приміщеннях, займалися своїми справами, організацією крамницями роботи не цікавилися. Також директори дозволяли собі поєднувати кілька посад, тому до виконання своїх посадових обов'язків не завжди доходили руки. Відсутність належного

контролю за роботою продавців призводила до обважування клієнтів останніми. Завідуючі магазинами не завжди відповідально ставилися до своїх обов'язків, не контролювали процес своєчасного поповнення магазину необхідним асортиментом товарів, не вболівали за виконання торгово-фінансового плану.

Окрема тема організації та контролю в системі радянської торгівлі це наявність в магазинах та ведення книг скарг та пропозицій. До таких атрибутів контролю за обслуговуваннями клієнтів були особливі вимоги. Їх сторінки повинні були мати наскрізну нумерацію та завірені печаткою відділу міліції. Однак, навіть за виконання цих умов, директори магазинів часто не звертали уваги на скарги покупців щодо організації обслуговування, а продавці часто відмовляли покупцям надати книгу скарг. Розгляд скарг покупців, контроль за своєчасним інформуванням покупців про зміни цін на товари та якість обслуговування клієнтів магазинів були сферою компетенції Інспекції обласної контори «Торгзін».

Правління «Торгзін» вимагало створити якнайкращі умови для дотримання переказів радянськими громадянами. Для них мали бронювати товари, обслуговувати в касах без черги. Однак радянська сфера послуг і побуту була далекою від досконалості, а їх реклама розбивалася об радянську дійсність та низький рівень організації обслуговування клієнтів. Перекази і посилки затримувалися на місяці, або і зовсім губилися. Часто крамниці «Торгзін» не мали в наявності того товару, на який поступав закордонний грошовий переказ. Клієнти змушені були губитися в очікуваннях, хвилюючись за термін дії ордера грошового переказу, який був дійсним лише упродовж трьох місяців. Часто доводилося брати той товар, що був у наявності. Можливості клієнтів «Торгзін» були ще більше врізаними з 1934 р., коли їх для отримання товару стали прикріплювати до певного магазину.

Перевірки контор показали, що переважна більшість торгівельних точок системи «Торгзін» на периферії являли собою дрібні та брудні крамнички-лавочки, з хамовитими і неохайними продавцями та величезними чергами.

Здане населенням золото та інші коштовності належним чином не охоронялися, не було сигналізації та вогнетривких шаф для збереження розрахункових книжок та цінностей.

Процес прийомки золота та інших цінностей був тривалим у часі, затратним і відповідальним. Для того, щоб визначитися з ціною металу, потрібно було піддати його випробуванню. Для цього приймальник робив надріз напилком, на подряпину капав азотною кислотою. Якщо реакції не було, метал відносили до золота, якщо з'являлася темна пляма – до срібла, а коли кислота починала кипіти і показувала зелень – до міді. Після цього оцінщик встановлював пробу металу і його ціну. Часто оцінка принесеного була помилковою, що вдавалося селянам з'ясувати, коли несли до іншого магазину для оцінки. Брак інвентаря, реактивів і фахівців ускладнювали процес прийомки цінностей, формували черги і незадоволення клієнтів.

Золото в магазинах «Торгзіну» приймалося в усякому вигляді: брухтом, ювелірними виробами, злитками, піском (шліхтою), самородками, утилі, навіть у відходах. Уся різновидність форм виробів знищувалася. На специфіку техніки приймання вказував і набір далеко не ювелірних інструментів: щіпці, кусачки, викрутка, напилки, лупа, ножиці по металу тощо [273, с. 36].

Після здачі цінностей або валюти здавальник отримував ордер або талон для отримання товарів. Це були так звані «гроші «Торгзіну»». Форма грошей змінювалася з часом. Спочатку це були бони, або товарні ордери («ТОТ» - Товарний ордер «Торгзіну»). Товарні книжки і Товарні ордери «Торгзіну», а також придбані там товари заборонялося перепродувати. Для директорів магазинів встановлювалася особиста відповідальність за спекуляцію книжками.

Коли країна загрузла у великому будівництві, витрачала гроші на індустріалізацію, своєму населенню видавала продукти по карточках, а промтовари за ордерами, магазини «Торгзіну» пропонували товарну розкіш для власників золота чи валюти. У великих містах приміщення магазинів

«Торгзін» розташовувалися виключно в центрі. Це були оазиси достатку на тлі суцільного дефіциту та зубожіння. Для іноземців, на яких спочатку і орієнтувався «Торгзін», його універмаги не були дивиною. За кордоном магазини, наповнені товаром, були звичним явищем. Та й поступалися московські й київські торгзінівські універмаги за розмахом пропозицій нью-йоркським, лондонським, паризьким закладам торгівлі. Для радянських людей початку 1930-х рр. «Торгзіни» були справжніми палацами торгівлі, які сліпили своєю розкішшю, а для когось із них і музеями, до яких не завжди навіть можна було потрапити, щоб подивитися на крам.

Останні були просторими, з гарно оформленими вітринами, вивісками та широким вибором товарів. За словами тогочасних відвідувачів вимальовується картина розкішних торгзінівських універмагів: «Одного разу зайшла я до тієї крамниці. Матінко Божа, чого там тільки нема. Очі «розбіглися» по полицях. Ми вже встигли і позабувати, що такі чудові речі можуть бути на світі. Там вам і шинка, різного гатунку ковбаси, сир швейцарський і голандський, макарони, цукор, біла мука, що її я не пам'ятаю, коли мала у своїй хаті, а масло... аж слина покотилася, різних гатунків риба, ікра, цитрини, рис... справді, немов би маленький острівець колишнього багатства» [199, с. 9].

У Києві на Хрещатику було кілька таких магазинів з вивіскою «Торгзін». Їх можна було побачити здалеку, орієнтуючись на великі черги. Сюди заманювали дзеркальні вітрини, полиці, заповнені дефіцитними товарами, аромати вишуканих парфумів, дорогої кави і шоколаду. Михайло Булгаков у романі «Майстер і Маргарита» досить правдиво зобразив один з таких торгзінівських магазинів: «... сотні штук ситцю різнокольорових малюнків лежали на поличних клітинах, а за ними громадилися шифони і фрачне сукно. У перспективу йшли штабеля коробок зі взуттям, і кілька громадянок сиділи на низеньких стільчиках тримаючи праву ногу в старій потріпаній туфлі, а ліву – в новій блискучій «лодочці», якою вони й тупали

стурбовано в килимок. А десь в глибині за поворотом співали і грали патефони» [178, с. 620].

Однак вигляд провінційних магазинів «Торгзін» різко відрізнявся від тієї ідилічної картини, яку можна було спостерігати у столиці. Вони були плоттю від плоті радянської торгівлі: брудні та темні приміщення з облупленими стінами, моторошна антисанітарія, величезні черги, щоденні бійки, грубість і злочинство продавців, шахрайство приймальників дорогоцінних металів, спекуляція та тотальне обважування покупців, масове псування товарів. Усе це і не тільки було буденним явищем у всіх без виключення пунктах торгівлі, як у містах, так і на периферії. Ходовим асортиментом тут були хліб, борошно, крупи, картопля, іноді – цукор, тканини та інші товари повсякденного попиту [45, арк. 3].

Однак на ці ганебні явища ніхто в керівництві цими пунктами торгівлі не звертав уваги. Інспектори Особливої інспекції обласних контор, які активно розпочали свою роботу з середини 1934 р., змушені були тримати справжній бій з відповідальними за роботу торгівельного пункту особами, та змушувати цілими підводами вивозити зіпсований товар і сміття для збереження порятунку решти товарів від гниття.

У період липня–серпня 1934 р. Особливою інспекцією Харківської обласної контори «Торгзін» були проведені вибіркові обстеження її відділень торгівлі. Інспекцією було виявлено масу порушень та зловживань, що виражалося в обважуванні покупців та завищенні ціни на товари. Практично не було виявлено такої торгівельної точки, де б товар відпускався чистою вагою. У магазинах було виявлено масові розкрадання товарів золотого фонду, які стали можливими завдяки неправильній переоцінці товарів, що створювало можливості для розкрадання. У переважній більшості учасниками розкрадань були завідувачі відділами, продавці, а також і торгові інспектори обласних контор, які підписували фіктивні акти. Товари, викрадені із золотого фонду, перепродувалися спекулянтами на чорному ринку за завищеними цінами на радянські карбованці. До прикладу, під час

обшуку у приймальника золота магазину №3 міста Харків було виявлено: торгзівських книжок на 65 крб., 2 злитки срібла, злиток золота, 10 срібних ложок, облігацій на 10 тис. крб. і радзнаків на суму 5 тис. крб. Інший випадок, коли Особливою інспекцією було виявлено, що продавець магазину №2 займався дрібними крадіжками, ховаючи щодня у шкарпетках по 100 грамів сала. Виявлені факти зловживань були передані до спеціальної колегії обласного суду. За так званою «Харківською справою» були притягнуті до відповідальності 35 осіб, з яких двоє отримали вищу міру покарання – розстріл, решта – різні терміни ув'язнення та концтаборів. 128 працівників були позбавлені права працювати в системі «Торгзін» [45, арк. 32–40].

Видимий достаток «Торгзіну» був відносним. Товарів, що дійсно користувалися великим попитом, постійно не вистачало. На складах часто залежувалася значна кількість так званих «неходових» товарів. Їх реалізація здійснювалася способом примусового, додаткового асортименту. Процвітала практика «навантажень», коли, щоб отримати борошно і крупу, треба було взяти додатково оселедець і калоші, розплачуватися за які також доводилося золотом або валютою. Справжнім бичом «Торгзіну» стали перебої в централізованій системі постачання його пунктів торгівлі. Питання про позапланове постачання мішка цукру доводилося вирішувати чи не на рівні Москви. Директор ялтинського універмагу «Торгзін» міг подати заявку на 70 пар літнього взуття, а отримати з центру 300 пар валянок.

Неналежне зберігання товарів на складах, недотримання температурного режиму та термінів зберігання, вимог санітарного стану та протипожежної безпеки, пил і бруд, товарні залишки, що перевищували норми. «...У Шепетівському універмазі сукню «Кімоно» з'їла міль, шарф шерстяний, ...костюм дитячий з'їли щурі. ... У Немировському ларьку покупцям відпускався мокрий і брудний цукор, гниле, з грудками борошно. У Красилівському ларьку полунична карамель зліпилася в одну суцільну масу, протухлий 41 мішок борошна. У Шепетівському універмазі виставлені ціни не відповідали дійсним, наприклад, ціни на чоловічі сорочки замість 1 крб. 50

коп., у преїскурантах були означені по 2 крб. 25 коп.» [27, арк. 9]. «У Шостці склад схожий на смітник. Тара з-під гасу валяється разом з мішками з борошном. Дах складу протікає» [41, арк. 18]. Усе це призводило до псування товарів та їх знищення. Часто це було на руку завмагам, які у такий спосіб намагалися прикрити крадіжки чи власні зловживання. Значна кількість зіпсованих товарів переходила в так званий «примусовий асортимент», що викликало цілком вмотивоване незадоволення клієнтів. Частими були випадки обважування клієнтів, розбазарювання товарів, пияцтво. Видача пайків співробітникам пунктів торгівлі здійснювалася з порушенням інструкції про асортимент. Співробітники таких магазинів часто підпадали під підозру районних Контрольних комісій Робітничо-селянської інспекції.

У правлінні Всесоюзного об'єднання та керівництво Всеукраїнської контори володіли інформацією про стан справ у пунктах торгівлі та з обслуговуванням клієнтів. Тому, для покращення ситуації їх обслуговування, у грудні 1934 р. розпорядженням голови правління Всесоюзного об'єднання «Торгзін» М. Левенсона управляючі республіканськими, крайовими та обласними конторами зобов'язані були створити при універмагах спеціальні столи індивідуальних замовлень, на які покладалися обов'язки прийому від населення замовлень на всі товари і предмети номенклатури «Торгзину». Забезпечення усіх запитів ставало можливим, у тому числі, і за умови розширення номенклатури товарів за рахунок вітчизняного виробництва. Покращення обслуговування клієнтів включало в себе і такий вид послуг, як доставка замовлення додому, у тому числі і замовлення по телефону [20, арк. 343].

Важливим заходом із залучення клієнтів мало стати і естетичне оформлення вітрин, реклама товарів на радіо, в пресі, у потягах, на пароплавах, на вокзалах: «У містах Одесі, Харкові, Києві потрібно домовитися з залізницею і поставити на вокзалах рекламу, що світиться, з інформацією про адреси магазинів «Торгзину» на російській та іноземній мовах» [41, арк. 20]. Також це мала бути і належним чином організована

робота з клієнтами, підвищення культури їх обслуговування, заходи зі стимулювання роботи продавців. При правлінні Всесоюзної контори «Торгзін» створювалося Бюро скарг, яке слідкувало за рівнем обслуговування клієнтів та застосуванням дисциплінарних стягнень щодо продавців та обслуговуючого персоналу. Директори магазинів повинні були потурбуватися про максимальне збільшення їх торгівельної площі та пропускної спроможності.

Отже, незважаючи на важливу місію з акумуляції цінностей та «ефективної» валюти, яка покладалася на магазини системи «Торгзін», наявність дефіцитних для того часу товарів, ніяким чином не виправдовували організовану в них систему та культуру обслуговування, вірніше їх відсутність. «Ненав'язливий» сервіс в закладах радянської торгівлі демонстрував безвідповідальне відношення чиновників та їх працівників до виконання своїх обов'язків і цинізм держави у продовольчій політиці, особливо важких голодних першої половини 1930-х рр.

ВИСНОВКИ

Проведений історіографічний аналіз проблеми діяльності системи «Торгзін» в УСРР першої половини 1930-х рр. дозволяє констатувати відсутність праць істориків радянської доби. Наявні історичні праці зарубіжних та вітчизняних науковців лише частково висвітлюють окремі аспекти проблеми.

Дисертаційна робота виконана із застосуванням широкої джерельної бази. Використані документи уможливили комплексне і цілісне вивчення діяльності «Торгзіну» в Україні. Більшість джерел, залучених до написання дисертаційної роботи, раніше не публікувалися і введені до наукового вжитку вперше. Їх інформаційні можливості, поєднання та взаємоперевірка дозволили створити відносно повну і всебічну картину завдань та діяльності торгівельної мережі «Торгзіну» в Україні першої половини 1930-х рр., що сприяло вирішенню поставлених в дисертації завдань. Ступінь достовірності результатів проведеного дослідження визначається правильним вибором теоретичних підходів і методів історичного дослідження, які послідовно використовувалися в роботі.

Застосування повноцінного методологічного інструментарію, критичний, об'єктивний аналіз та синтез різнопланових джерел посприяли відтворенню реальної картини діяльності системи «Торгзін» в Україні. Поєднанням усіх вищезначених методів, принципів та підходів забезпечувалася науковість дослідження та достовірність його результатів. Використана методологічна основа дисертації, що ґрунтується на філософських гносеологічних підходах діалектики та історизму, створили умови для застосування низки загальнонаукових та спеціальних методів. Вони дали можливість для здійснення комплексного, об'єктивного та всебічного висвітлення обраної для дослідження історичної проблеми та цілісного аналізу діяльності торгзінівської системи в Україні.

У ході дослідження встановлено, що валютно-фінансова криза в СРСР кінця 1920-х – початку 1930-х рр., спричинена як міжнародною ситуацією, так і внутрішніми соціально-економічними протиріччями, спонукала радянську владу шукати ефективних шляхів виходу. Замість пошуку альтернативи недолугій соціально-економічній політиці та приведення економічних важелів у відповідність із законами ринкової економіки, влада вдалася до війни з власним народом. «Ефективними» заходами стали колективізація, яка була покликана зламати опір селянства, голодомор, для знищення непокірних українців та створення «Торгзіну», як альтернативи голодній смерті, змушуючи людей віддати останнє. У такий спосіб усі цінності, збережені населенням після більшовицьких революційних потрясінь, накопичені за непу, були вилучені державою. Пошук радянською владою можливостей отримання додаткових валютних надходжень для потреб індустріалізації породила систему «Торгзіну». Розпочавши свою діяльність на початку 1930-х рр. з невеликих магазинів з обслуговування іноземців, «Торгзін» був перетворений у систему викачування у населення золота, фамільних цінностей, антикваріату в обмін на продукти харчування та товари першої необхідності. Розквіт торгівельної мережі «Торгзіну» та його прибутків припав на голодні 1932–1933 рр.

Доведено, що джерела фінансування індустріалізації були різноманітними. Поряд з політикою розкуркулення та колективізацією селянських господарств, яка дозволила державі викачувати ресурси села для потреб міста та експорту, «Торгзін» відіграв свою ключову роль у валютному забезпеченні держави. Він став феноменом економічно успішного, хоча і вкрай цинічного масштабного державного ринкового підприємництва в соціалістичній «неринковій» економіці. Саме в «Торгзіні» не було ні грама соціалізму. Політику його цін визначали виключно валютні інтереси держави.

Ключовим чинником у розвитку системи «Торгзін» та її поширенні на територію України стало формування дієвої торгівельної мережі та кадрове

забезпечення. Створення системи «Торгзін» розпочалося у Москві з формування його правління, яке поширило свою діяльність і на радянські республіки, призначивши там своїх уповноважених з обмеженими функціями, підпорядкування яким республіканських контор було номінальним. Україна стала другою, після СРСР, радянською республікою, що мала добре розвинену торгзінівську мережу, пік результатів діяльності якої припав на голодні 1932–1933 рр. Організація діяльності Всеукраїнської контори «Торгзін» та її обласних осередків напряму залежали від позиції правління Всесоюзного об'єднання у Москві. Основним критерієм у формуванні кадрової політики системи стала партійна приналежність, за національним складом переважали євреї. Регулярні «чистки» апарату «Торгзін» органами ОДПУ від «соціально-чужих» елементів спричиняли кадровий голод, долати який керівництво намагалося системою стимулюючих заходів.

Особливість організації та діяльності системи «Торгзін» спонукала до запровадження нею власних грошових знаків, здійснення виключної цінової політики та системи розрахунків. В усій системі заходів «Торгзін» з мобілізації валютних цінностей політиці цін надавалося першочергового значення. Процес ціноутворення тут був далеким від досконалості, не мав гнучкості, був надзвичайно централізованим та уніфікованим.

«Торгзін» був породженням індустріалізації, нещастя і бідкування народу. За понад чотири роки своєї діяльності «Торгзін» скупив у населення золота на суму 127,3 млн крб., або 98,7 тон чистого золота, що склало біля 40% промислового видобутку в СРСР за 1932 – 1935 рр. Приймали тут валюту, цінності, що збереглися ще з дореволюційних часів, царські золоті монети, столове срібло, платину, діаманти, антикваріат. Часто це були старовинні речі, високохудожні вироби, колекційні монети, шедеври мистецтва. Усе це приймалося на вагу, без врахування реальної вартості. У результаті «Торгзін» приймав деякі речі по вартості, що була занижена в десятки, а то і сотні разів.

Голод зіграв ключову роль в бурхливому розвитку «Торгзіну». Під час голодомору 1932–1933 рр. мережа пунктів «Торгзіну» стала найбільш прибутковою серед закладів радянської торгівлі. У перший рік голодомору населення СРСР віднесло до «Торгзіну» 24 т золота, а у 1933 р. – 45 т. У піковий для голодомору 1933 р. Всеукраїнська контора прийняла від населення більше 9 т золота, що склало п'яту частину від усієї золотодобувної промисловості СРСР у той рік. Торгзінівська система, що існувала в першій половині 1930-х рр., у часи важкого лихоліття врятувала тисячі людських життів. Однак вона виривала з лещат голодної смерті лише тих, хто мав золото та інші дорогоцінні речі. Більше 80% проданих «Торгзіном» товарів складали продукти харчування, серед яких близько 60% припадало на хліб. За вітриною добрих намірів «Торгзіну» крилися цинічні, чітко окреслені меркантильні інтереси радянської держави.

Важливу роль у фізичній підтримці українського населення (особливо інтелігенції) в умовах тотального дефіциту та голоду відіграли закордонні перекази, що надсилалися від родичів з еміграції або українських закордонних організацій. Однак ця допомога зіграла двояку роль. ОДПУ збирало дані на таких адресатів і використало їх через кілька років під час масових репресій, звинувативши отримувачів допомоги у зв'язках з еміграцією та шпигунстві на користь іноземних держав.

Створенням і використанням «Торгзіну» радянська влада знайшла легальний спосіб поповнення населенням валютних державних накопичень. Так держава змогла взяти під свій контроль отримання громадянами закордонної валюти і мати від того неабиякий зиск. Наданням «Торгзіну» монопольного права на отоварювання отримувачів переказів в черговий раз було досягнуто ціною утисків приватних інтересів радянських громадян. Крім того, отримання громадянами переказів та їх валютно-обмінні операції опинилися на контролі органів державної безпеки. Отримувачі закордонної допомоги піддавалися переслідуванням і репресіям та формували списки звинувачених у «антирадянській агентурній діяльності» в СРСР. Наркомат

внутрішніх справ СРСР розгорнув масштабну роботу з пошуку отримувачів закордонних переказів. До кінця 1933 р. множилися дані незапитуваних переказів. Тисячі українців так і не дочекалися закордонного порятунку від страшної голодної смерті.

Незважаючи на важливу місію з акумуляції цінностей та «ефективної» валюти, яка покладалася на магазини системи «Торгзін», наявність дефіцитних для того часу товарів, ніяким чином не виправдовували організовану в них систему та культуру обслуговування, вірніше їх відсутність. «Ненав'язливий» сервіс в закладах радянської торгівлі демонстрував безвідповідальне відношення чиновників та їх працівників до виконання своїх обов'язків і цинізм держави у продовольчій політиці, особливо важких голодних першої половини 1930-х рр.

Отже, діяльність «Торгзину» була унікальним фактом радянської дійсності першої половини 1930-х рр. Вона демонструє відсутність класового підходу, винахідливість радянського керівництва та масштабність валютної підприємливості держави. Поява такої організації стала можливою в умовах здійснення радянської індустріалізації, гострого валютного дефіциту і впровадження карткової системи. «Торгзін» працював на вичерпування і поглинання валютних накопичень населення. У централізованій плановій економіці 1930-х рр. «Торгзін» процвітав і приносив прибутки, експлуатуючи недоліки і використовуючи огріхи планової економіки, її нестабільність і гостру кризу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади і управління

України (ЦДАВО України, м. Київ)

Фонд 4051. Всеукраїнська контора Всесоюзного об'єднання

по торгівлі з іноземцями «Торгзін» (1932–1935 рр.)

Опис 1

1. Інструкції про оплату іноземних чеків і переказів. Спр. 2. 111 арк.
2. Протоколи наради Одеської обласної контори та інші матеріали про діяльність шипчандлерств. Спр. 11. 179 арк.
3. Торгфінплан на II–IV квартали Київської обласної контори. Спр. 13. 407 арк.
4. Контрольні цифри торгфінплану та пояснююча записка до нього. Спр. 14. 115 арк.
5. Контрольні цифри торгфінплану та пояснююча записка до нього. Спр. 15. 183 арк.
6. Контрольні цифри до торгфінпланів обласних контор на II–IV квартали 1933 р. Спр. 16. 120 арк.
7. Кон'юнктурний огляд за III квартал 1933 р. Спр. 17. 117 арк.
8. Декадні відомості про надходження і реалізацію валюти. Спр. 21. 111 арк.
9. Баланси Молдавської обласної контори за 1933 р. Спр. 27. 183 арк.
10. Баланси Одеської обласної контори за 1933 р. Спр. 28. 170 арк.
11. Баланси Харківської обласної контори за 1933 р. Спр. 29. 133 арк.
12. Баланси Чернігівської обласної контори за 1933 р. Спр. 30. 122 арк.
13. Зведені таблиці чисельності робочої сили і фонду зарплати за 1933 р. Спр. 31. 165 арк.
14. Зведені таблиці чисельності робочої сили і фонду зарплати за 1933 р. Спр. 32. 32 арк.

15. Переписка з обласними конторами щодо особового складу. Спр. 33. 412 арк.
16. Листи з обліку кадрів і списки співробітників. Спр. 34. 54 арк.
17. Картотека особових рахунків за 1933 р. Спр. 35. 212 арк.
18. Короткі характеристики співробітників і завідуючих торговими точками «Торгзін». Спр. 36. 212 арк.
19. Особові картки співробітників Дніпропетровської обласної контори за 1933 р. Спр. 37. 320 арк.
20. Постанови, розпорядження і накази Всесоюзного об'єднання «Торгзін» за 1934 р. Довіреності і посвідчення співробітників. Спр. 39. 503 арк.
21. Розпорядження і протоколи нарад за 1934 р. Спр. 40. 95 арк.
22. Розпорядження і інструкції з оперативного обліку. Спр. 41. 81 арк.
23. Розпорядження і накази обласних контор за 1934 р. Спр. 42. 661 арк.
24. Накази за 1934 р. Спр. 43. 103 арк.
25. Накази за 1934 р. Спр. 44. 203 арк.
26. Наказ по Одеській конторі про переміщення співробітників, доповідна записка про стан справ відділу кадрів. Кошториси на утримання курсів директорів і працівників прилавка (є список співробітників облконтори). Спр. 45. 678 арк.
27. Наказ, доповідні записки та інші матеріали з обстеження магазинів і бази Вінницької області. Спр. 46. 183 арк.
28. Циркуляри Всесоюзного об'єднання «Торгзін» за 1934 р. Спр. 47. 151 арк.
29. Циркуляри і протоколи нарад при валютно-фінансовому секторі про оборотні засоби. Спр. 48. 90 арк.
30. Інструкції Всесоюзного об'єднання «Торгзін» за травень-листопад 1934 р. Спр. 49. 153 арк.
31. Проект Положення про Всеукраїнську контору. Протоколи засідання оргсектора про затвердження штату і кошторису витрат і матеріали до протоколів. Спр. 50. 81 арк.

32. Протоколи оперативних нарад і зборів співробітників за 1934 р. Спр. 51. 317 арк.
33. Протоколи нарад Одеської обласної контори про результати обстеження діяльності контори. Спр. 53. 207 арк.
34. Відомості про виконання валютного плану по УСРР за 1934 р. Спр. 60. 17 арк.
35. Кон'юнктурні огляди облконтор за 1934 р. Спр. 61. 212 арк.
36. Кон'юнктурні огляди облконтор за 1934 р. Спр. 62. 237 арк.
37. Кон'юнктурні огляди облконтор за 1934 р. Спр. 63. 163 арк.
38. Оперативний річний звіт за 1934 р. Спр. 64. 22 арк.
39. Річний звіт за 1934 р. Спр. 65. 95 арк.
40. Річний звіт за 1934 р. Спр. 66. 54 арк.
41. Річний звіт за 1934 р. Спр. 67. 69 арк.
42. Річний звіт за 1934 р. Спр. 68. 155 арк.
43. Звіт про роботу відділів кадрів за 1934 р. Списки співробітників облконтор у зв'язку з чисткою апарату. Спр. 69. 333 арк.
44. Звіт про роботу за III квартал 1934 р. Спр. 70. 115 арк.
45. Річний звіт про роботу особливої інспекції облконтори за 1934 р. Спр. 71. 137 арк.
46. Розпорядження і циркуляри Всесоюзного об'єднання «Торгзін» за 1935 р. Спр. 135. 286 арк.
47. Розпорядження і циркуляри Всесоюзного об'єднання «Торгзін» за 1935 р. Спр. 136. 205 арк.
48. Розпорядження Всесоюзного об'єднання «Торгзін» за 1935 р. Спр. 137. 45 арк.
49. Розпорядження за березень–листопад 1935 р. Спр. 138. 112 арк.
50. Накази за 1935 р. Спр. 139. 58 арк.
51. Плани роботи Всеукраїнської контори і облконтор на 1935 р. Спр. 144. 147 арк.

52. Плани робіт особливої інспекції і список співробітників. Спр. 145. 166 арк.
53. Звіти особливої інспекції про роботу за 1935 р. Спр. 150. 225 арк.
54. Відомості про обстеження облконтор особливою інспекцією. Спр. 154. 139 арк.
55. Доповідна записка про діяльність «Торгзін» в Україні у 1932 р. і зауваження по акту обстеження. Спр. 168. 60 арк.

**Фонд 539. Центральна контрольна комісія – Народний комісаріат
робітничо-селянської інспекції УРСР (ЦК-НК РСІ УРСР), м. Харків**

Опис 17

56. Протоколи персональної чистки апарату «Торгзін». Висновки і пропозиції. Спр. 365. 72 арк.
57. Стенограми засідання комісії з чистки апарату «Торгзін». Спр. 367. 409 арк.

**Фонд 812. Всеукраїнське відділення Всесоюзної контори з постачання
іноземців (Всеукраїнське відділення Інпостачу), м. Харків**

Опис 1

58. Скарги іноземного контингенту. Спр. 68. 61 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГО України, м. Київ)**

Фонд 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України

Опис 6

59. Протоколи №92–97 засідань Політбюро ЦК КП(б)У. Спр. 238. 209 арк.
60. Протоколи №140–144 засідань Політбюро ЦК КП(б)У. Спр. 286. 165 арк.

Опис 20

61. Проект постанови ЦК КП(Б)У, доповідні записки відділу агітації і масових кампаній ЦК партії, Народного комісаріату зовнішньої торгівлі СРСР, Всеукраїнської контори Торгзін в ЦК КП(б)У про роботу Торгзіну. Спр. 5444. 14 арк.

Державний архів Вінницької області
(ДАВО, м. Вінниця)

Фонд 485. Вінницька обласна контора Всесоюзного об'єднання по торгівлі з іноземцями «Торгзін», м. Вінниця (1931–1935 рр.)

Опис 2

62. Постанова Ради Народних Комісарів Союзу РСР. Циркуляри, інструкції Всеукраїнського об'єднання «Торгзін». Спр. 1. 116 арк.
63. Постанова РНК СРСР про надання Всесоюзному об'єднанню «Торгзін» права здійснення операцій зі скупки дорогоцінних металів. Інструкції Всесоюзного об'єднання «Торгзін». Спр. 2. 93 арк.
64. Постанови Народного комісаріату зовнішньої торгівлі СРСР. Циркуляри, інструкції Вінницької обласної контори. Спр. 3. 28 арк.
65. Постанови, циркуляри, інструкції і розпорядження Всесоюзного і Всеукраїнського об'єднання «Торгзін». Наказ по особовому складу. Спр. 4. 28 арк.
66. Постанова правління Всесоюзного об'єднання «Торгзін» з питання продажу товарів за радянську валюту. Циркуляри Всесоюзного об'єднання «Торгзін», переписка з ним про звітність та інші матеріали. Спр. 5. 256 арк.
67. Постанови, розпорядження і циркуляри Всеукраїнського об'єднання «Торгзін». Протоколи нарад відповідальних працівників Бердичівського універмагу «Торгзін». Спр. 7. 359 арк.
68. Постанови Української республіканської експертної наради. Розпорядження Всеукраїнського об'єднання «Торгзін». Відомості виконання кошторису управлінських витрат, кварталні плани сектора перевірки,

квартальні зведення реалізації товарів і скупки золота. Накази по особовому складу. Спр. 8. 200 арк.

69. Постанови Вінницького обласного виконавчого комітету про скликання I з'їзду Рад області, протоколи засідання працівників Вінницької обласної контори, Петрошевського універмагу «Торгзін» та ін. Спр. 9. 100 арк.

70. Циркуляри Всеукраїнської контори «Торгзін» і переписка з усіма універмагами та міжрайбазами з питань торгівлі тощо. Спр. 12. 217 арк.

71. Циркуляри Всесоюзного об'єднання, Вінницької обласної контори «Торгзін», зведені таблиці про чисельність і фонди зарплати, списки співробітників Вінницького, Тульчинського, Кам'янець-Подільського та інших універмагів області. Спр. 13. 289 арк.

72. Циркуляри і розпорядження Всесоюзного об'єднання «Торгзін», Всеукраїнської контори «Торгзін», переписка з обласними конторами і міжрайбазами «Торгзін» з питань торгівлі, протоколи засідання інвентаризаційної комісії. Спр. 14. 65 арк.

73. Циркуляри, розпорядження Всесоюзного об'єднання «Торгзін». Переписка зі Всесоюзним об'єднанням «Торгзін» з адміністративно-господарських питань. Спр. 15. 359 арк.

74. Інструкції, кошториси торгових і адміністративно-управлінських витрат по універмагах «Торгзін» Вінницької області. Протоколи нарад працівників «Торгзін». Спр. 19. 237 арк.

75. Зведений річний звіт Вінницької обласної контори «Торгзін» за 1932 р. Спр. 23. 19 арк.

76. Зведені баланси Вінницької обласної контори «Торгзін» за II півріччя 1932 р. Спр. 29. 159 арк.

77. Квартальні відомості (працівників і службовців), підзвітних осіб Вінницької обласної контори «Торгзін». Спр. 31. 38 арк.

78. Помісячні та подекадні зведення про реалізацію товарів і закупівлю золота Вінницькою обласною конторою «Торгзін». Спр. 33. 326 арк.

79. Таблиці руху і реалізації товарів по торговельним установам «Торгзін» Вінницької області. Спр. 35. 209 арк.
80. Постанови, циркуляри, накази і розпорядження РНК СРСР, Всесоюзного об'єднання і правління, Всеукраїнської контори «Торгзін». Спр. 42. 388 арк.
81. Постанови, накази, розпорядження Наркомату зовнішньої торгівлі, Всесоюзного об'єднання, правління Всесоюзного об'єднання «Торгзін». Спр.43. 35 арк.
82. Постанови бюро комісій радянського контролю при Раді Народних Комісарів СРСР, накази по Всеукраїнській конторі «Торгзін», переписка зі Всеукраїнською конторою «Торгзін», міжрайонними конторами і універмагами «Торгзін» з питань планування і звітності, по торгівлі та інших питаннях. Спр. 44. 219 арк.
83. Постанови, протоколи засідань правління Всесоюзного об'єднання «Торгзін», Вінницького облвиконкому, обласної експертної наради. Спр. 46. 51 арк.
84. Постанови, розпорядження Всесоюзного і Всеукраїнського об'єднання «Торгзін». Накази Всеукраїнського об'єднання «Торгзін». Спр. 47. 132 арк.
85. Циркуляри, інструкції, розпорядження Всесоюзного об'єднання «Торгзін», Всеукраїнської і Вінницької обласної контори «Торгзін», переписка з міжрайонними базами і універмагами з питань торгівлі, збереження продуктів, товарів та інших питаннях. Спр. 57. 200 арк.
86. Циркуляри Всесоюзного об'єднання, валово-фінансового сектору, управління закордонними операціями тощо. Спр. 59. 216 арк.
87. Циркуляри, розпорядження та інструкції Всесоюзного об'єднання «Торгзін». Накази Вінницької обласної контори. Спр. 60. 95 арк.
88. Інструкція Всесоюзного об'єднання «Торгзін» з обліку майна на 1933 р. Спр. 67. 82 арк.
89. Зведені реєстри прийому золота і срібла (цінностей). Спр. 107. 121 арк.

90. Доповідна записка з обстеження та інструктажу з переводних операцій Вінницької обласної контори «Торгзін». Спр. 109. 20 арк.
91. Зведення про ринкові і комерційні ціни на продовольчі і промислові товари по Вінницькій області. Спр. 112. 164 арк.
92. Переписка зі Всеукраїнською конторою «Торгзін» про постачання та інші питання. Спр. 117. 58 арк.
93. Накази по особовому складу Вінницької обласної контори «Торгзін». Циркуляри, розпорядження, інструкції Всесоюзного об'єднання «Торгзін». Спр. 120. 136 арк.
94. Списки співробітників на отримання пайка. Спр. 127. 29 арк.
95. Постанови, накази, розпорядження і протоколи нарад Всеукраїнської контори «Торгзін». Спр. 131. 51 арк.
96. Накази Народного комісаріату зовнішньої торгівлі і постачання СРСР. Постанови, розпорядження, інструкції Всесоюзного об'єднання і Всеукраїнської контори «Торгзін». Спр. 133. 116 арк.
97. Накази, циркуляри Вінницької обласної контори «Торгзін». Список особового складу Вінницької обласної контори «Торгзін». Переписка з міжрайбазами «Торгзін» по заготівлі і доставці товарів. Спр. 137. 154 арк.
98. Циркуляри Всесоюзного об'єднання, Вінницької обласної контори «Торгзін», інструкція з інвентаризації і підприємствах Всесоюзного об'єднання «Торгзін», балансу на 1 січня 1935 р. Спр. 145. 121 арк.
99. Протоколи нарад співробітників Вінницької обласної контори і районних контор «Торгзін». Спр. 151. 25 арк.
100. Протоколи виробничих нарад міжрайконтори і переписка з міжрайбазами, конторами «Торгзін» з питань торгівлі, звітності тощо. Спр. 154. 267 арк.
101. Квартальні плани концентрації і звіти по роботі і заробітній платі Вінницької обласної контори «Торгзін» за 1934 рік. Спр. 167. 64 арк.

Державний архів Одеської області**(ДАОО, м. Одеса)****Фонд 1241. Одеська обласна контора по торгівлі з іноземцями
Всесоюзного об'єднання «Торгзін» (1931–1936 рр.)****Опис 1**

102. Циркуляри, інструкції Всесоюзного об'єднання і переписка з підвідомчими та іншими організаціями з питань особового складу. Спр. 1. 163 арк.
103. Переписка з Всесоюзним об'єднанням, Всеукраїнською конторою та іншими організаціями з питання руху експортних та імпорتنих вантажів. Спр. 2. 308 арк.
104. Циркуляри, інструкції НКЗТ СРСР і Всесоюзного об'єднання «Торгзін». Спр. 4. 123 арк.
105. Переписка з Всесоюзним об'єднанням, Держбанком та іншими організаціями про виконання плану реалізації продукції, з фінансових та інших питань. Спр. 7. 374 арк.
106. Переписка з Всесоюзним об'єднанням про відкриття магазинів та організація їх роботи. Спр. 8. 128 арк.
107. Річний фінансовий звіт за 1932 р. Спр. 10. 85 арк.
108. Особові листки співробітників контори. Спр. 17. 97 арк.
109. Циркуляри, інструкції Наркомзовнішторгу СРСР і переписка про реалізацію продукції, прийомці і здачі цінностей, розвитку торгівельної мережі. Спр. 18. 319 арк.
110. Циркуляри Всесоюзного об'єднання, договори про інкасацію цінностей і переписка по особовому складу. Спр. 19. 303 арк.
111. Інструкції та розпорядження Всесоюзного об'єднання «Торгзін». Спр. 20. 216 арк.
112. Інструкції облконтори торгівельним точкам. Спр. 21. 432 арк.
113. Накази по центральному бюро «Торгзінру». Спр. 25. 65 арк.
114. Накази по обласній базі «Торгзін». Спр. 27. 46 арк.

115. Копії наказів по універмагу №1. Спр. 28. 178 арк.
116. Копії наказів по Миколаївському відділенню. Спр. 30. 35 арк.
117. Переписка з Всесоюзним об'єднанням і Всеукраїнською конторою з фінансових питань. Спр. 42. 449 арк.
118. Переписка зі Всесоюзним об'єднанням, Всеукраїнською конторою і торговими точками про реалізацію і надходження цінностей. Спр. 44. 319 арк.
119. Переписка з Всесоюзним об'єднанням і Всеукраїнською конторою «Торгзін» про надходження і реалізацію цінностей. Спр. 46. 239 арк.
120. Списки співробітників облконтори системи «Торгзін». Спр. 60. 20 арк.
121. Циркуляри та інструкції Всесоюзного об'єднання «Торгзін» з організації і техніки торгівлі. Спр. 68. 143 арк.
122. Накази по облконторі. Спр. 71. 246 арк.
123. Накази по Миколаївському відділенню. Спр. 82. 34 арк.
124. Накази по Херсонському відділенню. Спр. 83. 75 арк.
125. Переписка зі Всесоюзним об'єднанням і Всеукраїнською конторою з фінансових питань. Спр. 84. 322 арк.
126. Особові облікові картки співробітників. Спр. 109. 99 арк.
127. Циркуляри і інструкції Всесоюзного об'єднання «Торгзін». Спр. 112. 183 арк.
128. Розпорядження Всесоюзного об'єднання «Торгзін», Всеукраїнської і обласних контор, акти обстеження і переписки по лінії особливої інспекції. Спр. 114. 373 арк.
129. Розпорядження і циркуляри облконтори торговим точкам про встановлення нових цін на реалізацію товарів. Спр. 118. 437 арк.
130. Накази по Херсонському і Миколаївському відділеннях «Торгзін». Спр. 122. 148 арк.
131. Прейскуранти цін. Спр. 125. 23 арк.
132. Переписка з Всесоюзним об'єднанням і Всеукраїнською конторою про залучення і реалізацію цінностей. Спр. 127. 315 арк.

133. Переписка з підвідомчими організаціями про залучення і реалізацію цінностей. Спр. 131. 147 арк.
134. Відомості закордонних переказів. Спр. 139. 90 арк.
135. Накази. Спр. 144. 17 арк.
136. Переписка з Всеукраїнською конторою і підвідомчими організаціями з ліквідаційних питань. Спр. 145. 334 арк.

Опубліковані джерела

137. Азовский М. К перестройке нашего аппарата. *Торгсиновец*. 1934. 30 апреля. №8 (18). С. 2–3.
138. Аналитическая записка сектора внешней торговли Госплана СССР о работе «Торгсина» в 1933 г. 20 февраля 1934 г. URL: <http://istmat.info/node/50842>
139. Внешняя торговля СССР за 1918–1940 гг. Статистический обзор. М.: Международные отношения, 1967. 242 с.
140. Внешняя торговля СССР за 1918–1966 гг. Статистический сборник. М.: Внешторгиздат, 1960. 1164 с.
141. Внешняя торговля СССР за 1918–1940 гг. М: Внешторгиздат, 1960. 1376 с.
142. Внутренняя торговля РСФСР за 1931–1934 г. М., 1935. 652 с.
143. Инструкция по приёму и отовариванию валютных ценностей магазинами «Торгзин». *Торгсиновец*. 1934. №11 (21). С. 3–22
144. Итоги развития советской торговли от VI к VII съезду Советов СССР. *Материалы Наркомвнутторга СССР*. М., 1935. 374 с.
145. Кадры советской торговли. М.: Политиздат, 1936. 187 с.
146. Калини М.И. О советской торговле. М.: Изд-во «Наука», 1932. 143 с.
147. К вопросу о заграничных переводах. *Торгсиновец*. 1934. 30 апреля. №8 (18). С. 8.
148. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. 1000 с., іл.

149. Общество и власть: 1930-е годы. Повествование в документах. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1998. 352 с.
150. Oral history project of the Commission on the Ukraine Famine. Washington: United States government printing office, 1990. (Investigation of the Ukrainian famine 1932-1933). Vol. 2 / ed. J. E. Mace, L. Heretz. 1990.
151. Oral history project of the Commission on the Ukraine Famine. Washington: United States government printing office, 1990. (Investigation of the Ukrainian famine 1932–1933). Vol. 3 / ed. J. E. Mace, L. Heretz. 1990.
152. Партия и правительство о советской торговле. Сборник постановлений. М.-Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1932. 112 с.
153. Письма во власть. 1928–1939: заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и советским вождям. М.: «Российская политическая энциклопедия» РОССПЭН, 2002. 528 с.
154. Посылки или денежные переводы из-за границы могут быть заменены получением товара из магазинов «Торгзина» в СССР. *За индустриализацию*. 1931. 19 августа. С. 4.
155. Предмет и метод экономики советской торговли. Дискуссия в секции советской торговли Института экономики Ленинградского отделения Коммунистической академии. М.-Л., 1932. 132 с.
156. Приемка и оценка драгоценных металлов. Руководство для скупочных пунктов Торгсина. М.: Внешторгиздат, 1933. 53 с.
157. Приказ по Народному комиссариату внешней торговли СССР «О реорганизации Всесоюзного объединения «Торгсин». *Торгсиновец*. 1934. 30 апреля. №8 (18). С. 3–5.
158. Потанова №276 колегії Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР про роботу «Торгзіну» в другому півріччі 1933 р. – першому півріччі 1934 р. 13 вересня 1933 р. URL: <http://istmat.info/node/42952>
159. Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про зниження цін на хліб і скасування карткової системи на м'ясо, рибу, цукор, жири і картоплю». К.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1935. 30 с.

160. Протокол засідання Ради цін у заступника наркома зовнішньої торгівлі М. Логановського «Проект бюро цін всесоюзного об'єднання «Торгзін» про зміну цін на борошно, крупи та взуття». 15 серпня 1933 р. *Голод в ССРСР 1929–1934*. Том 3. Лето 1933–1934 гг. М.: МФД, 2011.
161. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1917–1961. В 7 т. Т. 3. М., 1967–1970. 386 с.
162. Советская торговля. Статистический сборник. М.: Госстатиздат, 1956. 352 с., табл.
163. Советская торговля в новой обстановке. Итоги 1935 г. и задачи на 1936 г. М.–Л., 1934. 348 с.
164. Совещание в Наркомвнешторге о работе облконтор «Торгсина». *Торгсиновец*. 1934. 30 апреля. №8 (18). С. 6.
165. Социалистическое строительство в СССР. Статистический ежегодник ЦУНХУ Госплана СССР. М.: Изд-во Госплана, 1934. 533 с.
166. Товарооборот СССР. Конъюнктурный обзор. М.: Советская экономика, 1935. 218 с.
167. The American Mercury. 1934. December. Vol. XXXIII. 164 p.
168. The American Mercury. 1935. January. Vol. XXXIV. 148 p.
169. Torgsin stores filled with fine merchandise. The Jewish Floridian. 1933. 15 December.

ЛІТЕРАТУРА

170. Аборвалова О. Советская торговля в 30–40 гг. XX века. *Современные исследования социальных проблем* (электронный научный журнал). 2012. №1. С. 1–10. URL: <file:///C:/Users/User/Desktop/До%20історіографії/sovetskaya-torgovlya-v-30-40-gg-xx-veka.pdf>.
171. Айзенберг И.П. Валютная система СССР. М.: Соцэкгиз, 1962. 268 с.
172. Архипова А. С., Мельниченко М.А. Ранние анекдоты о Сталине: материалы к систематизированному собранию (1925–1940). *Вестник*

Российского государственного гуманитарного университета. Серия «Литературоведение. Фольклористика». 2009. № 9. С. 271–352.

173. Архірейський Д. В. Розвиток зовнішньої торгівлі радянської Росії та України за доби «воєнного комунізму». *Історія торгівлі, податків та мита.* 2016. №1–2 (13–14). С. 203–219.

174. Атлас 3. Социалистическая денежная система. Проблемы социалистического преобразования и развития денежной системы СССР. Москва: Финансы, 1969. 384 с.: ил.

175. Blanshard J. If you lived in Russia. *The State Journal (Lansing, Michigan).* 1931. 27 November.

176. Болотин З.С. Вопросы снабжения. М.–Л.: Соцэкгиз, 1935. 140 с.

177. Блок М. Апология истории, или Ремесло историка. Москва, 1986. 254 с.

178. Булгаков В. Советская торговля на новом этапе. М.–Л.: Партиздат, 1932. 83 с.

179. Булгаков М. Мастер и Маргарита. Минск: Уранджай, 1988. 670 с.

180. Великий Голод в Україні 1932–1933 років: комісія Конгресу США з дослідження Голоду в Україні. Історія створення / Н. І. Шульга (упоряд.). К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 55 с.

181. Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. III. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 784 с.

182. Волосник Ю. 2013. Діяльність «Торгсину» та непмани України: повсякденні випробування підприємців в умовах форсованої індустріалізації першої половини 1930-х років. *Вісник Харківського національного університету.* Серія «Історія». Вип. 47. С. 96–106.

183. Heeke M. Reisen zu den Sowjets: der ausländische Tourismus in Russland 1921–1941: mit einem bio-bibliographischen Anhang zu 96 deutschen Reiseautoren (Arbeiten zur Geschichte Osteuropas). Munster–Hamburg–London, 2003. 679 s.

184. Голанд Ю. Неоконченный кризис. *Эксперт*. 2008. №1 (640). С. 54–59.
185. Голанд Ю.М. Кризисы, разрушившие НЭП. М.: Международный НИИ проблем управления, 1991. 98 с.
186. Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки. К.: Наукова думка, 2003. 888 с.
187. Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918–1932 гг. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1997. 328 с., илл.
188. Гордон Л.А., Клопов Э.В. Что это было? Размышления о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30–40-е годы. М.: Политиздат, 1989. 319 с.
189. Горелик С.М., Малки А.И. Советская торговля. Очерки теории и практики торговли в СССР. М.–Л., 1933. 579 с.
190. Горін Н. Індустріальні перетворення в радянську добу: джерела та форми мобілізації ресурсів. *Вісник Чернівецького торгово-економічного університету*. Серія: Економічні науки. 2010. Вип. 3. С. 323–329.
191. Hirsch A. *Industrialized Russia*. New York: The chemical catalog company, Inc., 1934. 38 p.
192. Горох М. Валютні операції торгсинівських установ (на прикладі Чернігівської облконтори). *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 20–21 листопада 2013 р.)*. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України; Інститут історії України НАН України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2013. С. 27–35.
193. Горох М. Від борошна до трактора: реалізація товарів в крамницях Чернігівської обласної контори «Торгсин» (1933–1935 рр.). *Український історичний збірник*. 2010. Вип. 13. С. 232–244.

194. Горох Н. Кадровый состав «Торгсина» (на примере Черниговской областной конторы). *Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины*. 2014. Выпуск 4 (85).
195. Горох М. 2012. Створення та діяльність Глухівської крамниці «Торгсин» (1933–1935 рр.). *Сіверщина в історії України: збірник наукових праць*. 2012. С. 191–194.
196. Горох М. «Торгсин» на Чернігівщині: спогади очевидців. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2008. Вип. 18, с. 176–181.
197. Горох М. Іноземна валюта як джерело валютних надходжень Чернігівської обласної контори «Торгсин». *Український історичний збірник*. 2011. Вип. 14. С. 131–137.
198. Горох М. Створення та функціонування системи Торгсину на Чернігівщині (1931–1936 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернігів, 2013. 190 с.
199. Горох М. Євреї та Торгсин (1930–1936). *Музейний простір: збереження та презентація предметів юдаїки: матеріали Всеукраїнського науково-практичного семінару (м. Кривий Ріг, 18–20 жовтня 2017)*. Кривий Ріг: Вид. Р. А. Козлов, 2017. С. 7–21.
200. Горох М. Торгсин: шлях до забуття. Україна модерна.: URL: <http://uamoderna.com/demontazh-pamyati/horokh-torgsyn>.
201. Горох М. «Проїли колечка. І срібні чайні ложки»: втрата побутового золота та срібла через систему «Торгсин» (1930–1936). URL: <https://www.holodomorstudies.com/research3.html>
202. Горяинов С. Секретные алмазы Сталина. М.: Алгоритм, 2018. 320 с.
203. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933. М.: РОССПЭН, 2001. 96 с.
204. Гриневич Л. Голод 1932–1933 у публічній культурі пам'яті та суспільній свідомості в Україні. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007. Вип. 17. С. 389–401.

205. Гусаков А.Д., Дымшиц И.А. Денежное обращение и кредит в СССР. М.: Госфиниздат, 1951. 309 с.
206. Девлетов, О.У. История отечественной рекламы за 150 лет (1840–1990). Москва, Берлин: Директ-Медиа, 2016. 349 с.
207. Даниленко В.М. Розкрадання продуктів та промтоварів госпорганам та системою Торгсину. *Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ*. К.: Фенікс, 2008. – С. 66–73.
208. James E. Mace and Leonid Heretz, ed., Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine. 3 vols. Washington, D. C.: US Government Printing Office, 1990.
209. Jones Gareth. Ruin Russian agricultur». *The Financial Times Thursday*. 1933. 13 April.
210. Jones Gareth. Communists' Five-Year Plan. How It Is Working in Russia. *The Western Mail*. 1931. 7 April.
211. Дэвис Р.У. Советская экономика в период кризиса. 1930–1933 годы. *История СССР*. 1991. № 4. С. 18 – 38.
212. Дэвис Р., Хлевнюк О.В. Отмена карточной системы в СССР, 1934–1935 гг. *Отечественная история*. 1999. №5. С. 12–30.
213. Денисов А.Е. Бумажные денежные знаки РСФСР, СССР и России 1918–2005 годов. Часть 3. Ведомственные, военные и специальные выпуски денежных знаков СССР 1924–1991 годов. М.: Издательский дом «Финансы и кредит». Финансовая инновационная компания «Финнинова», 2007. 168 с.; ил.
214. Driscoll C. The World and All. *The State Journal* (Lansing, Michigan). 1931. 2 October.
215. Ермилова Д.Ю. История домов моды: учебное пособие для СПО. М.: Издательство Юрайт, 2018. 443 с.; илл.
216. История КПСС: Курс лекций / Под общ. ред. Н.Н. Маслова. М.: Мысль, 1984. 416 с.

217. Кабалкин Ю. Недочеты экспортной рекламы. *Внешняя торговля*. 1935. № 9. С. 13–14.
218. Касьяненко В.И. Завоевание экономической независимости СССР (1917–1940). М.: Политиздат, 1972. 335 с.
219. Колбин К.Б. Золото для индустриализации (к истории курганского отделения Торгсина). *VII Зыряновские чтения: материалы Всероссийской научно-практической конференции*. Курган, 2009. С. 85–86.
220. Кондрашин В.В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. М.: РОССПЭН, 2008. 519 с.
221. Конквест Роберт. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. К.: Видавництво «Либідь», 1993. 280 с.
222. Корная Я. Экономика дефицита. М.: Изд-во «Наука», 1990. 608 с.
223. Кузнецов В.В. По следам царского золота. СПб.: Нева, ОЛМА-ПРЕСС, 2003. 444 с.
224. Кульчицкий С.В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937). К.: Наукова думка, 1979. 240 с.
225. Лебина Н. Советская повседневность. Нормы и аномалии. От военного коммунизма к большому стилю. М.: Новое литературное обозрение, 2015. 483.; илл.
226. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР: В 3 т. Т. 3. М.: Госполитиздат, 1956. 643 с.
227. Малафеев А.Н. История ценообразования в СССР, 1917–1963. М.: Мысль, 1964. 438 с.
228. Malcolm Muggeridge. «The Soviet and the peasantry». *The Manchester Guardian*. March 25, 1933.
229. Марочко В. Діяльність торгсинівської системи міста Києва. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2008, випуск 18, с. 163–174.
230. Марочко В.І. Торгсини Києва в роки Голодомору. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2009. Вип. 15. Ч. 2. С. 63–77.

231. Марочко В.І. «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933). *Український історичний журнал*. 2003, № 3, с. 90–103.
232. Марочко В.І. Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду Голодомору 1932–1933 років. *Український історик*. 2008. № 3–4. С. 194–209.
233. Марочко В.І. Торгсини Києва: хліб за золото. *Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ*. К. : Фенікс, 2008. С. 58–65.
234. Марочко В.І. «Золотий дощ» 1932–1933 рр. *Урядовий кур'єр*. 2009. 11 лютого. № 24. С. 13.
235. Марочко В.І. Чорні дошки України: геноцид по-сталінськи. *Пам'ять століть*. 2008. № 5–6. С. 192–210.
236. Martin John S. A picture history of Russia. New York: Crown Publishers, 1956. 376 p.
237. Мельничук О. Номенклатура системи «Торгсину» в УСРР (на матеріалах Київської області). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2010. Вип. 19. Ч. 2. С. 99–105.
238. Мельничук О. Основні джерела доходу системи «Торгсин» в УСРР. *Український історичний збірник*. 2010. Вип. 13. Ч. 1. С. 224–231.
239. Мельничук О. «Селяни і «Торгзін»: система заготівель побутового золота в УСРР (1932–1936 рр.). *Український селянин*. 2010. Випуск 12. С. 281–283.
240. Мельничук О. «Київська обласна контора «Торгсину» (1931–1936 рр.): становлення та функціонування»: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2015. 18 с.
241. Мельничук О. 2013. Основні етапи розвитку Київської обласної контори «Торгсин». *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 22. С. 179–189.
242. Мельничук О. Грошові перекази, як джерело доходу системи «Торгсину» в УСРР. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. 2010. Вип. 36. С. 203–212.

243. Міщук Я. 2011. Роль і діяльність системи «Торгзінів» Вінниччини на початку 1930-х рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. Вип. XIX. С. 70–74.
244. Неформальная экономика: Россия и мир. М.: Логос, 1999. 576 с.
245. Нодель В.А. Ликвидация карточек, снижение цен и развернутая советская торговля. М.: Партиздат ЦК ВКП(б), 1935. 106 с.
246. Nove Alec. *An Economic History of the USSR*. London: The Penguin Press, 1969. 428 p.
247. Орешкин О.Ю. Организационно-правовые мероприятия по противодействию хищениям и злоупотреблениям в работе торговой сети Ивановской областной конторы Торгсин в 1933–1935 гг. *Вестник Владимирского юридического института*. 2012. № 4. С. 162–165.
248. Орешкин О.Ю. Некоторые особенности правового регулирования реализации карточной системы по линии внутренней торговли СССР в первой половине 1930-х гг. (на примере работы торговой сети Владимирской межрайонной базы Торгсина). *Вестник Владимирского юридического института*. 2013. № 3. С. 164–168.
249. Осколков Е.Н. Голод 1932/1933. Хлебозаготовки и голод 1932/1933 года в Северо-Кавказском крае. Ростов на/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1991. 96 с.
250. Осокина Е. Алхимия советской индустриализации. Время Торгсина. М.: Издательство «Новое литературное обозрение», 2019. 344 с.
251. Осокина Е.А. За зеркальной дверью Торгсина. *Отечественная история*. 1995. № 2. С. 86–104.
252. Осокина Е. Борец валютного фронта Артур Сташевский. *Отечественная история*. 2007. №2. С. 33–47.
253. Осокина Е.А. СССР в конце 20-х – первой половине 30-х гг. *Отечественная история*. 1992. №5. С. 42–58.

254. Осокина Е. За фасадом «сталинского изобилия»: распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации (1927–1941). Москва, 1999. 271 с.
255. Осокина Е.А. Доллары для индустриализации: валютные операции в 1930-е годы. *Родина*. 2004. № 3. С. 76–81.
256. Осокина Е.А. Золотая лихорадка по-советски. *Родина*. 2007. № 9. С. 111–117.
257. Осокина Е.А. Советская жизнь: обыденность испытания: (На примере Торгсина и ОГПУ). *Отечественная история*. 2004. №2. С. 113–124.
258. Осокина Е.А. Золото для индустриализации: «Торгсин». М.: РОССПЭН, 2009. 592 с.
259. Осокина Е. «Советские дома терпимости»: рассказы о портовых торгсинах 1930-х гг. *Вестник РУДН. Серия: «История России»*. 2007. №2. С. 50–64.
260. Осокина Е.А. Торгсин в советской экономической системе 1930-х годов. *Труды Института российской истории*. Вып. 11. М., 2013. С. 206–226.
261. Осокина Е.А. Иерархия потребления. О жизни людей в условиях сталинского снабжения, 1927–1935. М.: Изд-во МГОУ, 1993. 144 с.
262. Осокина Е.А. Шлите доллары на торгсин. *Родина*. 1997. № 2. С. 70–73.
263. Павлова И.В. Торгсины в Западно-Сибирском крае. *Экономика и организация*. 2003. № 3. С. 162–169.
264. Папуга Я. Висвітлення Голодомору і відгуків на нього в газеті «Діло». *Мандрівець*. 2007. № 1. С. 30–35.
265. Поляков Ю.А. Человек в повседневности. *Вопросы истории*. 2000. №3. С. 125–132.
266. Поляков Ю.А., Писаренко Э.Е. Исторические аспекты изучения советского образа жизни. *Вопросы истории*. 1978. №6. С. 3–14.
267. Попов А. Деятельность в Крыму Всесоюзного объединения по торговле с иностранцами в СССР (1931–1936 гг.). *Ученые записки Таврического*

- национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «История». 2007. № 1. С. 66–72.
268. Richardson S. Tourist trade is Soviet's aim. *Reno Evening Gazette* (Reno, Nevada). 1931. 3 August.
269. Розенгольц А. Экономические отношения СССР с капиталистическими странами. *Внешняя торговля*. 1934. №6. С. 1–3.
270. Российская повседневность 1921–1941 гг. Новые подходы. СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 1995. 156 с.
271. Рубинштейн Г.Л. Развитие внутренней торговли в СССР. Л.: Издательство Ленинградского университета, 1964. 396 с.
272. Russia wants tourist money for trade use. *The Daily Argus-Leader* (South Dakota). 1931. 23 August.
273. Семенова Ф. Ю. Деятельность Вятского отделения Всесоюзного объединения «Торгсин» (1932–1936 гг.). *Вестник Вятского государственного гуманитарного университета*. 2010. № 4 (1). С. 35–40.
274. Сірик Г. Під сонцем обездолених. Ч. 3. «Сирітськими стежками». Торонто, 1983. 230 с.
275. Сирота О. Репресії німців за одержання іноземної допомоги: 1934–1935 роки / Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша / Упорядники Л.В. Ковальчук, Е. П. Петровський. Одеса: АТ «ПЛАСКЕ», 2010. С. 600–605.
276. Сова Г. Голод на Україні 1933 року. Б. м.: Б. в., Б. р. С. 9. URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/5074/file.pdf>.
277. Скоморович І.Г. Еволюція та функціонування грошової системи в Україні: дис... на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук: 08.00.01. Львів, 2017. 545 с.
278. Смертю смерть подолати: Голодомор в Україні 1932–1933 рр. К.: Україна, 2003. 352 с.
279. Смирнов А.М. Международные расчеты и кредитные отношения во внешней торговле СССР. М.: Внешторгиздат, 1953. 280 с.

280. Суслик Р.Л. Сумні спогади: 1933 рік на Полтавщині. На чужині. 1951. 32 с.
281. Стефанов Б. За кадры и овладение техникой торговли. М.- Л.: Изд-во политической литературы, 1932. 217 с.
282. Танасюк В.Л. «Магазини системи «Торгзін»: завдання та особливості радянської спецторгівлі першої половини 1930-х рр.». *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 145. С. 168–171.
283. Танасюк В.Л. Обмінно-валютні операції у системі Всесоюзного об'єднання «Торгзін». *Історія торгівлі, податків та мита*. 2019. Випуск 1–2 (19-20). С. 157–166.
284. Танасюк В.Л. Голодомор і «Торгзін»: джерела доходу торгівельної мережі 1932–1933 рр. *Український селянин*. 2020. Випуск 1–2. С. 42–47.
285. Танасюк В.Л., Чучалін О.П. Кадрова політика в системі Всесоюзного об'єднання «Торгзін» (перша половина 1930-х рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2020. С. 51–60.
286. Tanasiuk Viktoriia. The activities of the Torgsin system in Ukraine (between 1931 and 1935). *Przegląd Nauk Historycznych*. 2020. Tom 19. № 2. S. 163–182.
287. Танасюк В.Л. «Місце «Торгзіну» в умовах економічних перетворень в УСРР початку 1930-х рр. «III Таврійські історичні наукові читання»: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 29–30 березня 2019 р.). Київ, С. 27–37.
288. Танасюк В.Л. «Радянський сервіс»: особливості обслуговування в закладах спецторгівлі 1930-х рр.: *Priority directions of science and technology Development: international scientific and practical conference (January 24–26, 2021) SPC “Scicjnf.com.ua”, Kyiv, Ukraine*. 2021. P. 1155–1159.
289. Танасюк В.Л. Організація діяльності крамниць Всесоюзного об'єднання «Торгзін». *Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 1–2 листопада 2019 р.). Дніпро, 2019. С. 28–31.

290. Танасюк В.Л. Система розрахунків Всеукраїнської контори «Торгзін». *Актуальні тенденції розвитку суспільних наук*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 8–9 листопада 2019 р.). Київ: ГО «Київська наукова суспільствознавча організація», 2019. С. 28–31.
291. Танасюк В.Л. Українська торгівельна мережа системи «Торгзін». *Теорія та практика сучасної науки та освіти*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 29-30 листопада 2019 р.). Дніпро, 2019. С.177–179.
292. Танасюк В.Л. Діяльність «Торгзину» в УСРР 1932 р. *Україна. Європа. Світ. Історія та сучасність*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 6–7 грудня 2019 р.). Київ, 2019. С.43–46.
293. Танасюк В.Л. «Торгзін» і його клієнти: образ достатку та ієрархія споживання. *Priority directions of science and eechnology Development: international scientific and practical conference (January 24–26, 2021) SPC “Sciejnf.com.ua”*, Kyiv, Ukraine. 2021. P. 1155–1159.
294. Танасюк В.Л. Єврейство в системі «Торгзін» (перша половина 1930-х рр. *Історичні Мідраші Північного Причорномор'я*: Матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції (м. Миколаїв, 25–25 червня 2020 р.). Миколаїв, 2020. С. 327–335.
295. Танасюк В.Л., Барвінок О.В. «Торгзін» на території УСРР 1931–1933 рр.: створення та діяльність. *Історія України в регіональному та глобальному вимірах*: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Маріуполь, 20 лютого 2020 р.). Маріуполь: Донецький державний університет управління, 2020. С.37–40.
296. Твердюкова Е.Д. Государственное регулирование внутренней торговли в СССР (конец 1920-х – середина 1950-х гг.). Историко-правовой анализ. СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2011. 328 с.
297. Твердюкова Е.Д. Деятельность государственной торговой инспекции по борьбе с обманом потребителей в советской торговле (середина 1930-х –

начало 1990-х гг.). *Петербургский исторический журнал: исследования по российской и всеобщей истории*. 2015. №3 (7). С. 56–67.

298. Тесленко В. В. Организация торговли драгоценными камнями. М.: Инфра-М, 1993. 215 с.

299. Толмацкий В. Время Торгсина. *Антикварное обозрение*. 2005. № 3. С. 66–69.

300. Февр Л. Бои за историю. М.: Наука, 1991. 632 с.

301. Фрей Л. Международные расчеты и финансирование внешней торговли капиталистических стран. М.: Внешторгиздат, 1960. 437 с.

302. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. М.: РОССПЭН, 2001. 442 с.

303. Червоножка В. В очередь, сукины дети. *Корреспондент*. 2012. №19. С. 62–64.

304. Шуйський І. Торгова мережа «Торгсин» у столиці Радянської України в 1932–1933 роках. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 20–21 листопада 2013 р.)*. Київ, 2013. С. 163–169.

305. Schuman Frederick L. *Russia since 1917: Four decades of Soviet politics*. New York: Knopf, 1957. 508 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Виконання валютного плану по УСРР за 1932 р. (у тис крб.)

Області									
		Харківська	Київська	Одеська	Вінницька	Дніпро-петровська	Маріупольська	АМСРР	Усього
План		4000	4750	5000	2075	1800	700	175	18500
Брухт золота	Сума	1082,6	835,3	1041,0	200,2	313,8	163,0	3,7	3639,6
	%	27,1	17,6	20,8	9,6	17,4	23,3	2,1	19,7
Валюта, брухт, золото	Сума	1150,3	1648,2	1109,6	388,6	354,3	82,3	5,8	4739,1
	%	28,8	34,7	22,2	18,7	19,7	11,6	3,3	25,6
Перекази	Сума	511,3	1398,7	1372,7	1035,4	297,9	65,8	6,5	4688,3
	%	12,8	29,4	27,5	49,9	16,5	9,4	3,7	25,3
Портова торгівля	Сума			516,2			67,8		584,0
	%			10,3			9,7		3,2
Срібло	Сума	30							30
	%	0,7							0,7
Усього	Сума	2774,2	3882,2	4039,5	1624,2	966,0	378,9	16,0	13681,0
	%	69,4	81,7	80,8	78,2	53,6	54,0	9,1	74,0

Джерело: ЦДАВО України. Ф. 4051. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 189-б.

Додаток Б

Зведення виконання плану реалізації товарів по УСРР за 1932 р.

Області	Питома вага (у %)	План на 1932 р.	I квартал		II квартал		III квартал		IV квартал		Усього за 1932 р.	
			Сума	%	Сума	%	Сума	%	Сума	%	Сума	%
Харківська	21,6	4000	426,2	10,7	647,4	16,2	693,7	17,3	947,4	23,7	2714,7	67,9
Київська	25,7	4750	708,7	14,9	1072,6	22,7	808,0	16,8	1049,4	22,0	3638,7	76,4
Одеська	27,0	5000	984,1	19,7	1186,4	23,7	883,3	17,7	874,9	17,5	3928,7	78,6
Вінницька	11,2	2075	176,8	8,5	341,8	16,5	468,8	22,6	538,2	25,9	1525,6	73,5
Дніпро-Петровська	9,7	1800	303,1	5,7	266,6	14,8	246,6	13,7	312,2	17,3	928,4	51,5
Маріупольська	3,8	700	83,4	11,9	101,0	14,5	86,5	12,3	104,0	14,8	374,9	53,5
АМСРР	1,0	175	-	-	18,5	10,6	16,3	9,3	15,4	8,8	50,2	28,7
Усього	100,0	18500	2482,3	13,4	3634,3	19,6	3203,1	17,3	3841,5	20,8	13161,2	71,1

Джерело: ЦДАВО України. Ф. 4051. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 190.

Додаток В

**План розширення торгівельної мережі
Всеукраїнською конторою «Торгзін» на 1933 р.**

№ з/п	Області	Торгівельна мережа на 1 січня 1933 р.		Заплановано відкрити у 1933 р.	
		міста	к-сть точок	міста	к-сть точок
1.	Харківська	1. Харків	5	1. Харків	8
		2. Полтава	1	2. Гадяч	1
		3. Кременчук	1	3. Богодухів	1
		4. Суми	1	4. Кобеляки	1
		5. Лубни	1	5. Хорол	1
		6. Куп'янськ	1	6. Лозова	1
		7. Ізюм	1	7. Зіньков	1
		8. Ахтирка	1	8. Миргород	1
		9. Красноград	1	9. Білопілля	1
				10. Лебедин	1
				11. Барвінкове	1
	Усього		13		18
2.	Київська	1. Київ	7	1. Київ	4
		2. Житомир	1	2. Богуслав	1
		3. Черкаси	1	3. Чорнобиль	1
		4. Біла Церква	1	4. Монастирище	1
		5. Коростень	1	5. Олевок	1
		6. Умань	1	6. Шпола	1
		7. Новоград-Волинський	1	7. Переяслав	1
				8. Сміла	1
				9. Фастів	1
	Усього		13		12
3.	Одеська	1. Одеса	5	1. Одеса	2
		2. Миколаїв	2	2. Голованівськ	1
		3. Херсон	2	3. Новомиргород	1
		4. Зинов'євськ	1	4. Бобринець	1
		5. Первомайськ	1	5. Святотроїцьк	1
		6. Вознесенськ	1	6. Доброволінськ	1
		7. Новий Буг	1		
		8. Каховка	1		
	Усього		14		8
4.	Вінницька	1. Вінниця	2	1. Вінниця	1

		2. Бердичів	1	2. Бершадь	1
		3. Шепетівка	1	3. Жмеринка	1
		4. Проскурів	1	4. Славута	1
		5. Кам'янець-Подільський	1		
		6. Могилів	1		
		7. Тульчин	1		
		8. Гайсин	1		
		9. Бар	1		
		10. Ст. Костянтинів	1		
Усього			11		4
5.	Дніпро-Петровська	1. Дніпро-Петровськ	3	1. Дніпро-Петровськ	2
		2. Запоріжжя	1	2. Кам'янськ	1
		3. Мелітополь	1	3. Нікополь	1
		4. Кривий Ріг	1	4. Чубарівка	1
		5. Павлоград	1		
		6. Дніпрогес	1		
		7. Олександрія	1		
Усього			9		5
6.	Чернігівська	1. Чернігів	1	1. Чернігів	1
		2. Конотоп	1	2. Прилуки	1
		3. Ніжин	1	3. Глухів	1
		4. Новгород-Сів.	1	4. Сновськ	1
		5. Ромни	1	5. Семенівка	1
Усього			5		5
7.	Донецька	1. Маріуполь	2	1. Сталіно	1
		2. Бердянськ	1	2. Ровеньки	1
		3. Артемівськ	1	3. Луганськ	1
		4. Слов'янськ	1		
		5. Старобільськ	1		
Усього			6		3
8.	АМСРР	1. Тирасполь	1	1. Ананіїв	1
		2. Балта	1	2. Дубосари	1
Усього			2		2
Усього		54 міста	74 точки	38 міст	57 точок

Джерело: ЦДАВО України. Ф. 4051. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 2–2а.

Додаток Д

**План
залучення валютних цінностей на ІV квартал 1933 р. по Донецькій
обласній конторі «Торгзін» (в тис крб.)**

Назва відділень	Усього	У тому числі					
		Золото		Срібло	Валюта	Перекази	Порт
		лом	чекан.				
Маріуполь	68,5	17,0	13,5	13,0	9,0	16,0	-
- ' - порт	140,0	-	-	-	-	-	140
Сталіно	78,5	23,5	12,0	18,5	5,0	19,5	-
Луганськ	66,0	22,0	15,5	15,0	2,5	11,0	-
Артемівськ	60,0	17,0	18,5	9,0	4,0	11,5	-
Слов'янськ	50,5	13,5	11,0	10,0	3,5	12,5	-
Гришино	26,5	8,0	6,5	4,5	1,5	6,0	-
Сватово	30,0	9,0	8,0	8,0	1,5	3,5	-
Разом	520,0	110,0	85,0	78,0	27,0	80,0	140

Додаток Е

**Список співробітників Всеукраїнської контори «Торгзін»
станом на 1933 р.**

№ з/п	Прізвище, ім'я, по батькові	Посада
1.	Братников Йосип Арнольдович	Управляючий
2.	Арнольдов Арнольд Володимирович	Комерційний директор
3.	Астановський Зиновій Михайлович	Заступник комерційного директора
4.	Горштейн Володимир Йосипович	Завідуючий промисловою групою
5.	Каган Михайло Ісакович	Референт промислової групи
6.	Черняк Віктор Костянтинович	Референт продовольчої групи
7.	Заславський Лев Мойсейович	Завідуючий планово-фінансовим сектором
8.	Троник Арнольд Якович	Старший економіст з праці і витрат обігу
9.	Денисенко Олена Омелянівна	Старший економіст
10.	Ганошилін Михайло Миколайович	Завідуючий оперативним обліком
11.	Вайсфельд Йосип Абрамович	Старший бухгалтер
12.	Шаравська Ірина Костянтинівна	Статист
13.	Гогерман Цецилія Аркадіївна	Статист
14.	Аносова Лідія Олександрівна	Завідуюча секретаріатом
15.	Петрушевський Іполіт Тефоліович	Консультант з кадрів
16.	Ревенков Микола Михайлович	Старший інспектор особливої інспекції
17.	Македон Марія Афанасіївна	Машиністка
18.	Островська Марина Семенівна	Діловод
19.	Порфирієва Анастасія Петрівна	Кур'єр
20.	Ляшенко Віктор Іванович	Шофер

Джерело: ЦДАВО України. Ф. 4051. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 221.

Додаток Є

Кадровий склад Всеукраїнської контори «Торгзін»
станом на 1 січня 1934 р.

№ з/п	Посади	Усього	Члени ВКП(б)	Члени КСМ	Робітники	Службовці	Селяни
1.	Управлінський апарат	150	45	9	24	125	1
2.	Завмаги та їх заступники	206	163	6	97	106	3
3.	Продавці	1184	182	184	190	969	25
4.	Касири	1083	45	157	51	1016	16
5.	Обслуговуючий персонал	1557	92	144	420	879	253
Усього		4180	527	500	782	3095	303
У відсотках			12,6%	12,0%	18,7%	74,1%	7,2%

Джерело: ЦДАВО України. Ф. 4051. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 114.

Додаток Ж
Особовий склад Київської обласної контори
станом на 25 травня 1934 р.

№ з/п	Назви торговельних точок	Чисельність працівників
1.	Магазин №1	110
2.	Магазин №2	42
3.	Магазин №3	47
4.	Магазин №4	51
5.	Магазин №6	48
6.	Магазин №8	38
7.	Транспортний відділ	28
8.	Закупівельні пункти	36
9.	Посилкова база	10
10.	Центральна база	67
11.	Агентство	17
12.	Обласна контора	35
13.	Комісійний магазин	8
14.	Інспекція ЦКБ	3
Усього по місту		540
15.	Житомирська міжрайбаза	58
16.	Коростенська міжрайбаза	65
17.	Уманська міжрайбаза	58
18.	Черкаська міжрайбаза	60
19.	Білоцерківська міжрайбаза	46
20.	Барипшівська міжрайбаза	7
Усього по периферії		294
Усього по області		834

Джерело: ЦДАВО України. Ф. 4051. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 170.

Додаток 3

**Таблиця основних показників
по українській мережі «Торгзін» за 1934 р.**

№ з/п	Показники	1934 р. в цілому		% виконаного
		план	виконання	
1.	Валютний план:	14805,0	13810,1	93,3
	у тому числі:			
	• перекази	5214,7	4584,0	87,9
	• портова торгівля	853,6	764,0	89,5
2.	Реалізація товарів	15274,5	13645,8	89,3
	у тому числі:			
	• продтовари	11855,5	10094,4	83,1
	• промтовари	3419,0	3551,4	84,3
3.	Витрати обігу	22627,5	22544,6	99,6
	у тому числі:			
	• накладні витрати	5457,6	6669,0	103,9
	• торгові витрати	17169,9	16875,6	93,3
4.	Праця і зарплата:			
	• чисельність працівників	3800,0	3597	94,7
	• загальний фонд зарплати	8098,0	8183,8	101,1

Джерело: ЦДАВО України. Ф. 4051. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 1.

Додаток К

**Виконання планових завдань по українській мережі «Торгзіну»
за 1934 рік (у тис крб.)**

Обласні контори	Виконання валютного плану			Виконання плану реалізації		
	завдання	фактично	%	завдання	фактично	%
Харківська	3180	3095,3	97,3	3319	3020,9	91
Київська	3766	3607,4	95,8	3885	3642,3	93,8
Одеська	3473	3109,8	89,5	3614	3102,3	85,8
Вінницька	1918	1849,9	96,4	1988	1753,8	88,2
Дніпропетровська	1031	899,7	87,3	1055	945,4	89,6
Чернігівська	683	518,7	75,9	647	532,1	82,2
Донецька (Маріуполь)	754	679,4	90,1	766	678,8	88,6
Усього по УСРР	14805	13760,1	92,9	15274	13675,6	89,5

Джерело: ЦДАВО України. Ф. 4051. Оп. 1. Спр. 137. Арк. 61.

Додаток Л

Зразок іменної розрахункової книжки «Торгзін»

Т^{СССР}
ОРГСИН

В/О „ТОРГСИН“

**ИМЕННАЯ
РАСЧЕТНАЯ КНИЖКА**

О Б Р А З Е Ц

ПРАВИЛА ПОЛЬЗОВАНИЯ

1. Отпуск товаров производится при предъявлении книжки только магазином, выдавшим книжку.
2. Продажа, покупка и перепродажа воспрещены и преследуются по закону.

40

Штамп скуп- лунца		Кассир		Коп.										
		См. правила на обороте		10	20	30	40	50	60	70	80	90		
Штамп магазина	Кассир	Р	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Штамп магазина	Кассир
Т ^{СССР} ОРГСИН	193 г.	К	10	20	30	40	50	60	70	80	90	—	В/О „ТОРГСИН“	АС № 00000
ВЫДАНО Руб. ... коп.		О											ВЫДАНО Руб. ... коп.	
ОСТАТОК Руб. ... коп.		Б	Р				А						Е	
													Ц	
													ОСТАТОК Руб.	
Штамп магазина	Кассир	Р	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Штамп магазина	Кассир
Т ^{СССР} ОРГСИН	193 г.	К	10	20	30	40	50	60	70	80	90	—	В/О „ТОРГСИН“	

Джерело: ЦДАВО України. Ф. 4051. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 40.